

**”[D]ET FØRSTE SKRIDT PAA
OFFENTLIGHEDENS BANE”:**

**INNFØRING AV ALMINNELIG STEMMERETT
I BRENNEVINSLOVEN AV 1894**

BJØRG IDA BERGET

**MASTEROPPGAVE I HISTORIE VED INSTITUTT FRA
ARKEOLOGI, KONSERVERING OG HISTORIE, IAKH**

UNIVERSITETET I OSLO

VÅREN 2011

FORORD

Reisen er nå omme. Endelig er oppgaven ferdig. Takk til min mann, mine venner og familie, samt veileder og medstudenter for god hjelp og støtte gjennom masterstudiet.

Min veileder, professor Gro Hagemann, fortjener en stor takk. Hun har vært raus med forståelse, oppmuntring og konstruktive tilbakemeldinger. Gros kollokvier har også vært et sted for opplysning og samarbeid. Ønsker i den forbindelse å takke mine medstudenter for gode tilbakemeldinger og støtte gjennom studiet. Særlig takk til Kristin Skjelbred og Mali Kristine Lunde for gode samtaler og faglige drøftinger.

Takk til førsteamanuensis Hilde Sandvik og hennes studenter som tok godt vare på meg da jeg som ny student skulle sette meg inn i masteroppgaven. Takk for alle hjelpsomme råd, tilbakemeldinger og litteraturtips.

Takk også til mine tre korrekturlesere for all tid dere har brukt på oppgaven min. Min bror Arnt Roar Musdalslien, hans samboer Henriette Aasen, og min gode venninne Stine Alice Strander, har satt av tid til min oppgave i sine travle hverdager. Tusen takk for hjelpen.

Som det stod på russedressen min: ”Sponset av far”. Denne oppgaven er på sin måte sponset av min far, Arne Ivar Musdalslien. Takk for all hjelp jeg har fått.

En spesiell takk til min mann, Bjørn Arild. Du har vært min klippe av ro i en hverdag med vanskelige utfordringer, stress og skrivesperre. Og du har delt min glede da alle bitene falt på plass.

Björg Ida Berget

Oslo, mai 2011

INNHALDSFORTEGNELSE

Kapittel 1: Introduksjon.....	7
Problemstilling	8
Tidligere forskning	9
Kilder.....	15
Teori og metode.....	17
Begreper	18
Oppgavens struktur.....	19
Kapittel 2: Totalavholdsbevegelsen	21
Det Norske Totalafholdsselskab (DNT).....	21
Medlemsrettigheter.....	24
Arbeidsmetoder	30
Den norske bevegelsen av The Independent Order of Good Templars (IOGT).....	32
Medlemssituasjonen	35
Andre totalavholdsforeninger.....	36
Norske Kvinners Totalavholdsselskap – Det Hvite Bånd	37
Det Blå Bånd	40
Forbudsforeningene i Norge.....	40
Samarbeid: Fælleskomiteen	43
Sammenfatning.....	44
Kapittel 3: Fra Monopolkomité til stortingsbehandling	47
Monopolkomiteen	48
De norske samlagene – etter svensk modell.....	49
Monopolkomiteens flertallsinnstilling.....	51
Aarrestads særvotum	52
Olaf N. Hals sitt votum: nei til monopol	54
Lovforslag fra de fem kjøpmennene i Kristiania.....	55
Høringsrunden 1892-1893.....	55
Resultatet av høringsrunden	56
Uttalelser om folkeavstemningsforslaget	57
Totalavholdsbevegelsens arbeid for å fremme folkeavstemningsforslaget	65
Sammenfatning.....	66
Kapittel 4: Allmenn folkeavstemning blir vedtatt	69
Demonstrasjonsdag	70
Totalister på Stortinget	71
Næringskomiteen.....	73

Utsette realitetsbehandlingen?.....	75
Innføring av folkeavstemning	78
Hvem skulle ha stemmerett?	82
Forandringer i paragrafutkastet	84
Lagtingets behandling av paragraf 6	87
Brennevinsloven av 24. juli 1894.....	91
Sammenfatning.....	92
Kapittel 5: Fra folkeavstemninger til begrenset kommunal stemmerett i 1901.....	95
Resultatet av avstemningsrunden	95
Sett fra Aarrestads perspektiv.....	99
Veien mot kvinners kommunale stemmerett i 1901	103
Kvinnesaksbevegelsen og det sosiale spørsmål.....	104
Stemmerett på Stortinget 1895-1901	105
Debatt om kommunal stemmerett i 1896	106
Stemmerettsdebatt 1901	109
Nåtidens tolkning – samtidens oppfatning	115
Nåtidens tolkning	125
Kilde og litteraturliste.....	129
Kilder:.....	129
Arkiv.....	129
Stortingets Forhandlinger	129
Aviser og Tidsskrifter.....	131
Litteratur	131
Annen litteratur.....	133
Internettisider.....	134

KAPITTEL 1: INTRODUKSJON

I dag gaar kvinder og mænd sammen til afstemning for første gang i vort land. Det er brændevinet, det gjælder. [...]Det er begyndelsen til en ikke ubetydelig forandring i vort offentlige liv, som sættes i verk ved dette. For kvindene er det det første skridt paa offentlighedens bane. Mens de før ikke har havt et eneste ord at sige, er de ialfald i dette ene spørgsmaal blevet jevnbyrdige med mændene og kan faa si sin mening med den vegt, som deltagelsen i en avstemning giver.¹

Slik skrev den tidligere formannen i Det Norske Totalavholdsselskap, Oscar Nissen, i *Socialdemokraten* etter at den første folkeavstemningen ble gjennomført på Gjøvik den 10. oktober 1895. Første gang kvinner og menn gikk jevnstilt til urnene, var i byen ved Mjøsa, omgitt av brenneriintensive områder. Mens totalavholdsbevegelsen feiret, satt samlagets venner sjokkert tilbake. Gjøviks innbyggere stemte nemlig ned samlaget.

Denne oppgaven handler om veien mot det Oscar Nissen kaller kvinners ”første skridt paa offentlighedens bane”. Jeg ønsker å se på hvordan totalavholdsbevegelsens arbeid for å inkludere kvinnene i edruskapsarbeidet artet seg, og om det hadde noen konsekvenser for kvinnenens kamp for stemmerett. Oppgaven min favner således om to store områder, foreningsvirksomheten og arbeidet for kvinnestemmerett. Men også den politiske historien blir en viktig del. Forslaget om folkeavstemning spiret i totalavholdsforeningen Det Norske Totalavholdsselskap (DNT), og endte opp som et forslag i revideringen av brennevinslovverket på slutten av 1880-tallet. Det var DNTs leder, Sven Aarrestad, som bar fram ideen gjennom sitt arbeid i Monopolkomiteen og som representant på Stortinget. Forslaget om en ny brennevinslov ble sendt ut til høring, og alle landets myndigheter skulle ta stilling til forslaget om å innføre folkeavstemning om samlag skulle opprettes, nedlegges eller fortsette sin drift. Etter høringsrunden var det duket for debatt i Stortinget, hvor Brennevinsloven av 1894 ble vedtatt, med folkeavstemning hvor de stemmeberettigede var alle kvinner og menn over 25 år bosatte innenfor kommunens grenser. Første steget for kvinner på den offentlige arenaen var altså i de lokale avstemningene om samlaget skulle fortsette sin drift eller ikke. Jeg ønsker å belyse hvordan dette har påvirket kampen om kvinners stemmerett, og derfor har jeg gått inn i totalavholdsbevegelsens arbeid, og arbeidet med Brennevinsloven.

---

¹ Sitat: Oscar Nissen i *Socialdemokraten*. Sitatet er hentet fra Aarrestad, Sven: *Fra samlagsstriden*. Det Norske Totalafholdsselskabs Forlag, Sandefjord 1896: 15. Det er ikke oppgitt avisnummer, dato eller årstall. Ut fra teksten er det sannsynlig at det er skrevet etter at Gjøvik hadde sin første folkeavstemning 10.10-1895.

PROBLEMSTILLING

Kvinnene hadde en særdeles spesiell plass i totalavholdsbevegelsen. For det første var kvinnenes aller viktigste rolle i totalavholdsbevegelsen å oppdra sine barn til edruehet. For det andre var det oppgaver som kvinnene best utførte i foreningen, for eksempel håndarbeid som kunne selges på basarene. Derfor ble kvinnene sett på som viktige støttespillere i kampen mot alkoholen. For kvinnene ble totalavholdsforeningen en arena de kunne arbeide innenfor, i tillegg til å få et avbrekk fra hjemmets arbeid. Kvinnene møttes regelmessig på foreningsmøter, og etablerte et nettverk. For mange kvinner ble totalavholdsforeningen en skole i foreningsdrift, etter hvert som de kvinnelige arbeidsoppgavene innenfor totalavholdsbevegelsen utviklet seg. Dette er bakgrunnen for hvorfor det ble viktig å inkludere kvinnene i folkeavstemningene som ble vedtatt i Brennevinsloven av 1894.

Med Brennevinsloven ble det åpnet for alminnelig deltakelse i lokale folkeavstemninger om det skulle være brennevinsutsalg i de respektive kommunene eller ikke. Det ble ikke lagt noen begrensninger på hvem som kunne delta i folkeavstemningen, alle menn og kvinner over 25 år var stemmeberettiget, så lenge de bodde innenfor bykommunens grenser. Bygdas kvinner og menn ble holdt utenfor folkeavstemningen, på grunn av at samlagene ble etablert i byene.

Min problemstilling er: Hva var bakgrunnen for innføringen av alminnelig stemmerett i brennevinsloven av 1894, og hvilke konsekvenser fikk dette for innføring av kvinners censusbegrensede kommunale stemmerett i 1901? Folkeavstemningene skulle foregå på et lokalt plan, og dermed blir veien fram mot begrenset kommunal stemmerett mer interessant å belyse enn å trekke linjene helt fram mot den censusbegrensede statsborgerlige stemmeretten i 1907.

Hovedvekten i oppgaven vil være totalavholdsbevegelsen og deres arbeid med å fremme lovforslaget. Sven Aarrestad, lederen for Det Norske Totalavholdsselskap, blir en sentral aktør i oppgaven min. Han var stortingspolitiker, medlem av komiteen som utredet loven, samt at han var medlem av Næringskomiteen som fremmet loven i Odelstinget.

Tidsrommet for oppgaven spenner fra 1880 og fram til 1901. I 1880 ble det vedtatt å frata kvinnenes rettigheter innad i DNT, den største totalavholdsforeningen i Norge. Jeg ønsker å undersøke hvilke følger dette fikk for kvinnene og foreningen, derfor har jeg valgt 1880 som startsted for denne oppgaven. Sluttstreken trekker jeg i 1901 med innføring av kvinners censusbegrensede kommunale stemmerett.

TIDLIGERE FORSKNING

I Finland er det gjort forskning på tilsvarende tema som min oppgave handler om. Historikeren Irma Sulkunen har forsket på kvinnestemmerett og den finske totalavholdsbevegelsen. I min oppgave har artikkelen *Suffrage, Nation and Political Mobilisation – The Finnish Case in an International Context* hatt en stor rolle.² Artikkelen dreier seg om hvordan de finske kvinnene fikk stemmerett på et så tidlig tidspunkt som i 1906. Sulkunen går nøye inn på alle omstendighetene rundt innføringen av stemmerett, som for eksempel den finske generalstreiken i 1905, Russlands nederlag mot Japan og hvilke følger dette fikk for Finland. I tillegg hadde Finland et gammeldags konservativt parlamentarisk system som ikke holdt følge med de sosiale forandringene i Finland. Kontrastene mellom de stemmeberettigede til de parlamentariske valgene og de kommunale valgene var dermed stor.³

Men også i Finland hadde kvinnebevegelse og totalavholdsbevegelse mye å si for arbeidet for stemmerett. Sulkunen deler den finske kvinnebevegelsen i to fraksjoner, hvor den ene fraksjonen fremmet kvinnestemmerett som ett separat tema, mens den andre fraksjonen ønsket å innlemme stemmerettskravet inn i en helhetlig politikk som var kjønnsnøytralt. I artikkelen legger Sulkunen vekt på at den separate stemmerettsbevegelsen ikke ble en massebevegelse, men at den forble en marginal gruppe i Finland. Samlet sett var stemmerettsforkjemperne på det meste rundt 2000 medlemmer, mens de kvinnelige totalistene på begynnelsen av 1900-tallet var nesten 20 000. Sulkunen forklarer den lave deltakelsen med at kvinnestemmerettsbevegelsen arbeidet for kvinnestemmerett på lik linje som menn. Som i Norge var stemmeretten knyttet opp mot eiendom og formue. Dermed ble store deler av befolkningen holdt utenfor, og bevegelsen fikk ikke like stor oppslutning som totalavholdsbevegelsen.⁴

Totalavholdsbevegelsen, hevder Sulkunen, var den viktigste bevegelsen i Finland mot slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Den nasjonale organisasjonen het *Raittiuden Ystävät*, eller The Friends of Temperance. Den finske totalavholdsbevegelsen arbeidet ikke bare med å fremme edruelighet, men bevegelsen hadde også som mål å arbeide for universell og jevnbyrdig stemmerett. Sulkunen peker på at flertallet av medlemmene i den finske totalavholdsbevegelsen var fra arbeiderklassen, i tillegg til at det var mange kvinnelige

---

² Sulkunen, Irma: “Suffrage, Nation and Political Mobilisation – The Finnish Case in an International Context” i: (red) Irma Sulkunen et.al: *Suffrage, Gender and Citizenship: International Perspectives on Parliamentary Reforms*. Cambridge Scholars Publishing 2009

³ Sulkunen: “Suffrage, Nation and Political Mobilisation – The Finnish Case” 2009: 83-87

⁴ Ibid: 89-90

medlemmer. Sulkunen legger også vekt på at alle de ledende tilhengerne av den finske kvinnebevegelsen var medlemmer i The Friends of Temperance. I motsetning til i Norge, som hadde både sterk totalavholdsbevegelse og kvinnebevegelse, var totalavholdsbevegelsen altså den største bevegelsen i Finland. I Norge ble Det Hvite Bånd etablert som kvinnenes eget totalavholdsselskap, og organisasjonen fikk også fotfeste i Finland. Både den finske og den norske foreningen av Det Hvite Bånd ble etablert på bakgrunn av impulser fra England og Amerika, hvor The Women's Christian Temperance Union (WCTU) sto sterkt. I de engelskspråklige landene hadde Det Hvite Bånd en undergruppe som fremmet stemmerett for kvinner. Som i Norge, fikk ikke Det Hvite Bånds arbeid for å fremme stemmerett fotfeste i Finland.⁵ I de to nordiske landene var det å fremme edruskap sett på som det viktigste.

I Norge er det hovedsaklig historiker Per Fuglum som har arbeidet med avholdsbevegelsen, og har gitt ut mange bøker om temaet: *Alkohol eller avhold* (1980), *125 år for alles vel. Det Norske Totalavholdsselskap 1859-1984* (1981), *Brennevinsforbudet i Norge* (1995), *Et onde avskaffer man!: arbeiderbevegelsen og alkoholen fra Marcus Thrane til forbudstiden* (1999) og boken som danner ryggraden i min oppgave: *Kampen om alkoholen i Norge 1816-1904* (1972), som opprinnelig skulle være første bind i serien *Norsk Edruskaphistorie*. Denne serien ble aldri fullført, og Fuglums bok er den eneste som det lyktes å få utgitt.⁶

Kampen om alkoholen tar for seg avholdsbevegelsen, alkoholpolitikk og alkoholbruk i tiden mellom 1814 og 1904. Fuglum er grundig i sin framstilling, og kartlegger måteholdsbevegelsen i første halvdel av 1800-tallet, og totalavholdsbevegelsen fra 1859 og framover. Mye av min oppgave er basert på Fuglums arbeid, fordi han gir et nyansert bilde av avholdsbevegelsen. *Kampen om alkoholen* har på den måten dannet et viktig fundament for denne oppgaven.

Fuglum går grundig til verks når det gjelder avholdsbevegelsen, og skriver utfyllende om kvinnenes stilling i bevegelsen. Blant annet tar han for seg hvordan den tidlige måteholdsbevegelsen hadde et ambivalent forhold til kvinnelig medlemskap. Fuglum legger vekt på at foreningene i prinsippet var åpne for kvinner, men i praksis stod de ofte utenfor. Samtidig ble mange kvinner med fra begynnelsen av i enkelte foreninger. I tillegg understreket måteholdslederne hvor viktig kvinnene var for bevegelsen, blant annet med

---

⁵ Ibid: 89

⁶ <http://arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/aktor/detaljer;jsessionid=401935fe6952d69761c129804bfb?aktorId=no-a1450-01000000257987> (lest 20.01.11)

hensyn til de praktiske oppgavene som ”kvinnene i særlig grad var skikket til å skjøtte i foreningsarbeidet”. Selv om de hadde viktige arbeidsoppgaver som å fremme edruskap i hjemmene og hjelpe til ved måteholds arrangementer, var de sjelden med i foreningens ledelse.⁷

Den første totalavholdsforeningen som ble stiftet i Norge, var i Stavanger i 1859.

Foregangsmannen var Asbjørn Kloster. Fuglum viser hvordan Kloster åpnet foreningen for begge kjønn, noe som resulterte i at rundt 250 personer av begge kjønn sto som medlemmer i 1861.⁸ Når det gjelder kvinnene i totalavholdsbevegelsen, belyser Fuglum deres rolle i avstemningene, spesielt fordi det var et stort kvinneflertall i avstemningene. I tillegg legger Fuglum stor vekt på hvordan medlemsutviklingen i Norske Kvinners Totalavholdsforening – Det Hvite Bånd utviklet seg i 1890-årene. Av de kvinnene som Fuglum trekker fram i framstillingen sin, er Elisabeth Edland den viktigste. Hun var reisetaler for Det Norske Totalavholdsselskap fram til sin død i 1901.

Sekretæren for Det Norske Totalavholdsselskap, Anders Halvorsen, skrev en bok om foreningen i 1909. Boken *Det norske Totalavholdsselskap 1859-1909* går nøye inn på foreningens historie, lederskikkelsene, lover og regler, samt foreningens virksomhet. Selv om boken er skrevet av en hovedaktør i totalavholdsbevegelsen, og dermed er partisk, synes boken likevel å gi balansert bilde over hvordan foreningen utviklet seg, samt kvinnenens rolle i foreningen.

Stemmerett er oppgavens andre hoveddel, og på dette temaet har det vært gjort mye forskningsarbeid. Det er to artikler som ligger til grunn for min framstilling, og den første er *The struggle for Women's Suffrage in Norway 1885-1913* skrevet av Ida Blom.⁹ Den andre, *To become a political subject: Enfranchisement of women in Norway*, er skrevet av professor Gro Hagemann.¹⁰ Begge artiklene gir en god oversikt over stemmerettsarbeidet i min periode, samtidig som de har vært til god hjelp for å se de lange linjene fra 1884, med opprettelsen av Norsk Kvinnesaks Forening og fram til allmenn stemmerett i 1913. Også andre arbeider av de to forfatterne har vært vesentlige for framstillingen. Bloms *En nasjon- to kjønn. Norge fra*

---

⁷ Fuglum, Per: *Kampen om alkoholen i Norge 1816-1904*. Universitetsforlaget, Oslo – Bergen – Tromsø 1972:116-118. Sitat s. 117

⁸ Fuglum, Per: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 264

⁹ Blom, Ida: ”The Struggle for Women's Suffrage in Norway, 1885-1913”. I: *Scandinavian Journal of History*. Volume 5 – 1980

¹⁰ Hagemann, Gro: ”To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway”. I (red) Sulkunen, Irma et.al: *Suffrage, Gender and Citizenship: International Perspectives on Parliamentary Reforms*. Cambridge Scholars Publishing 2009

1880-årene til 1913 i *Historisk tidsskrift* (1993) og Hagemanns bidrag til boken *Med kjønnsperspektiv på norsk historie* ligger til grunn for min oppfatning om kvinners virkemåte på det sosiale området.¹¹

I Ida Bloms artikkel *The struggle for Women's Suffrage in Norway 1885-1913* legger hun vekt på at det er to strategier som kvinnene benyttet seg av i kampen om stemmerett. Den første er hvordan kvinnes frivillige arbeid i sosiale foreninger utviklet seg til å bli profesjonelle yrker. Her er det først og fremst Norske Kvinners Sanitetsforening som er sentral. Den andre strategien, og som er mest i fokus i artikkelen, er kvinnes politiske arbeid med å fremme stemmerettskrav. Blom går grundig inn i framveksten av kvinnesaksbevegelsen, og hun presiserer forskjellen mellom arbeiderkvinnes og de borgerlige kvinnes krav om stemmerett. Mens de borgerlige kvinnene fremmet krav om utdanning og rett til arbeid, ønsket arbeiderkvinnene stemmerett som en del av et videre arbeid med å forandre samfunnet i en mer sosialistisk retning, hevder Blom. For å fremme kravet om stemmerett brukte kvinnene det Blom kaller "the hidden channels of power" innenfor familien.¹² Dermed ble det mennene som fremmet krav om stemmerett, nettopp fordi kvinnene ikke var kommet med i politikken ennå.

Betydningen av Norske Kvinners Sanitetsforening utdyper Blom i artikkelen *En nasjon- to kjønn. Norge fra 1880-årene til 1913*. Her vektlegger Blom betydningen av kvinners inntreden i Forsvaret, både ved pengeinnsamling til krigsskip, men også Sanitetsforeningens arbeid med å utdanne sykepleiere. Pleie av syke og sårede var en forlengelse av en tradisjonell oppgave som mødre. Arbeidet bidro til at foreningen ble den største kvinneforeningen i Norge. Sanitetsforeningen ble et nettverk av kvinner som kunne mobiliseres i viktige saker. Blant annet fikk Sanitetsforeningens nettverk stor betydning da det ble holdt folkeavstemning for å se om det norske folket var enig med Stortingets avgjørelse om å avvikle unionen i 1905. Kvinnene ble holdt utenfor den ordinære folkeavstemningen, og arrangerte derfor sin egen folkeavstemning. På grunn av de frivillige foreningene og særlig Sanitetsforeningens nettverk, ble aksjonen en suksess. Kvinnes aksjon ble vendepunktet i kampen om statsborgerlig stemmerett, og i 1907 ble det innført censusbegrenset stemmerett for kvinner.¹³

---

¹¹ Blom, Ida: "En nasjon-to kjønn. Norge fra 1880-årene til 1913" i: *Historisk tidsskrift*, bind 72, nr 4 Universitetsforlaget 1993. Og: Hagemann Gro: "De stummes leir? 1800-1900" i (red) Blom og Sogner: *Med kjønnsperspektiv på norsk historie- fra vikingtid til 2000-årsskiftet*. Cappelen akademisk forlag, Oslo 2005

¹² Blom: "The Struggle for Women's Suffrage in Norway" 1980: 4-9. Sitat s. 14

¹³ Blom: "En nasjon-to kjønn" 1993: 429-437

I sin artikkel *To become a political subject: Enfranchisement of women in Norway* fokuserer Hagemann på hvordan kvinnene brukte de sosiale organisasjonene som et middel for å oppnå politisk stemmerett. Mot slutten av 1800-tallet ble kvinnene gradvis innlemmet i lokalsamfunnenes ansvarsområder, blant annet med arbeidsoppgaver i skolestyrer, barneverd og i fattigstyrer. Hagemann hevder at kvinnene mest sannsynlig ble utnevnt i styrene i kraft av deres antatte feminine kompetanse og erfaring som mødre.¹⁴

Det er særlig Landskvinnestemmerettsforeningens strategi som Hagemann berører i artikkelen. Hun viser hvordan Landskvinnestemmerettsforeningen forankrer sine arbeidsmåter på to forskjellige fronter. Mens den ene dreide seg om det sosiale spørsmålet, ble det andre forankret i det nasjonale spørsmålet. Innenfor det sosiale spørsmålet ble kvinnenenes frivillige arbeid framhevet. Alkoholmisbruk ble sett på som et sosialt problem, og faller dermed innunder denne strategien. Det nasjonale spørsmålet var et av de viktigste temaene i Norge mot slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Det var et anstrengt forhold mellom Norge og Sverige. For å markere sin nasjonale støtte, hadde ikke kvinnene noen annen plattform å arbeide på enn gjennom de frivillige organisasjonene. Opprettelsen av Norske Kvinners Sanitetsforening i 1896 var derfor et smart trekk, argumenterer Hagemann, slik fikk kvinner vist sin nasjonale støtte til norske myndigheter. Gjennom Sanitetsforeningen fikk kvinner utdanning som sykepleiere. Nettverket de sosiale foreningene utgjorde, ble åpenbart i 1905, da kvinnene gjennomførte sin aksjon. Hagemann konkluderer i sin artikkel at: "By promoting social work as their main field of activity, they gathered sympathy by taking a role expected from women."¹⁵ Ved å bruke det nasjonale klimaet, den politiske situasjonen på begynnelsen av 1900-tallet, samt det frivillige arbeidet i forbindelse med de sosiale problemene, klarte kvinnesaksbevegelsen å oppnå stemmerett.

Min framstilling bygger også på historikeren Anne-Hilde Nagels *Politisering av kjønn: et historisk perspektiv*. Ved å ha perspektivet på kvinnestemmerett, har Nagel kategorisert den norske stemmedebatten i to forskjellige faser. Den første går fra 1886-1901 og har fått navnet "de nedstemte forslags fase". I 1901 ble censusbegrenset kommunal stemmerett for kvinner vedtatt av Stortinget, og dermed begynner "gjennomføringens fase" som varte fra 1901 til 1913, da universell stemmerett ble innført i Norge.¹⁶

---

¹⁴ Hagemann: "To become a political subject" 2009: 131

¹⁵ Ibid: 135-138. Sitat s. 142

¹⁶ Nagel, Anne-Hilde: "Politisering av kjønn: et historisk perspektiv". I: (red) Raaum, Nina C: *Kjønn og politikk*. Tano, Oslo 1995: 62-64

Nagel bruker kategoriseringen på Stortingets behandling av stemmerettsforslagene. Folkeavstemningsparagrafen i Brennevinsloven av 1894 faller dermed utenfor kategoriseringen. Derimot er det interessant å se hvordan Nagel vektlegger innvirkningen til de humanitære kvinneforeningene som indirekte fremmet likestilling mellom kjønnene. Her kommer totalavholdsbevegelsen inn, selv om Nagel ikke bruker den som et eksempel. De eksemplene hun bruker er misjonsforeninger, sanitetsforeninger, helselag og husmorforeninger. Nagel hevder at: ”I konsekvens har likevel deres virksomhet bidratt til kvinners likestilling i den forstand at de har vært med på å bryte ned barrierer mellom en mannsdominert offentlig sfære og en kvinnedominert privat sfære, og gjort kvinner synlige i offentligheten gjennom sin organisatoriske virksomhet”.¹⁷ De kvinnelige foreningene som var opptatt av de forskjellige sosiale spørsmålene, enten det gjaldt tuberkulose eller alkoholmisbruk, ble gjenspeilet i helse- og sosialpolitikken. Totalavholdsbevegelsen, og kvinnene i bevegelsen, bidro til å sette de sosiale problemene rundt alkoholmisbruk på den politiske dagsorden. I tillegg bidro totalavholdsbevegelsen til å bryte ned barrierer knyttet til kjønnsrollemønstre ved å ha kvinnelige reisetalere til å holde foredrag på offentlige møter.

Når det gjelder kvinnebevegelsens utvikling har jeg basert meg på Anna Caspari Agerholts *Den norske kvinnebevegelses historie* som ble gitt ut første gang i 1937.¹⁸ Agerholt gir en bred innføring av hva kvinnesak dreide seg om, helt fra begynnelsen av og fram til 1930-årene.

Historiker Brit Marit Foldøys hovedoppgave fra 1982, *Frivillig organisering blant kvinner i Stavanger fram til 1. Verdenskrig*, har vært til hjelp for å forstå hvordan organisasjonssamfunnet har påvirket et bysamfunn. Hun har tatt for seg alle frivillige sammenslutninger, alt fra mødre hjem til stemmerettsforeninger, og har derfor også analysert hvordan totalavholdsbevegelsen har satt sine spor i Stavanger. Foldøy utdyper totalavholdsbevegelsens rolle i Stavanger. Hun konkluderer med at hovedinntrykket var at kvinner og menn arbeidet side om side i Totalavholdsforeningen for en felles sak, men de konkrete arbeidsoppgavene var sterkt kjønnsbestemte. På en annen side deltok kvinnene i DNTs agentvirksomhet allerede fra 1890-tallet. Modige kvinner, som Elisabeth Edland, var reisetalere for DNT og dro Norge rundt for å holde foredrag og taler. Foldøy legger vekt på at de kvinnelige reisetalerne framsto som offisielle representanter for DNT på et forholdsvis

---

¹⁷ Nagel: ”Politisering av kjønn: et historisk perspektiv” 1995: 59

¹⁸ Agerholt, Anna Caspari: *Den norske kvinnebevegelses historie – ny utgave med innledning av Kari Skjønberg*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo, 2.opplag 1980

tidlig tidspunkt, da kvinnene for øvrig stort sett var fraværende på den offentlige arenaen.¹⁹ Dette er en viktig observasjon. Som offisielle representanter for totalavholdsbevegelsen var de kvinnelige reisetalerne med på å forandre kvinnes rolle i samfunnet.

Jeg har også studert andre bøker som har hatt innflytelse på oppgaven min, selv om de ikke er særlig nevnt i teksten. De verkene vil finnes i litteraturlisten under ”annen litteratur”.

Min oppgave føyer seg således inn i en rekke av tidligere forskning, samtidig tilfører den noe nytt fordi det ikke har vært noen som utelukket har sett på forholdet mellom totalavholdsarbeidet, Brennevinsloven, og kampen om kvinners stemmerett.

KILDER

I tillegg til relevant sekundærlitteratur, har jeg undersøkt en rekke primærkilder. Først og fremst bygger oppgaven min på *Stortingets Forhandlinger*. Hovedvekten har vært årgangen 1894 og dokumentene som omhandler Brennevinsloven av 1894. Men også *Stortingets Forhandlinger* 1895-1901 har vært gjenstand for undersøkelse for å se om folkeavstemningsparagrafen ble brukt som et argument i stortingsdebattene.

På Riksarkivet har jeg gått gjennom Det Norske Totalavholdsselskaps arkiv, og arkivet til Det Hvite Bånd. Mesteparten av det eldste arkivmaterialet fra Det Hvite Bånd har mest sannsynlig gått tapt. Likevel har det lyktes arkivskaperne å bevare sentralstyreprotokollen fra 1892-1899 og foreningens protokoll 1892-1903. Protokollene gir et godt bilde av hvordan foreningen ble drevet de første årene, samt en oversikt over medlemsutviklingen. Når det kommer til DNTs arkiv har jeg gått gjennom hovedstyrets protokoll fra 1879- 1909 og saksarkivet til Sven Aarrestad for å finne svar på mine spørsmål om kvinnes rettigheter i DNT og hvordan Aarrestad arbeidet som formann, samtidig som han arbeidet i Monopolkomiteen.

På grunn av tidshensyn har jeg ikke gått gjennom alle erklæringene fra høringsrunden i 1892-1893, som ligger under Indredepartementet 2.kontor A, på Riksarkivet. Mange av opplysningene er trykket i *Stortingets Forhandlinger*, men det er i skjematisk form. Jeg ønsket å se myndighetenes holdninger til forslaget om folkeavstemning. På grunn av arkivets oppbygging, var det ikke lett å finne ut hva som var erklæring og hva som var lovutkast. Mine undersøkelser tok for seg erklæringene fra Nordre Bergenhus amt, Søndre Bergenhus amt, Romsdals amt, Søndre Trondhjems amt, Nordre Trondhjems amt, Nordlands amt, Tromsø amt, og Finmarkens amt. Dette utgjør eske 140: Lovarbeid 1893-1894. Utvalget viste

---

¹⁹ Foldøy, Brit Marit: *Frivillig organisering blant kvinner i Stavanger fram til 1. Verdenskrig*. Hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen, Våren 1982: 95, 88

seg imidlertid å være relevant, i og med at jeg fikk studere forskjellene mellom Vestlandet, Midt-Norge og Nord-Norge. Dessverre fant jeg ikke erklæringene fra Øst- og Sørlandet. En sammenligning mellom de forskjellige landsdelene basert på de innsendte høringene ble derfor oppgitt.

Jeg har også undersøkt et utdrag aviser og tidsskrifter i forbindelse med Stortingets vedtak om Brennevinsloven av 1894. Det er tre hendelser jeg har undersøkt. Den første er innføringen av Brennevinsloven i 1894. Her har jeg hovedsaklig begrenset meg til juli, den måneden loven ble behandlet i Odelstinget og Lagtinget. Den andre hendelsen var tiden omkring den første folkeavstemningen i oktober 1895. Som siste hendelse har jeg sett på mai 1901, og innføringen av censusbegrenset kommunal stemmerett for kvinner. Avgrensningen har gjort det mulig for meg å se innføringen av alminnelig stemmerett i Brennevinsloven i sammenheng med debatten om kvinners stemmerett i 1901.

Kvinnesakstidsskriftet *Nylænde*, med utgiver og redaktør Gina Krog, har blitt undersøkt. Her har jeg gått gjennom hele 1894, 1895 og 1901-årgangen. Søstre Anna og Cecilie Bøe var utgivere av kvinnebladet *Urd* som ble gitt ut fra 1896, og hvor Anna Bøe var redaktør. Jeg har avgrenset undersøkelsen til mai 1901. Den liberale høyreavisen, *Aftenposten*, kom ut i både morgenutgave og aftenutgave, i tillegg hendte det at det var to morgenummer samme dag. Redaktør var Amandus Schibsted.²⁰ På grunn av arbeidsmengden har jeg begrenset undersøkelsen av *Aftenposten* til å gjelde juli 1894, 10.-20. oktober 1895 og 18.-25. mai 1901. Redaktør for venstreorganet *Dagbladet* var Lars Holst, men i 1901 hadde Anton Omholt tatt over som redaktør.²¹ *Dagbladet* ble gjennomgått for juli 1895, oktober 1895 og mai 1901, for å se hva venstrepressen la vekt på i debatten. Samme avgrensning gjelder for *Norske Intelligenssedler*, som definerte seg selv som et uavhengig rent venstreblad.²² Redaktør og utgiver for *Norske Intelligenssedler* var advokat Hjalmar Løken.²³ Ettersom formannen for Det Norske Totalavholdsselskap, Sven Aarrestad, var forkjemperen for Brennevinsloven av 1894, hadde jeg et ønske om å se om DNTs eget tidsskrift *Menneskevennen* skrev noe om innføring av kvinners censusbegrenset stemmerett i 1901. Dette er bakgrunnen for at jeg undersøkte *Menneskevennens* utgivelser fra mai 1901.

---

²⁰ <http://www.snl.no/Aftenposten> (lest 26.04.11)

²¹ <http://www.snl.no/Dagbladet> (lest 26.04.11)

²² "Annonse" i: *Norske Intelligenssedler*: 02.07-1894

²³ http://www.snl.no/Norske_Intelligenz-Seddeler (lest 26.04.11)

Sven Aarrestad var en produktiv forfatter, og det er takket være ham at vi har så god kunnskap om Det Norske Totalavholdsselskap. Per Fuglum baserer seg mye på Aarrestads skrifter, og det har ført til at jeg har tatt en kikk på Aarrestads utgivelser. *Brev til Annie* (1935) er et selvbiografisk verk skrevet i brevform til barnebarnet Annie. *Spredte trekk fra kampen om forbudet i Norge* (1933) er en bok om hvordan kampen om forbudet artet seg, og hvor Aarrestad nok framhever sin egen betydning i den grad at mange av de andre totalistene, som for eksempel Oscar Nissen, kommer i bakgrunnen. Dette er to verker han skrev i ettertid, og det kan være at Aarrestad skrev i lys av hvordan det hele utviklet seg. Men Aarrestad skrev også tre bøker rett etter at Brennevinsloven ble vedtatt: *Samlagsspørgsmaalet. Nogle ord i de byer hvor der iaar skal foregaa afstemning* (1895), *Den nye Brændevinslov med nogle orienterende bemærkninger* (1896) og *Fra samlagsstriden 1895* (1896). Alle var bøker som var skrevet for å fremme arbeidet med folkeavstemningen, og vise hvor godt det gikk i 1895. Selv om dette utvilsomt er partsinnlegg, har jeg likevel valgt å bruke bøkene fra Aarrestad i min oppgave, fordi han gir et innblikk i arbeidsmåter, deltakelse og tolkning av loven.

TEORI OG METODE

Kampen mot alkoholen i Norge blir brukt som en grunnbok når temaet dreier seg om alkohol, alkoholpolitikk eller avholdsbevegelse. Per Fuglum har gjort et solid arbeid, og han har brukt varierte kilder, som blant annet tilgjengelig statistikk, aviser, tidsskrifter og forskjellige privatarkiver. Fuglum har skrevet et velbalansert verk om avholdsbevegelsen, og det er en god grunnbok som jeg har hatt stor nytte av. Fuglums bok gir en viktig framstilling av det omfattende materialet om avholdsbevegelsen, noe som har vært svært nyttig for min oppgave.

Men Fuglum baserer seg også mye på bøker og artikler skrevet av Aarrestad selv, eller indirekte gjennom *Menneskevennen* hvor Aarrestad var redaktør. Aarrestad var leder for Det Norske Totalavholdsselskap, og han oversatte bøker fra utlandet som handlet om alkohol og avholdsbevegelsen. Av den grunn bruker vi i dag et kildemateriale hvor en sentral aktør spilte en stor rolle med sitt forfatterskap, sitt utvalg av bøker å selge og sin rolle som redaktør. På grunn av Fuglums aktive bruk av andre kilder, som for eksempel tilgjengelig statistisk materiale, blir boken balansert.

Det største kildekritiske problemet vi støter på er at alle kilder som ligger til grunn for totalavholdsbevegelsens historie, er skrevet av aktører innenfor organisasjonene. Dette gjelder både for IOGT og DNT. Anders Halvorsen, som skrev *Det norske Totalavholdsselskap 1859-1909*, var sekretær for DNT. G. Krogshus og Jon Rian skrev første bind i serien om IOGT i

Norge, og de var begge selv godtemplarer. DNT var den største totalavholdsforeningen, og derfor har det vært lett å finne opplysninger om foreningen, særlig på grunn av Aarrestads produktive forfatterskap. IOGT, derimot, er det skrevet mindre om. Det lille som er skrevet gir et godt bilde av organisasjonen, men det kan være et ufullstendig bilde. Jeg hadde en ambisjon om å sammenligne kvinnens medlemsrolle i de to foreningene, men det viste seg vanskelig å gjennomføre på grunn av manglende kildemateriale. I DNT var det kvinner som holdt foredrag som senere ble trykket, i tillegg til at noen skrev egne tekster som ble trykket. Derfor var det lettere å se på kvinnenens rolle i DNT enn i IOGT, hvor opplysningene var for få.

BEGREPER

I oppgaven bruker jeg noen uttrykk og begreper som trenger en nærmere presisering og forklaring.

Avholdsbevegelse: Måtehold versus totalavhold. Begrepet ”avholdsbevegelse” omfatter både måteholdsbevegelsen og totalavholdsbevegelsen her i Norge. Den eldste avholdsbevegelsen i Norge var en måteholdsbevegelse, der forsiktig bruk av alkohol ble fremmet. Medlemmene kunne nyte alkohol, som øl og vin, men de skulle drikke med måte. Måteholdsbevegelsen ebbet ut da totalavholdsbevegelsen etablerte seg i Norge. Medlemmene av totalavholdsbevegelsen ble kalt totalister, og det var forbudt for medlemmene å nyte enhver form for alkohol.

I min oppgave har jeg valgt å bruke begrepene totalavhold, totalist og totalavholdsbevegelse for å presisere at det er en bevegelse som tok avstand til all drikke som inneholdt alkohol. Det blir misvisende å si at denne bevegelsen var samstemmig. Selv om det stort sett var enighet om hvilke mål som skulle oppnås, var det stor uenighet om metodene. Jeg har likevel valgt å samle retningene under begrepet ”totalavholdsbevegelsen” i min oppgave, også fordi dette gir et uttrykk for enighet og samarbeid foreningene etablerte i arbeidet med Brennevinsloven av 1894.

Generalmøte: Det årlige møtet for foreningene i DNT ble kalt for generalmøte. I dag ville vi ha kalt det for et årsmøte eller generalforsamling. I og med at dette var et ord DNT brukte selv, velger jeg å bruke det i min oppgave.

Reisetalere: I de forskjellige totalavholdsforeningene ble reisetalere brukt for å etablere lokale foreninger og verve medlemmer. Reisetalerne holdt foredrag, ledet diskusjonsmøter og

opplyste om alkoholens skadevirkninger. Dette var en legitim måte å arbeide med å fremme edruskap, og det var mange menn og kvinner som dro rundt om i landet for å holde foredrag. Å være reisetaler innebar arbeid i det offentlige rom, og mange kvinner jobbet som reisetalere mot slutten av 1800-tallet.

Samlag/Brennevinsamlag: Samlag var private aksjeselskap som hadde rett til salg og utskjenkning. Selv om samlagene var private aksjeselskap skulle de likevel være under offentlig kontroll. Med Samlagsloven av 1871 ble det definert at samlag skulle opprettes i byene, ikke i distriktene. Et samlag trengte altså et offentlig løyve til å ha salg og skjenkning av alkohol. Det var heller ingen begrensninger på hvem som kunne søke bevilling. Det var opp til kommunestyrene hvor mange samlag som skulle få bevilling.

Censusbegrenset stemmerett versus alminnelig stemmerett: Jeg har valgt å bruke begrepet alminnelig stemmerett i debatten om § 6 i Brennevinsloven. I 1894 betød ”allmenn stemmerett” stemmerett for alle menn. Med Brennevinsloven i 1894 fikk altså *alle* over 25 år stemmerett, så lenge de bodde innenfor bykommunens grenser. Med censusbegrenset stemmerett var stemmeretten basert på inntekt, formue og hvor mye skatt som ble betalt.

OPPGAVENS STRUKTUR

I kapittel to tar jeg for meg totalavholdsforeningene som danner grunnlaget for den norske totalavholdsbevegelsen. I utgangspunktet hadde de to eldste foreningene Det Norske Totalavholdsselskap og den norske avdelingen av IOGT full medlemslikhet mellom kjønnene, men i DNT blir dette etter hvert utfordret. I tillegg kommer jeg inn på noen av de andre totalavholdsforeningene som etablerer seg i Norge i 1880- og 1890-årene, som Norske Kvinners Totalavholdsselskap – Det Hvite Bånd (1892), Det Blå Bånd (1882) og Forbudsforeningene (1887). De forskjellige foreningene etablerte etter hvert et godt samarbeid, noe som resulterte i opprettelsen av Samarbeidskomiteen i 1895.

Forarbeidet med Brennevinsloven er temaet for kapittel tre, hvor jeg ser på hvilke holdninger de forskjellige myndighetene i Norge hadde til forslaget om å innføre folkeavstemning i spørsmålet om samlagenes opprettelse, nedleggelse eller fortsatt drift. Jeg tar også for meg Monopolkomiteens arbeid med lovforslagene og hvordan komitémedlemmene stilte seg til dem. Det var stor uenighet innad i komiteen, som førte til at to av medlemmene, Sven Aarrestad og Olaf N. Hals, skrev egne vota i tillegg til komiteens innstilling. Hovedtyngden av kapitlet handler om resultatet av høringsrunden.

Kapittel fire tar for seg Stortingets behandling av Brennevinsloven. Her gjør jeg rede for totalavholdsbevegelsens demonstrasjonsdag, samt Næringskomité nr 2s arbeid med Brennevinsloven. Debatten i Odelstinget og Lagtinget var stor, og det er debatten om stemmerettsreglene som blir vektlagt i kapitlet.

Avslutningskapitlet, kapittel fem, vil dreie seg om perioden fra da Brennevinsloven ble vedtatt den 24. juli og fram til innføringen av censusbegrenset kommunal stemmerett for kvinner i 1901. Her tar jeg for meg det første femåret med avstemninger fra 1895 til 1899, og resultatet av folkeavstemningene. I kapitlets andre del kommer jeg inn på stemmerettskampen: Framveksten av kvinnesaksbevegelsen danner bakgrunnen for å kunne se på om de lokale folkeavstemningene ble brukt som et argument i stemmerettsdebatten. I tillegg vil jeg drøfte spenningsforholdet mellom datidens oppfatning og ettertidens tolkning av stemmerettsreglene i Brennevinsloven av 1894.

KAPITTEL 2: TOTALAVHOLDSBEVEGELSEN

De første foreningene som ble dannet i Norge på 1800-tallet var sosiale foreninger som hadde humanitær virksomhet som mål. Dette gjaldt også den eldre avholdsbevegelsen som vokste fram i første halvdel av 1800-tallet. Hovedmålsettingen til foreningene var å fremme måteholdenhet. På midten av 1800-tallet ble måteholdsbevegelsen erstattet av en mer radikal bevegelse som hadde totalavhold som mål. De to eldste totalavholdsorganisasjonene ble begge dannet med bakgrunn i utenlandske impulser. Den ene var Det Norske Totalafholdsselskab (DNT), og den andre var The Independent Order of Good Templars, som senere skiftet navn til The International Order of Good Templars (IOGT). Mens Asbjørn Kloster dannet en helnorsk forening etter en idé hentet fra England, ble Norges Storloge IOGT dannet som en losje under en britisk hovedlosje, og ble dermed en del av et internasjonalt nettverk. Sett under ett hadde totalavholdsbevegelsen som mål å redusere alkoholbruket, samtidig som det ble drevet en opplysningskampanje om hva alkoholmisbruk kunne føre til. Fra 1880-årene ble denne humanitære orienteringen supplert med økende politisk bevissthet. Dette faller sammen med en generell endring i samfunnet, med økende bevissthet omkring medborgerskap og stemmerett.

I kapittelet skal jeg ta for meg utviklingen av noen av de forskjellige organisasjonene innenfor totalavholdsbevegelsen. I tillegg skal jeg se på kvinnes rolle i de forskjellige foreningene. Kvinnes rolle i DNT står det mye skrevet om, mens kvinnene i IOGT kommer litt i bakgrunnen på grunn av kildematerialet. Slik sett er det to linjer som kapittelet dreier seg om.

Totalavholdsbevegelsen besto av mange forskjellige organisasjoner og lag. I det følgende kommer først en redegjørelse for de eldste organisasjonene: Det Norske Totalafholdsselskab og The International Order of Good Templars. Deretter skal jeg se på tre av de viktigste foreningene som ble dannet i de to siste tiårene av 1800-tallet, nemlig Det Hvide Bånd, Det Blå Bånd og Forbudsforeningene. Tilslutt går jeg inn på Samarbeidskomiteen, som ble dannet i 1895 og hadde som oppgave å fremme samarbeid på tvers av alle foreningene.

DET NORSKE TOTALAFHOLDSSKAB (DNT)

Det Norske Totalafholdsselskab ble stiftet i 1875, da de lokale totalavholdsforeningene gikk sammen i et landsforbund. Forgangsmannen var kvekeren Asbjørn Kloster, som gjennom sin utdanning i England hadde kommet i kontakt med det engelske totalavholdsmiljøet. Disse impulsene tok han med seg til Norge. I Stavanger den 26. desember 1859 holdt Kloster et møte hvor opprettelsen av en totalavholdsforening i Stavanger ble drøftet. Her ble det gitt tilstrekkelig støtte til å danne foreningen Stavanger yngre Afholdenheds-Forening den 29.

desember 1859. Statuttene gikk ut på å avskaffe bruken av alle slags ”spirituøse eller berusende Drikke”, og foreningen skulle være åpen for alle, uansett kjønn og religion. Dette var viktige likhetsprinsipper som stod sterkt i DNT: det skulle være åpent for alle, for det var kampen mot alkoholen som skulle stå i sentrum. At det skulle være religionsfrihet i organisasjonen, åpnet for at mange dissenter kunne bli medlemmer.²⁴ Imidlertid ble religionsfriheten utfordret av enkelte lokale foreninger, som ønsket å ha lokale paragrafer som utelukket dissenter. Dette ble tatt opp på generalmøtet i 1880, og det ble vedtatt at en forening som gikk i mot religionsfriheten ikke kunne bli tatt opp i DNT.²⁵

Kvinnene ble tidlig oppfattet som særlig viktige i organisasjonen. Det var en vanlig oppfatning at det var kvinnene som ble sterkest berørte av alkoholens problemer når mannen, faren eller broren drakk. DNT hadde to viktige oppgaver for kvinnene. For det første skulle de oppdra sine barn til å følge totalavholdstanken. For det andre skulle de produsere forskjellige håndarbeider, slik at foreningene kunne ha produkter å selge på de årlige basarene. Det siste er bakgrunnen for at Kloster, gjennom *Menneskevennen* i 1865, oppfordret kvinnene til å danne egne kvinneforeninger. Den 7. mars 1865 gikk 20 kvinner sammen og opprettet ”Kvindeindustriforeningen til totalavholdssakens fremme” som en del av DNT. Formålet med kvinneforeningen var å bidra med økonomisk støtte til Stavanger Totalavholdsforening ved å selge egenprodusert håndarbeid på de lokale basarene til inntekt for hovedforeningen. Styret bestod av tre kvinner, som hvert halvår skulle avgi referat og regnskap til Stavanger Totalavholdsforening. Kvinneindustriforeningene spredte seg utover i 1860-årene. Det var foreninger i Bergen, Kristiania og Sandnes, for å nevne noen.²⁶

At Kvinneindustriforeningene var viktig for DNT, kommer til uttrykk i *Det norske Totalavholdsselskap 1859-1909*, skrevet av sogneprest og DNTs sekretær Anders Halvorsen. I boken la Halvorsen vekt på at kvinnes uegennyttige arbeid skaffet foreningene en viktig del av driftsinntekten.²⁷ Både medlemmene i kvinneforeningene og kvinnene i de vanlige foreningene bidro med svært viktig arbeid, fordi de jobbet sammen om basarene som ble holdt

---

²⁴ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 261, 263

²⁵ *Privatarkiv 419, Det Norske Totalavholdsselskap*. Aa 0001: Forhandlingsprotokoll 1862-1884. Generalmøte i Stavanger 19. juli 1880. ”Kan en Totalafholdsforening optages i Selskabet, som har en Paragraf i sine Love, der lyder saa: ”Medlem af Foreningen bliver enhver, der ikke er [...] Dissenter” (ospillet af Hovedbestyrelsen). Der besluttedes: En saadan Forening kan ikke optages i DNT (mod 4 stemmer). Det var ca 43 som deltok.

²⁶ Halvorsen, Anders: *Det norske Totalavholdsselskap 1859-1909*. Kristiania, 1909: 100. Jeg har ikke funnet noen oversikt over hvor mange slike foreninger som fantes, men det er grunn til å tro at kvinneforeninger fantes på steder med mange medlemmer.

²⁷ Halvorsen: *Det norske Totalavholdsselskap* 1909: 100

årlig fra 1873.²⁸ Kvinneforeningene solgte sine håndarbeider, mens andre kvinner stod for serveringen av mat og drikke. Samarbeidet mellom kvinnene var avgjørende for foreningens økonomi.

Klosters ambisjon var å gjøre foreningen i Stavanger til en landsomfattende organisasjon. Men han gikk forsiktig fram i utbyggingen av foreningsnett, først sørget han for å gjøre organisasjonen i Stavanger levedyktig. I tillegg arbeidet han med å sende reiseagenter rundt i Norge for å danne lokale foreninger.²⁹ I 1875, på generalmøtet i Kristiansand, ble Det Norske Totalafholdsselskab (DNT) stiftet. Likhetsprinsippene ble videreført, enhver kunne bli medlem, uansett kjønn og religion. Dette var Klosters siste generalmøte. Foregangsmannen bak DNT døde 18. januar 1876 etter lang tids sykdom.³⁰

I de to første årene etter Klosters bortgang ble DNT ledet av foredragsholderen og festtaleren Peder Sunde. På generalmøtet i 1879 ble sosialdemokraten Oscar Nissen valgt som formann. Nissen var født i Tromsø i 1843, utdannet lege med spesialisering i gynekologi fra Sverige. I åtte år var han leder for DNT.³¹ Han konsentrerte seg om bevegelsens framgang, og jobbet aktivt med å øke medlemstallet. Under hans ledelse økte derfor medlemstallet jevnt og trutt. Totalavholdstanken fant grobunn i folket, og førte til en oppblomstring av lokale avdelinger. På denne måten kunne totalavholdsbevegelsen bli en virkelig maktfaktor i Norge. Nissen var klar på hvilket mål han ønsket å nå, nemlig fullt forbud mot alkohol.³²

På generalmøtet i 1887 var Oscar Nissen blitt revet med av entusiasme i den nyetablerte forbudsbevegelsen, og ønsket Forbudsforeningene velkommen til samarbeid med DNT. Men han ikke fikk forsamlingen på DNTs generalmøte med seg, og Nissen valgte å trekke seg som formann i DNT, fordi han mente at han ikke lenger hadde medlemmenes tillitt. Dette førte til at Aarrestad fremmet et forslag som gikk ut på å vise Nissen at han hadde full tillit av sine medlemmer. Forslaget ble enstemmig vedtatt.³³ Nissen valgte likevel å gå av, og Sven Aarrestad ble valgt som ny formann i DNT. Oscar Nissen fortsatte sitt arbeid mot alkoholen i Forbudsforeningene, hvor han inntok en ledende rolle.

Aarrestad var født i Hå i Rogaland, men familien flyttet til Time da han var fire år. Han gav opp sin odelsrett på farsgården for å bli lærer. Som lærer i Høyland ble Aarrestad sekretær for

---

²⁸ Ibid: 100

²⁹ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 264

³⁰ Ibid: 272-273

³¹ http://www.sn1.no/nbl_biografi/Oscar_Nissen/utdypning (lest 20.09.10)

³² Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 348

³³ Ibid: 363

bondevennforeningen, hvor det er rimelig å tro at han fikk sin politiske skoleing. Han ble gårdbruker i Sande i Vestfold, hvor han senere også ble ordfører i perioden 1899-1906.³⁴ Med denne bakgrunnen tok han opp arbeidet med å sette totalavholdssaken på den politiske dagsorden, noe han tok til orde for i sin første artikkel som redaktør i *Menneskevennen* i 1883. Aarrestad var leder for DNT i 40 år fram til sin avgang i 1927.

Per Fuglum beskriver Oscar Nissen og Sven Aarrestad som to rake motsetninger i *Kampen om alkoholen i Norge*. Nissen var impulsiv og utålmodig, mens Aarrestad var jordnær med en pragmatisk tilnærming til arbeidet. Aarrestad var først og fremst en dyktig organisator, mens Nissen var en retoriker og inspirerende førerskikkelse. Nissens tid som formann var preget av en massevekst i antall foreninger og medlemstall, og gjennom sine taler og artikler fikk Nissen organisert folket. Det var i Nissens formannstid at totalavholdsbevegelsen fikk et solid fotfeste i de norske bygder. Slik sett var Nissen en leder som fikk folk inn i totalavholdsbevegelsen, mens Aarrestad gjorde en god jobb med å beholde dem i organisasjonen. Aarrestad var en taktiker, og jobbet med en langsiktig plan for å nå hovedmålet til DNT, nemlig et landsomfattende alkoholforbud ved hjelp av lokale avstemninger og lokale forbud.³⁵ Selv om Nissen og Aarrestad var ulike ledertyper, brøt ikke Aarrestad avgjørende med Nissens strategi da han overtok formannsvervet. Det var en videreføring av de samme verdiene, medlemsrettighetene var de samme, og målet om alkoholforbud var fortsatt det sentrale. Aarrestad og Nissen etablerte også et godt samarbeid seg i mellom, med Nissen som deltaker i Forbudsforeningene. Aarrestad videreutviklet Nissens strategi og arbeidet for en politisering av alkoholspørsmålet. I Aarrestads øyne var det gjennom å forandre samfunnet, via lovverket, at forbud kunne oppnås.

MEDLEMSRETTIGHETER

DNTs styreform var åpent for alle. Både menn og kvinner kunne være medlemmer. Det eneste kravet som ble stilt, var at medlemmene måtte forplikte seg til ikke å nyte eller selge alkohol. Det fantes ingen restriksjoner på kvinnes organisatoriske rettigheter. Da Kloster etablerte totalavholdsforeningen i Stavanger, skulle styret velges av og blant sine medlemmer. Halvorsen framhever i *Det norske Totalavholdsselskap* at det var vanlig at kvinnene i Stavanger brukte sin stemmerett. Med opprettelsen av DNT i 1875 ble reglene fra Stavanger forening videreført. De nye statuttene stadfestet i paragraf 2 at medlem av foreningen var mann og kvinne som forpliktet seg til å være avholdene. Det skulle velges et styre som skulle

---

³⁴ http://www.sn1.no/nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning (lest 25.05.10)

³⁵ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 330

ivareta foreningens oppgaver, og ifølge paragraf 20 skulle styret velges ”af og blandt dens Medlemmer”.³⁶ Dermed synes det klart at styret i DNT skulle velges av sine medlemmer. Medlemmene, som var menn og kvinner, var stemmeberettiget. Kvinnene hadde altså fulle medlemsrettigheter i DNT.

Imidlertid ble likhetsprinsippet satt på prøve i 1879 da det ble vedtatt å lage nye statutter, utløst av at sentralstyret ble flyttet fra Stavanger til Kristiania. Forslagene til nye statutter ble diskutert på generalmøtet i 1880. Et forslag gikk direkte på medlemmenes organisatoriske status i DNT, og dreide seg om en begrensning i medlemmenes rettigheter. Forslaget gikk kort og godt ut på at det var de mannlige medlemmene over 18 år som skulle være stemmeberettiget. Dette førte til stor debatt på generalmøtet. Ifølge Aarrestad var det bare to personer som uttalte seg for å få strøket dette forslaget og ville videreføre den organisatoriske likestillingen av kjønnene. De to representantene var Peder Sunde og Aarrestad. Aarrestad foreslo også at ordet ”mandlig” burde strykes fra endringsforslaget, men han ble nedstemt. Forslaget om at det var de mannlige medlemmene som skulle være stemmeberettiget ble vedtatt av generalmøtet.³⁷ Fram til 1880 hadde kvinner stemmerett og lik organisatorisk status som menn. Men på generalmøtet i 1880 ble det vedtatt at det var kun menn som skulle ha stemmerett og valgbarhet.

I 1880 var Oscar Nissen formann i DNT. Ettersom de fleste historiske opplysninger som finnes om dette temaet, kommer fra Aarrestad selv, er det dermed vanskelig å vite Nissens faktiske holdninger og innflytelse i organisasjonen. Nissen kommer i bakgrunnen i Aarrestads skrifter. Likevel er det på det rene at Nissen og Aarrestad hadde et godt samarbeid, og det er lett å tro at Nissen var enig i Aarrestad sine forslag. Som DNTs leder måtte trolig Nissen ha en mer nøytral profil, for ikke å risikere å støte fra seg medlemmer. Aarrestad hadde ingen offentlig stilling i DNT før i 1883, og kunne kanskje tillate seg å fremme de radikale forslagene i en stabil og voksende organisasjon.

At kvinnene var ønsket i DNT og hadde en solid plass i bevegelsen, ble det aldri satt spørsmålstegn ved. Uenigheten i DNT gikk ut på hvilke områder kvinner skulle gjøre sitt arbeide mot alkoholen. Skulle kvinnene arbeide i kvinneforeningen og i hjemmene, ved å påvirke barn, søsken og foreldre til ikke å drikke alkohol? Eller skulle de arbeide på lik linje med menn ute i samfunnet? Disse to synene stod i konflikt med hverandre. Aarrestad gjorde

---

³⁶ Halvorsen: *Det norske Totalavholdsselskap 1909*: 100

³⁷ Aarrestad, Sven: *Spredte trekk fra kampen om forbudet i Norge*. Forfatterens forlag, Arendal 1933: 47

seg til talsmann for en radikal likestilling som åpnet for kvinnelig deltakelse i samfunnet, mens hans motstandere argumenterte for at kvinnens arbeid i DNT burde foregå med utgangspunkt i hjemmet. Et godt eksempel på dette finner vi i en tale av daværende stud.teol, senere sogneprest og sekretær for DNT, Anders Halvorsen:

Jo, hun skulde og hun kunne arbeide, arbeide som ingen annen. Han satte endog hendes stille arbeide vel så høit som mannens, der måske ved veltalenhet og kraft kunde rope ut de sannheter, hvorpå avholdssaken hviler. Mon ikke den edle og rene kvinne skulde kunne virke med makt på den, som elsker hende? En elsket hustru har innflytelse på sin mann som ingen annen. En mors tårer, bønner og formaninger vil ikke for bestandig falle fruktesløse på en søns hjerte. Hvor mangan bror er ikke holdt tilbake fra lasten ved en kjær søsters vennlige og bønfallende ord, og hvor-mangen er ikke reddet ved hendes kjærlighet. Vilde kvinden på *denne* måte legge hele sin innflytelse inn i arbeidet for avholdssaken, skulde den snart gå frem til stor seier i vårt land; ”ti kvinnen har makt i Norge”.³⁸

Halvorsen argumenterte altså med at det var kvinnens *stille arbeid* i hjemmet, hennes innflytelse på mann og barn som var hennes virkelige og viktigste arbeid for totalavholdssaken. Det var på denne måten totalavholdssaken skulle vinnes i Norge. Men heller ikke de mest konservative var helt konsekvente når det gjaldt kvinnes rolle i foreningen. Kvinnene hadde imidlertid en plass i industriforeningene, som uten tvil dannet den økonomiske ryggraden til mange av DNTs lokale foreninger. I tillegg deltok kvinnene i arbeidet med basarene, noe som kan sies å være av en mer offentlig karakter enn å ha hjemmet som arbeidsplass. Dermed fikk kvinnen en dobbeltrolle i foreningen, hun skulle arbeide i det stille uten å synes, samtidig som hun hadde en sentral plass i det offentlige økonomiske arbeidet. Mange kvinner fikk derfor en halvoffentlig rolle i DNT, med arbeidsoppgaver i forbindelse med basarene. I denne situasjonen ønsket Aarrestad, i motsetning til sine foreningsvenner, å fremme kvinnes rettigheter. Begrunnelsen hans var at kvinnene, gjennom sitt arbeid i foreningene, hadde gjort seg fortjent til å ha organisatoriske rettigheter. Etersom Aarrestad var i mindretall i debatten, ble vedtaket om at det var kun menn som skulle ha stemmerett og valgbarhet stående helt fram til 1883, da det igjen var duket for diskusjon om kvinnes stemmerett i foreningen.

Historikeren Brit Marit Foldøy har i sin hovedoppgave fra 1982 *Frivillig organisering blant kvinner i Stavanger fram til Første verdenskrig* gått grundig i dybden på kvinners organisering i Stavanger. Kvinnes arbeid i totalavholdsbevegelsen tar hun for seg på en god måte. Foldøy presenterer en mulig teori på hvorfor kvinnene ble fratatt sine rettigheter i

---

³⁸ Aarrestad: *Spredte trekk fra kampen om forbudet 1933*: 47. Anders Halvorsen skrev også *Det norske Totalavholdsselskap 1859-1909*.

1880.³⁹ Hun legger vekt på at organisasjonsapparatet ble bygget ut, i og med at flere lokallag meldte seg inn. Representasjonsprinsippet ble gjennomført som styringsmodell da hovedsetet ble flyttet til Kristiania, og det ble etablert et hovedstyre og distriktskretser som lokallagene ble etablert under. Stemmeretten i DNT ble derfor et uttrykk for innflytelse og medbestemmelse. De generelle samfunnsideene om kvinnenes stilling underlagt mannen ble derfor stående i stor kontrast til den innflytelsen de ville ha fått med de nye reglene i 1880. Dette er en fullverdig forklaring på hvorfor det ble viktig for DNTs representanter å innføre en mannlig stemmerett. Men DNTs kvinner godtok ikke vedtaket i 1880, og deres misnøye førte til at vedtaket ble debattert på generalmøtene i 1883 og 1886.

Generalmøtet i 1883

På generalmøtet i Fredrikstad i 1883 var det tre forslag som ble satt fram og debattert. Det ene forslaget ble satt fram av utsendingen fra Røros forening, Cand. theol. Immanuel Flood, som mente at det ikke ville fremme totalavholdssaken å gi kvinnene stemmerett i foreningene. I kvinneindustriforeningene, derimot, skulle kvinnen ha full stemmerett. Om kvinnene skulle være valgare eller ikke, nevnte ikke Flood i forslaget. Forslag nummer to ble satt fram av representanten fra Sande forening, nemlig Sven Aarrestad. Som ved generalmøtet i 1880, foreslo han å stryke ordet ”mandlig” i paragrafen, slik at det ikke fantes noen restriksjoner på stemmerett og valgbarhet. Det tredje forslaget, ble satt fram av lærer Thorud fra Gjøvikforening. Hans forslag gikk ut på at kvinnene skulle få stemmerett, men ikke være valgare. Forslagene til Flood og Aarrestad ble vraket til fordel for Thoruds, som ble vedtatt med 39 mot ni stemmer.⁴⁰

Diskusjonen på generalmøtet var stor. Likevel ble kvinnenes store arbeids- og innsatsvilje satt pris på, og at det var dette som var avgjørende for at kvinnestemmeretten skulle gjeninnføres. Argumentasjonslinjen dreide seg om plikt og rettigheter. Etersom kvinnene hadde forpliktelser i organisasjonen, burde de også ha rettigheter. Spørsmålet om kvinnenes valgbarhet, derimot, møtte større motstand. Her seiret den konservative siden. Kvinnene måtte oppgi muligheten til å kunne øve direkte innflytelse i DNT, rett og slett fordi de ikke var valgare. I 1875 var det ingen reell mulighet for at en kvinne ble valgt til ledende verv i organisasjonen, men i 1883 hadde situasjonen forandret seg, og innebar en reell mulighet for innvalgt kvinnelig innflytelse i styrene.⁴¹ Med bakgrunn i debatten og resultatet ved

---

³⁹ Foldøy: *Frivillig organisering* 1982: 107

⁴⁰ *Privatarkiv 419, DNT*. Ab0033: Generalmøter og Landsmøter. Fullmakter. ”Mappe: Generalmøter 1881-1885”. Referatet av møtet ble trykket som bilag til *Menneskevennen*, no 20 1883: 7-8

⁴¹ Foldøy: *Frivillig organisering* 1982: 107

generalmøtet kan det hevdes at det fantes motstand mot kvinnelig stemmerett i DNT, men at motstanden mot kvinnelig representasjon var større.

På generalmøtet i 1883 var det én representant som hevdet at kvinnes deltakelse i organisasjonen hadde blitt mindre etter vedtaket i 1880 på grunn av den skuffelsen de følte over å ha blitt fratatt sine gamle rettigheter. Representanten var kjøpmann Bryhne fra Stavanger forening. Foldøy har utredet akkurat dette. Hun påpeker at det var en svært stor misnøye blant kvinnene i Stavanger, og at dette kom til uttrykk i det som har blitt hetende ”strikkepinneparlamentarisme”.⁴² Foldøy viser i hovedoppgaven hvordan kvinnene brukte de pressmidlene de hadde til rådighet til å fremme sin sak. Dermed startet kvinnene i Stavanger en boikott av foreningen. De unnlot å delta på medlemsmøtene. I tillegg unnlot de å produsere salgsgjenstander til basarene. For foreningen i Stavanger fikk boikotten store økonomiske konsekvenser, og Foldøy konkluderer med at: ”Det ser dermed ut til at kvinnene i denne situasjonen brukte de sviktende basarinntektene som et effektivt pressmiddel for å få tilbake sine tapte medlemsrettigheter.”⁴³ Siden det finnes få undersøkelser på dette feltet, kan det ikke sies noe sikkert om dette forekom i flere byer enn Stavanger.

Generalmøtet i 1886

Motstanden DNT møtte blant kvinnene, ble avgjørende i 1886. På generalmøtet i Kristiansund ble spørsmålet om kvinnes stilling nok engang tatt opp til debatt. Her var det to forslag som ble satt opp mot hverandre. Begge gikk ut på å stryke passusen ”Kvinner er dog ikke valgbar” fra statuttene. Forskjellen mellom de to forslagene gikk på om lokallagene selv skulle kunne oppheve passusen, eller om passussen skulle strykes helt og uten forbehold.⁴⁴

Det forslaget som ble vedtatt, var forslaget som gikk ut på at det var lokallagene som selv kunne vedta å avskaffe passusen. Dette ble vedtatt med 92 mot 19 stemmer: ”Selskapets foreninger kan med 2/3 pluralitet fatte beslutning om, at bestemmelsen: ”Kvinder er dog ikke valgbar” skal udgaa.”⁴⁵ Når lokallagene selv fikk bestemme, ble det naturlig nok store variasjoner fra sted til sted. En følge ble at tre lokallag valgte å sende kvinnelige delegater til generalmøtet i Horten. Det var frøken Lydia Carlsen og fru Grønningsæter, begge fra Kristiansund, og frøken Milda Holhjem fra Stokke i Vestfold som deltok på generalmøtet i 1887. Den kvinnelige deltakelsen førte til store uenigheter. I ettertid har Aarrestad gitt sin

---

⁴² Hagemann: ”De stummes leir?” 2005: 237

⁴³ Foldøy: *Frivillig organisering* 1982: 86

⁴⁴ *Privatarkiv 419, DNT. Aa 0004: ”Forhandlingsprotokoll for hovedbestyrelsen 1879-1890.”* Møtedato 20. april 1886

⁴⁵ Halvorsen: *Det norske Totalavholdsselskap* 1909: 101

versjon av den store debatten som fulgte om kvinners rett til å ta sete på generalmøtet. Da spørsmålet gikk til votering, viste det seg at det bare var sju av 150 representanter som ikke ønsket at kvinnene skulle være representert på møtet. Dette førte, i følge Aarrestad, til at presten Hvistendahl fra Drammen reiste seg og sa: ”Ja, nu går jeg, og de som deler mitt standpunkt bør gjøre det samme”.⁴⁶ Hvistendahl meldte seg ut av DNT, sammen med to andre prester Eckhoff og Chr. Knudsen. I første omgang forsøkte de tre prestene å melde hele Drammens krets ut av DNT. Men da de ikke fikk med seg de andre medlemmene, valgte de selv å forlate organisasjonen. Begrunnelsen, hevder Aarrestad, var kvinners stemmerett i DNTs foreninger. Prestene kunne ikke lenger være medlemmer i et selskap som ”stod i ledetog med tidens radikalisme”.⁴⁷

Å få valgt en kvinne inn i hovedstyret var den eneste måten å få slutt på den interne striden, ifølge Aarrestad. På generalmøtet i 1889 foreslo han derfor å velge Ida Wedel-Jarlsberg. Dette ble ikke vel mottatt av enkelte i DNT. I *Spredte trekk* skildrer Aarrestad en samtale han hadde med en bekjent, som var svært opprørt og som satt og gråt på grunn av Aarrestads forslag om å velge en kvinne inn i styret:

”Hvad gråter du for?” spurte jeg. ”Å, det er dette forslaget ditt om, at vi skal velge frk. Wedel-Jarlsberg inn i landsstyret”. – ”Ja, er nu det noe å gråte for? Vet du noen bedre å foreslå?” – ”Nei, men det er dette å sette en kvinne på en sådan plass. Du vet ikke, hvad du gjør, min kjære Aarrestad. Dette vil gi avholdssaken et knekk, som den kanskje aldri forvinner. Avholdsfolket skulde ikke gå i ledtog med de moderne samfundstormerne, som ikke respekterer hverken Guds ord eller Guds anordning”. Jeg formådde ikke å trøste Monsen. Han var virkelig ulykkelig. Men frk. Wedel-Jarlsberg blev valgt omtrent enstemmig, og til suppleant valgte vi frk. Birgitte Esmark. Ved disse valg opnådde vi, at der praktisk talt blev stille i selskapet om kvinnespørsmålet.⁴⁸

Det kan selvsagt settes spørsmålstegn ved hvor sannferdig denne episoden er gjengitt. Men skildringen gir uansett et illustrerende bilde av ytterpunktene i debatten. I vedtakene fra 1880 og 1883 ser vi at det er den konservative linjen som vinner fram, mens det i 1886 har skjedd en utvikling i organisasjonen. Det som til da var det radikale synet, har i 1886 blitt den alminnelige oppfatningen, i og med at kvinnene fikk tilbake sine organisatoriske rettigheter. Ida Wedel-Jarlsberg ble valgt inn i landsstyret i 1889, og debatten rundt kvinnenens stilling i DNT stilnet av. Med valget av en kvinne inn i hovedstyret, brøt faktisk ledelsen i DNT med

---

⁴⁶ Aarrestad: *Spredte trekk fra kampen om forbudet* 1933: 47-48. Ifølge Aarrestad unnlot de 7 å stemme fordi de ikke ønsket å ta et standpunkt i denne saken.

⁴⁷ Ibid: 48

⁴⁸ Ibid: 48-49. Det er samtale mellom Aarrestad og lærer S. Monsen fra Sandar.

sine egne statutter, fordi passusen ”kvinnen er dog ikke valgbar” ennå ikke var vedtatt strøket fra de sentrale statuttene. Passusen ble stående helt til 1891.⁴⁹

Selv om kvinnes deltakelse og arbeid stort sett ble anerkjent av DNTs medlemmer, fantes det holdninger som ikke ønsket likestilling. Sogneprest Halvorsen hevder at vedtakene som fremmet kvinnes organisatoriske rettigheter kostet DNT en del medlemmer. Halvorsen selv hadde støttet vedtaket i 1880 om å innføre mannlig stemmerett og valgbarhet, men hadde omstemt seg under debatten i 1883. I sin bok *Den Norske Totalavholdsbevegelsen* fra 1909, lot han det skinne klart og tydelig fram at han nå var stolt av å ha sterke kvinner med i ledelsen:

Senere hørtes der aldrig tale om nogen uvilje mot kvindernes likestillethed med mændene inden selskapet, som nu kan regne det for en ære, at det fantes saapas tidlig gennemførte en reform, som siden ogsaa andre store selskaper har antat, saaledes f. eks. Det Norske Misjonselskap i 1904.⁵⁰

Kvinnene spilte altså en viktig rolle i DNT. Ikke bare arbeidet kvinnene med å fremme edruskap i sine hjem, men de deltok også i foreningsarbeidet. Noen få av kvinnene ble reisetalere. Dette er temaet for neste avsnitt hvor jeg skal belyse DNTs arbeidsmetoder.

ARBEIDSMETODER

DNT begynte tidlig med å sende reisetalere rundt om i Norge. Agentvirksomheten begynte med Kloster, som selv reiste rundt og holdt foredrag. Målet var å verve nye medlemmer, i tillegg til å opplyse om alkoholens skadevirkninger. Det var ikke bare menn som reiste rundt for å tale i forsamlinger, det var også kvinner som jobbet med dette. En av de første og største reisetalere som DNT hadde, var Elisabeth Edland. Hun var en ugift lærerinne som virket for totalavholdssaken i 1890-årene. Edland ble totalist på Mosterøy, hvor hun og søsknene var noen av de første medlemmene da DNT etablerte en lokal avdeling der i 1886. I foreningen holdt Edland sin første avholdstale i 1888, 19 år gammel. I 1892 holdt hun et foredrag på generalmøtet, og etter dette ble hun av mange, inkludert Aarrestad, oppfordret til å si fra seg lærerinneposten og begynne som reisetaler for DNT på fulltid. I ni år var Edland DNTs fremste reisetaler, og hun ble godt likt. Likevel møtte hun motstand. I enkelte bygder ble hun nektet å holde foredrag av bygdas prester, på grunn av at hun var en kvinne som talte i det offentlige rom. Imidlertid ble Edland en av Norges kjæreste talere, og etter sin død i 1901, ble det reist en åtte meter stor minnestein på graven hennes.⁵¹

---

⁴⁹ Halvorsen: *Det norske Totalavholdsselskap* 1909: 101-102

⁵⁰ Ibid: 102

⁵¹ http://www.snl.no/nbl_biografi/Elisabeth_Edland/utdypning (lest 11.10.10)

Et av de viktigste hjelpemidlene for å få kvinner til å bli medlemmer i foreningen, var å utgi skrifter og bøker. Et eksempel er totalist Guro Kaarbøs bok *Kan Kvinden være Afholdsarbeider?* Her vektlegges betydningen av at kvinner deltar i arbeidet mot alkoholen. Kaarbø poengterer at den viktigste arbeidsoppgaven for en kvinne er å påvirke sin mann til edruelighet. Hun argumenterer for at kvinnene bør bli totalavholdsarbeidere på grunn av at det er kvinnene som opplever de ”forfærdelige følger, som de sterke drikke efterlader”.⁵² Hennes oppfordring går ut på at kvinner må være solidariske med de kvinnene og de barna som lider under alkoholmisbruket: ”Kom, kvinder! og vær med! Vi vil slutte os sammen og bygge et mægtigt krigsskib og derfra bombardere alkoholkongens fæstninger!”⁵³ Det er bare ett arbeidsområde som Kaarbø egentlig vektlegger i boken sin, og det er kvinnenes edruskapsfremmende arbeid i hjemmene. Ved å bruke sin gode innflytelse i sine omgivelser, argumenterer Kaarbø, kunne kvinnen forhindre alkoholdrikking i sitt hus. Kaarbø oppfordrer videre: ”Forsøg, vær selvstændig nok til at blive afholdskvinde, faa dine børn med, dine tjenere med; du skal se, med tiden faar du ogsaa din mand med dig, og ingen vil være dig saa taknemelig For din udholdenhed som netop ham.”⁵⁴ Å lage hygge for sine ektemenn ble vektlagt som den aller viktigste arbeidsoppgaven for en kvinnelig totalavholdsarbeider. Dersom kvinnene var mer oppmerksomme på sine ektemenn, ville det kanskje ikke være så mange ulykkelige ekteskap og kanskje ville det også være færre alkoholisererte menn, argumenterer Kaarbø. Dersom ikke kvinnene lager hjemmene i mannens smak, vil han finne sitt hjem mindre tiltalende, og dermed bruke tiden sammen med sine kamerater. Det viktigste for kvinnen er å bruke sin kvinnelige innflytelse på å vende mannens tanker bort fra alkoholen.⁵⁵ Å få kvinnene til å delta i totalavholdsarbeidet var viktig, og å fremme kvinnenes arbeidsområder blant mann og barn støttet ikke fra seg de konservative kvinnene. Kanskje var det nettopp på denne måten totalavholdsbevegelsen etablerte seg blant kvinner i Norge, fordi fokuset var på de hjemlige arbeidsområdene. Selv om det var mange kvinner i totalavholdsbevegelsen som arbeidet i det offentlige livet, var disse kvinnene i mindretall i forhold til de vanlige kvinnelige medlemmene.

Å fremme et personlig totalavhold var et av de fremste arbeidsområdene til DNT. Men totalavholdsbevegelsen, spesielt med Aarrestad og DNT i spissen, arbeidet også i de politiske kulisser. Det ble sett på som viktig å få totalister inn i kommunestyre og herredsstyre, men

---

⁵² Kaarbø, Guro: *Kan kvinden være afholdsarbeider?* Kristiania 1892: 10

⁵³ Kaarbø: *Kan kvinden være afholdsarbeider?* 1892: 12

⁵⁴ *Ibid*: 12

⁵⁵ *Ibid*: 13-14

det var også en viktig målsetting å få flere totalister inn på Stortinget. Fra slutten av 1880-årene var opplysning et viktig hjelpemiddel for å nå disse målene, og Fuglum viser at det var særlig to forskjellige strategier som ble tatt i bruk. Den første gikk ut på å øve et press på de enkelte medlemmene av formannskapene eller representantskapene: ”Trusselen om å stryke vedkommendes navn ved neste kommunevalg var her et effektivt argument.”⁵⁶ Totalistene hadde altså stor nok myndighet i et kommunalt samfunn til å kunne avgjøre valgene. Mange av de lokale politikerne var nok derfor taktiske i sine valg om å støtte totalavholdssaken, fordi det kunne avgjøre om de fikk fortsette i politikken eller ikke. Den andre strategien gikk ut på å føre opp totalister eller totalavholdssympatisører på valglistene, for deretter å stemme på dem. I 1891 ble Aarrestad selv valgt inn på Stortinget for Venstre i Jarlsberg og Larviks amt.

Totalavholdsbevegelsen var i stadig kontakt med Stortinget, og i protokollen for hovedstyret i DNT refereres det stadig til skriv som skal sendes til Regjering eller Storting. Blant annet ble det referert etter et møte i DNTs hovedstyret den 30.10-1889 at det hadde vært kontakt mellom Det Blå Bånd, IOGT og DNT om å utarbeide et skriv til Regjeringen. Skrivet var ment som et forslag om å innføre i skoleverket læren om alkoholens virkning på det menneskelige legemet. Beslutningen til hovedstyret i DNT var at tiden ikke var inne for et slikt framstøt.⁵⁷ Selv om et slikt tiltak ikke ble satt i gang på det tidspunktet, var det god kontakt mellom lederne i totalavholdsbevegelsen.

DEN NORSKE BEVEGELSEN AV THE INDEPENDENT ORDER OF GOOD TEMPLARS (IOGT)

The Independent Order of Good Templar, som senere skiftet navn til The International Order of Good Templars, ble stiftet i USA i 1851. Organisasjonen var inndelt i losjer og basert på forestillingen om brorskap, både mellom medlemmene og mellom mennesker generelt.⁵⁸ IOGT hadde hemmelige ritualer og var tydelig inspirert av frimurerlosjene. Godtemplarene avla et livsvarig avholdsløfte, og et ledd i ordenens offisielle målsetting var å fremme alkoholforbud.⁵⁹

Ordenen spredte seg raskt rundt om i verden, og fikk blant annet et solid fotfeste i Storbritannia. Verdenslosjen, som bestod av representanter fra de forskjellige landsstyrene, møttes årlig i USA. Bevegelsen ble splittet i 1876, og bakgrunnen for dette var det såkalte

---

⁵⁶ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 482

⁵⁷ *Privatarkiv 419: DNT. Aa 0004: ”Forhandlingsprotokoll for hovedbestyrelsen 1879-1890”*. Dato: 30.10-1889

⁵⁸ <http://www.iogt.no/iogts-historie.139119.no.html> (lest 12.04.10)

⁵⁹ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 279, 283

”negerspørsmålet”.⁶⁰ Den Amerikanske borgerkrigen var over, og debatten dreide seg om hvorvidt den fargede befolkningen skulle ha full tilgang til ordenen, eller skulle de ha egne losjer? Spørsmålet skapte stor debatt på verdenslosjemøtet i delstaten Kentucky i 1876, faktisk ble det så stor debatt at ordenen ble delt i to. Den ene ble kalt ”den hickmannske orden” etter oberst John Hickmann, lederen for verdenslosjen. Den andre retningen, ”den malinske orden” ble oppkalt etter briten Joseph Malins. Malins protesterte mot at ”negrene” skulle holdes ute fra ordenen, og mente dette var et brudd på ordenens grunnregler. Dermed valgte Malins å bryte med verdenslosjen, og opprettet sin egen verdenslosje kalt ”Right Worthy Grand Lodge of the World”, hvor ”negre” hadde medlemskap på lik linje med alle andre.⁶¹

Slik var situasjonen i IOGT da kapteinen Carl Reynolds i 1877 stiftet den første losjen i Norge. Han var medlem av en IOGT-losje i Hull i Storbritannia. Da Reynolds skulle tilbake til Norge, hadde han med seg formell fullmakt til å stifte losjer i Norge. Den første losjen ble stiftet i Porsgrunn, losje nummer to ble etablert i Stavanger, og deretter spredte losjene seg utover i Norge. I 1878 ble det innhentet fullmakt til å etablere en egen storlosje for Norge. Fullmakten ble hentet fra England, siden de eksisterende losjene i Norge var underavdelinger av Englands storlosje.⁶² Navnet på ordenen ble direkte oversatt til Uavhengig Orden av Good Templars (UOGT).

Det var altså den malinske ordenen som først ble innført i Norge. Både den hickmannske og den malinske ordenen drev agitasjon for sitt arbeid, noe som førte til at begge retninger fikk fotfeste i Norden. Den hickmannske retningen ble etablert i Norge mai 1879. I februar 1880, ni måneder senere, hadde den hickmannske retningen vokst seg sterk i Norge, og etablerte sin egen landslosje ”Sydlige Norges Storloge IOGT” med 15 losjer.⁶³ Slik kom begge retninger av IOGT til Norge. Selv om de to retningene hadde mange medlemmer hver, lå de to grenene i strid med hverandre om hvem som var ”ekte” godtemplar. G. Krogshus og Rian konkluderer i det første bindet av *Godtemplarordenen i Norge 1892-1927* på følgende måte:

Og i Norge som i de andre land, hvor begge ordensgrenene arbeidet, blev virksomheten drevet under den samme bitre innbyrdes strid om hvem som var de ”riktige” godtemplarer. Når vi vet at det alene var spørsmålet om negres medlemskap i ordenen som skilte de to grene, forekommer det oss nu næsten

---

⁶⁰ Dette var datidens selvsagte betegnelse på det vi i dag kaller afroamerikanere. Jeg velger å bruke ”negere” i hermetegn, da jeg oppfatter begrepet ”afroamerikanere” kunstig i forhold til 1800-tallets Amerika.

⁶¹ Krogshus, G og John Rian: *Godtemplarordenen i Norge 1892-1927. Første bind: Norges Storloge*. IOGTs Norske Forlag, Trondhjem 1928: 1-3

⁶² Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge*. 1978: 281, 580, note nr 11

⁶³ Krogshus og Rian: *Godtemplarordenen i Norge* 1928: 4, 8

ufattelig, at der på dette grunnlag kunde oppstå to stridende leire innen ordenen i Norge. For her eksisterte i virkeligheten intet negerspørsmål.⁶⁴

For Norge betød dette en strid mellom to retninger, som begge jobbet for samme mål. Uenigheten mellom de to retningene dreide seg om hvordan losjene ble styrt i Norge, og det var en gjensidig mistro mellom de to retningene. I boken *IOGT – Godtemplarordenen i Norge 1927-1977* legger Johan M. Mjøsund vekt på at stridighetene som førte til splittelsen skyldtes ”unødig indre strid om til dels uvesentlige spørsmål, hyppige løftebrudd og rent organisasjons- og administrasjonsmessige mangler”.⁶⁵

Det ble arbeidet for en gjenforening mellom de to verdenslosjene, og etter ti år var gjenforeningen et faktum. Den malinske retningen ble anerkjent, og dermed ble det vedtatt at ”Godtemplars anerkjenner ikke forskjell i race, kjønn eller farve som betingelser for rettigheter eller privilegier innen ordenen”.⁶⁶ Fra 1887 skulle det altså ikke være noen begrensninger i medlemskapet, og alle var velkomne på lik linje. Etter sammenslåingen på verdenslosjemøtet ble losjene rundt om i verden slått sammen igjen, noe som også skjedde i Norge. UOGT og Sydlige Norges Storloge IOGT ble slått sammen til ”Norges Storloge IOGT” den 20. juni 1887. Storlosjen ble bestående av 248 losjer med over 9200 medlemmer.⁶⁷ Som Stor-Templar falt valget på kirkesanger Torjus Hanssen. Han var født i Øyestad (Grimstad) og var bondesønn og utdannet lærer. Hanssen hadde interesse for deltakelse i organisasjonslivet, og han var medlem av mange forskjellige foreninger, som sjømannsmisjonen og bondelaget, i tillegg til at han blant annet virket for målsaken. Hanssen var lederen av IOGT i 17 år før han ga seg i 1902.⁶⁸

Samarbeidet mellom de to sammenslåtte retningene innad i Norges Storloge IOGT viste seg vanskelig. På grunn av det Krogshus i *Godtemplarordenen* kaller ”gjensidig misforståelser” og det Fuglum i *Kampen om alkoholen* kaller ”økonomiske problemer”, ble ordenen i Norge splittet på ny.⁶⁹ Det var særlig representanter for den hickmannske retningen som var misfornøyd med samarbeidet i Norges Storloge IOGT. De brøt ut og dannet sin egen storlosje, Den Norske Godtemplar Ordenen (DNGTO) i april 1888. DNGTO ble organisert på en rent

---

⁶⁴ Ibid: 8

⁶⁵ Mjøsund, Johan M.(red): *Godtemplarordenen i Norge 1927-77*. Norges Storloge av IOGT, Oslo 1976: 15

⁶⁶ Krogshus og Rian: *Godtemplarordenen i Norge* 1928: 9

⁶⁷ Ibid: 10

⁶⁸ http://www.snl.no/.nbl_biografi/Torjus_Hanssen/utdypning (lest 13.09.10)

⁶⁹ Krogshus og Rian: *Godtemplarordenen i Norge* 1928: 10-11. Og: Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 332

nasjonal basis, uten å være del av den internasjonale orden. Som første Stor-Templar ble overlærer Fredrik Pedersen valgt. Denne grenen forble en relativ liten del av Godtemplar Ordenen i Norge.

MEDLEMSSITUASJONEN

Det viktigste kravet for et medlem av en IOGT-losje var å forplikte seg til personlig totalavhold av alkohol. IOGT var inndelt i losjer, og innenfor losjen ble det holdt debatter og diskusjoner. Arbeidet utad var det samme som i DNT: reisetalere dro Norge rundt for å holde foredrag om totalavholdssaken og det ble arbeidet med å fremme resolusjoner til Stortinget. Det viktigste arbeidet var arbeidet med å fremme edruskap i samfunnet.

På grunn av fraksjonsstridene er det vanskelig å si noe særlig om medlemssituasjonen før 1890-årene. De første losjene som ble etablert fra 1879 og utover, ble etablert i byene. IOGT fikk fotfeste i Norge i første halvdel av 1880-årene, men dette snudde mot slutten av 1880-årene. På grunn av de indre stridighetene i IOGT var det mange medlemmer som forlot organisasjonen. Imidlertid snudde situasjonen seg igjen i 1892. Da hadde foreningene Norges Storloge IOGT og DNGTO igjen etablert seg som varige foreninger. Dette danner grunnlaget for at det i mai 1894 fantes omtrent 10 750 medlemmer fordelt på 191 losjer som var tilknyttet til Norges Storloge IOGT. Mens menn og kvinner var medlemmer i samme losjer, ble barnelosjene skilt ut fra de vanlige losjene. I mai 1894 var det i overkant av 4000 barn fordelt på 57 losjer.⁷⁰

De lokale losjene var samlet i distriktslosjer som lå under landslosjen. I 1892 fantes det ti distriktslosjer i Norge. Distriktslosjene var på dette tidspunktet etablert i Trøndelag, Vestlandet, Sørlandet og Østlandet. Det fantes losjer i Nord-Norge, men det ble ikke etablert egen distriktslosje her før i 1896. Som hos DNT, var kvinner medlemmer på lik linje med menn i IOGT. I motsetning til DNT, var det ikke stridigheter rundt kvinnes stilling i IOGT. I Lars O. Jensens bok *Goodtemplarordenen i sine grundtræk* la han vekt på at kvinnes arbeid var viktig for foreningen, og at kvinner skulle jobbe på lik linje som menn. Men på lik linje betyr imidlertid ikke like arbeidsoppgaver:

Naturligvis vil i vore loger altid kvinderne i det store og hele komme til at spille en anden, oftes mer stille og tilbaketrukket rolle end mændene, men denne rolle skal de ikke spille, fordi det ikke *tillades*

---

⁷⁰ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 334

dem at optræde annerledes, men kun forsåvidt de selv indser, at de udretter mest ved sådan stille gjerning.⁷¹

Kvinnene hadde altså store og viktige arbeidsoppgaver i IOGT, men oppgavene hørte som regel til hjemmenes område. De skulle sørge for å oppdra sine barn til edruehet, samt påvirke sin mann og sine brødre til totalavhold.

Som i DNT, var altså kvinnene i IOGT også velkomne på lik linje som menn. Men også her ble de tiltenkt andre arbeidsoppgaver enn mennene. Der hvor menn kunne dra ut på agitasjonsferd, skulle kvinnene påvirke sine barn. Likevel fantes det ledere i både DNT og IOGT som arbeidet for en mer synlig og aktiv rolle for de kvinnelige medlemmene. Aarrestad ansatte Elisabeth Edland som reisetaler, og fremmet forslag om å velge Ida Wedel-Jarlsberg inn i hovedstyret til DNT. I IOGT virket Ignate Carlsen, gift med en av IOGTs ledende menn, Ove Carlsen. Hun ble leder av barnelosjen "Stjernen" i Kristiania i 1880-årene, før hun ble leder av Storlosjens barnearbeid i 1891, et verv hun hadde i 20 år.⁷² Kvinnene i begge organisasjonene ble ledende medlemmer i en ny forening som startet i Norge i 1889, men som ikke ble landsomfattende før i 1892 med Norske Kvinders Totalafholdsselskab – Det Hvide Bånd.

ANDRE TOTALAVHOLDSFORENINGER

I tillegg til de to eldste totalavholdsforeningene, DNT og IOGT, vokste det i 1880- og 1890-årene fram en rekke andre foreninger hvor totalavhold som prinsipp var av stor betydning. I mange lavkirkelige samfunn var det pietistiske livet viktig, og dermed ble totalavhold fremmet i disse miljøene. I tillegg ble det etablert barne- og ungdomsorganisasjoner under hovedforeningene som DNT og IOGT. Det ble derfor etablert et solid grunnlag for totalavholdsbevegelsen i disse årene. Men det ble også etablert nye organisasjoner i disse årene, som for eksempel Studenternes Totalafholdsforening (opprettet i 1883 under DNT), Jernbanernes Afholdsforening (opprettet i 1893) og Det norske Folkeafholdsselskab (fra midten av 1880-årene, løst tilknyttet arbeidernes samfunnsbevegelsen).⁷³ Totalavholdsforeninger ble opprettet innen fagbevegelsen, innenfor en rekke yrker og på grunn av personlige overbevisninger, som i de pietistiske miljøene. Alt i alt ble det etablert en rekke forskjellige foreninger som alle hadde ett felles mål for sine medlemmer, nemlig totalavhold.

---

⁷¹ Jensen, Lars O.: *Godtemplarordenen i sine grundtræk*. Loge "Alltid Fremad"s Forlag, Christiansund 1892: 179. Hans utheving.

⁷² Midtbø, Arent: "Ignate Carlsen". I Midtbø, Arent (red): *Alles vel er vårt mål. 21 profiler i norsk edruskapsrørsle*. Landsrådet for edruskapsundervisning, Oslo 1960: 32-33

⁷³ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 335

Jeg ønsker å belyse fire organisasjoner som fikk betydning for det videre edruskapsarbeidet. Den første er kvinnenenes totalavholdsorganisasjon, Norske Kvinners Totalavholdsselskap – Det Hvite Bånd. En annen forening jeg ønsker å belyse, er Det Blå Bånd. Deretter kommer en redegjørelse for de norske Forbudsforeningene. Tilslutt kommer jeg inn på Fælleskomiteen, som fremmet samarbeid mellom de forskjellige totalavholdsforeningene og de totalavholdsvennlige religiøse samfunnene.

NORSKE KVINNERES TOTALAVHOLDSSKAP – DET HVITE BÅND

På midten av 1800-tallet i Amerika ble en kone sittende oppe og vente på sin mann og sønn. Begge kom beruset hjem, og kona forsto hun måtte gjøre noe. Hun gikk til vennekretsen sin og fikk organisert venninnene sine til å starte et korstog mot skjenkestedene i nærmiljøet. Kvinnenenes korstog utvidet seg over 20 år, og i 1874 ble The Women's Christian Temperance Union (WCTU) opprettet med professor Frances Willard som leder.⁷⁴ Foreningen ble senere kalt The White Ribbon på grunn av det hvite båndet som medlemmene forpliktet seg til å ha på seg. Organisasjonen bredte om seg i Amerika, og i 1885 ble det vedtatt å gjøre Det Hvite Bånd til en verdensomspennende organisasjon.⁷⁵ Organisasjonen fikk fort navnet Det Hvite Bånd, på grunn av det hvite båndet også de norske medlemmene forpliktet seg til å bruke. Symbolet for Det Hvite Bånd, en hvit sløyfe, var viktig for foreningen. I paragraf 2 i det norske reglementet ble det stadfestet at: ”Medlem af Selskabet kan enhver Kvinde blive, som forpligter sig til med Guds Bistand at afstaa fra Brugen af alle berusende Drikke – som Drik – bæere Selskabets Mærke, det hvite Baand, samt efter Evne vil virke for Afholdssagens Fremme.”⁷⁶ Dette var et vanlig krav fra amerikansk hold, alle som var medlemmer skulle bruke det samme symbolet, for å markere at de sto sammen, og kjempet sammen om en felles sak.

Willard ønsket å ansette godtemplaren Charlotte Gray som sekretær for den europeiske avdelingen, en stilling som Gray takket ja til. Arbeidet som sekretær brakte Gray til Norge, og det er gjennom henne at Det Hvite Bånd ble etablert her.

I 1888 hadde Charlotte Gray, som sekretær for den europeiske delen av WCTU, skrevet et brev til hovedstyret i DNT, hvor hun oppfordret ledelsen i DNT til å opprette en tilsvarende organisasjon i Norge. DNTs hovedstyre arrangerte da et møte hvor Ida Wedel-Jarlsberg og Birgithe Esmark ble innkalt. Beslutningen i møtet var: ”Hovedbestyrelsen anser det for

---

⁷⁴<http://www.hviteband.no/?side=203&t=Historikk> (lest 04.01.11)

⁷⁵ Austad, Kristiane: *100 år i Norge: Det Hvite Bånd – For Gud – heim og alle folk*. Oslo 1989: 7

⁷⁶ *Privatarkiv 0397, Det Hvite Bånd*. A 0001: ”Sentralstyreprotokoll 1892-1899”. Møte 01.11.1892

øieblikket ikke heldig at vore selskab stifter en saadan forening som overnævnt, selv om dertil havde været lovlig adgang.” Dette er ordrett det som ble ført inn i protokollen, men som senere ble forandret til: ”Hovedstyrelsen anser det tvivlsomt om det for øieblikket vilde være heldig”.⁷⁷ Hvordan de kom fram til en slik beslutning, eller hva som ble diskutert, er umulig å vite, i og med at det ikke finnes noe referat fra møtet. Hvorfor var hovedstyret så skeptiske til opprettelsen av en egen kvinneorganisasjon? Var det frykten for at arbeidet innen DNT skulle bli vanskeligere dersom kvinnene forsvant inn i en ny organisasjon? Kanskje var styret bekymret for de økonomiske konsekvensene dette ville få for DNT, dersom kvinnene i håndarbeidsforeningene gikk inn i Det Hvite Bånd? Det er vanskelig å finne svar på spørsmålene, og det eneste som kan sies med en viss grad av sikkerhet er at hovedstyret i DNT ikke ønsket å opprette en egen organisasjon for kvinner, men ønsket at kvinnene skulle fortsette sitt arbeid i DNT. Dette kommer fram i protokollen for et møte i hovedstyret i DNT den 8. februar 1890. Her ble det vedtatt å bevilge reisepenger til Charlotte Gray, men at bevilgningen ikke skulle brukes til hennes arbeid for WCTU, men skulle brukes til arbeidet for ”vor sag ialmindelighed”.⁷⁸

Ettersom DNT ikke ønsket å opprette en egen kvinneforening, kom Charlotte Gray til Norge på nyåret 1889, for å agitere for Det Hvite Bånd. Dette førte til at Ignate Carlsen opprettet den første lokale foreningen av Det Hvite Bånd i Kristiania den 18. februar 1889. Ignate Carlsen var ikke ukjent i totalavholdssaken, hun var medlem i Norges Storloge IOGT, hvor hun også var Storforstander for landsstyret.⁷⁹ Tilsvarende lokale foreninger av Det Hvite Bånd ble dannet i Bergen (30. juli 1889) Trondheim (14. april 1890), Kristiansund (1890) og Arendal (1890). I 1891 ble det opprettet en forening til i Kristiania, ”Christian August gate 6” med Ida Wedel-Jarlsberg som første leder. Selv om DNT var tvilsom til opprettelsen av en egen kvinneforening, gikk de lokale Hvite Bånd-foreningene sammen til et landsomfattende forbund den 1. november 1892, hvor Ida Wedel-Jarlsberg ble første formann og Birgithe Esmark ble sekretær.⁸⁰ Landsforbundet fikk navnet Norske Kvinders Totalafholdsselskab – Det Hvite Bånd.

---

⁷⁷ *Privatarkiv 419, DNT. Aa 0004: ”Forhandlingsprotokoll for hovedbestyrelsen 1879-1890”. Møtedato 27. oktober 1888*

⁷⁸ *Privatarkiv 419, DNT. Aa 0004: ”Forhandlingsprotokoll for hovedbestyrelsen 1879-1890”. Møtedato 8. februar 1890. I hovedstyret: Sven Aarrestad, Ida Wedel-Jarlsberg, J. Jørgensen og L. Mesel.*

⁷⁹ *Privatarkiv 419, DNT. Ef 0657: ”Saksarkiv Sven Aarrestad”. Mappe: ”Brev til Sven Aarrestad ca 1890, III”. Brev fra IOGT til Sven Aarrestad fra 1897.*

⁸⁰ *Privatarkiv 0397, Det Hvite Bånd. A 0011: ”Foreningens protokoll 1892-1903”.*

Styret vedtok to sett med regler. Det første dreide seg om foreningene og hvilket formål Norske Kvinders Totalafholdsselskab – Det Hvite Bånd skulle ha, og det andre gikk på foreningens tilknytning til WCTU.⁸¹ Den norske grenen ble altså dannet som et selvstendig ledd av DNT, samtidig som den hadde sterke bånd til WCTU.

Fra første stund hadde foreningene mange aktive medlemmer, men det er først fra begynnelsen av 1900-tallet at medlemslistene blir komplette. Likevel har styret i de lokale foreningene sendt inn noen medlemslister til hovedstyret. Ut fra disse kan vi se at Trondheim oppgir at foreningen hadde 30 aktive medlemmer i 1890, og Kristiansund hadde 26 medlemmer samme år. Fra 1892, etter opprettelsen av landsstyret, ble det gjennomført tellinger av medlemmer oftere. På dette grunnlaget finner vi at Ignate Carlsens forening i Kristiania hadde 48 aktive medlemmer og syv passive medlemmer. Passive medlemmer var kvinner som betalte kontingent, men som ikke deltok i arbeidet. Hos Ida Wedel-Jarlsbergs forening var det 24 aktive medlemmer. Det er med andre ord store forskjeller på foreningene i Kristiania, men det er ingen tvil om at Norske Kvinders Totalafholdsselskab – Det hvite Bånd var en forening som sto sterkt i hovedstaden i 1890-årene. Hele åtte foreninger ble dannet i tidsperioden 1889-1903. Hos de øvrige foreningene hadde Arendal 52 medlemmer i 1892, Bergen hadde 40, i Kristiansund var det 50 aktive kvinner, mens Trondheim hadde høyest antall medlemmer: 95 kvinner var medlemmer av organisasjonen her.⁸²

Selv om Norske Kvinders Totalafholdsselskab – Det Hvite Bånd møtte motstand fra ledelsen i DNT, ble det klart at dette var en forening som var levedyktig. For mange kvinner var dette en plattform de hadde ventet på. Hovedarbeidsområdet var å arbeide for å fremme avhold, men for mange kvinner ble det også en arena for arbeid med kvinnesak. Frances Willard, den amerikanske lederen, var levende opptatt av kvinnestemmerett, for gjennom å få stemmerett kunne kvinnene også få bukt med alkoholproblemet. Da kunne kvinnene være med og stemme ved valgene, og på den måten oppnå forbud mot alkohol.⁸³ Da Charlotte Gray kom til Norge, hadde hun kontakt med Norsk Kvinnesaksforening. Blant annet holdt hun et foredrag som senere ble trykket i *Nylænde*.⁸⁴ Det Hvite Bånd var dermed ikke bare en humanitær forening; den kan også sees som en politisk forening.

---

⁸¹ *Privatarkiv 0397, Det Hvite Bånd*. A 0001: ”Sentralstyreprotokoll 1892-1899”. Møte 01.11.1892

⁸² *Privatarkiv 0397, Det Hvite Bånd*. A 0011: ”Foreningens protokoll 1892-1903”

⁸³ Austad: *100 år i Norge: Det Hvite Bånd*. 1989: 7

⁸⁴ Kvale, Anne Johanne: ”Pionerkvinnene i Det Hvite Bånd skrev søge – på mange felt”. I: Austad, Kristiane (red): *100 år i Norge: Det Hvite Bånd – For Gud – heim og alle folk*. Oslo 1989: 76

DET BLÅ BÅND

En annen organisasjon som forpliktet seg til personlig avhold og til å bære et merke, men som hadde en annen profil, var bevegelsen Det Blå Bånd. Det er lite skrevet om foreningen. Grunnen til at jeg likevel velger å gi den plass i oppgaven, er at Det Blå Bånd inntok en motsatt holdning enn resten av totalavholdsbevegelsen i samlagsavstemningene mot slutten av 1890-årene.

Francis Murphy var foregangsmannen for Det Blå Bånd, som startet i Pittsburgh i 1877. Hans opprinnelige formål var å samle medlemmer fra de andre totalavholdsbevegelsene, ikke å skape en konkurrerende bevegelse. Murphys tanke var å samle medlemmene som av forskjellige grunner ikke hadde tid til å delta i vanlige foreningsmøter.⁸⁵

I 1881, under et opphold i Storbritannia, kom Stevelin Urdahl i kontakt med totalavholdsselskapet The Blue Ribbon. Han tok med seg impulsene tilbake til Norge, og stiftet Det Blå Bånd i 1882. I likhet med Murphys opprinnelige tanke, ble Det Blå Bånd en løst organisert forening hvor medlemmene ikke betalte kontingent, men forpliktet seg til personlig totalavhold. Som et ytre tegn på at de var medlemmer, bar de et blått bånd på frakk eller kjole. Denne organisasjonen skulle være for dem som ønsket å markere seg som totalist, men som ikke hadde anledning til å delta på foreningsmøtene.⁸⁶

Mens Det Blå Bånd ble en sterk bevegelse i Sverige, fikk ikke bevegelsen samme fotfeste i Norge. I Norge var bevegelsen sterkt knyttet opp mot Urdahl, som ble den samlende lederen. Da Urdahl døde i 1901 var det derfor lite som skjedde i foreningen. Det var ingen til å ta hans plass. I 1924 ble Det Blå Bånd en del av Blå Kors bevegelsen i Norge. Derfor kan det hevdes at organisasjonen kun ble en episode i den norske avholdsbevegelsens historie.⁸⁷

FORBUDSFORENINGENE I NORGE

Forbudsbevegelsen startet i USA i 1880-årene. Impulsene kom raskt til Norge, men bevegelsen ble ikke så stor. Mens totalavholdsbevegelsen ønsket å avskaffe alkoholbruk på et personlig nivå, var Forbudsforeningene politiske foreninger som ønsket et generelt forbud med umiddelbar virkning. Organisasjonen ble dannet på et folkemøte i Sandar, Vestfold, i 1887. Initiativet kom fra en samarbeidskomité, satt sammen av Sandhereds og Tjødlings Læse- og Foredragsforening, losje ”Stadigt fremad” samt Tjøllings og Furrestads

---

⁸⁵ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 334-335

⁸⁶ http://www.snl.no/.nbl_biografi/Stevelin_Urdahl/utdypning (lest 26.04.10)

⁸⁷ http://www.snl.no/B1%C3%A5_B%C3%A5nd (lest 12.04.10).

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Stevelin_Urdahl/utdypning (lest 26.04.10). Blå Kors kom til Norge i 1906, og faller således utenfor rammene for min oppgave.

totalavholdsforeninger. Det var tre ledere fra totalavholdsbevegelsen som var spesielt inviterte. Det var Oscar Nissen fra DNT, Olaus Rusletvedt, redaktør for godtemplarbladet *Reform* i Fredrikstad og Stevelin Urdahl, formannen for Det Blå Bånd. Rett etter møtet ble den første Forbudsforeningen dannet.⁸⁸

Forbudsforeningene holdt fast ved ideen om et lovbestemt forbud mot alkohol som det primære arbeidsmålet. Aktivitetene ble rettet inn mot å bekjempe tilvirkning og innførsel av alkohol med alle midler som var til rådighet. Dette førte til at Forbudsforeningene ble en politisk pressgruppe, fordi bevegelsen gikk inn for å drive en målbevist politisk virksomhet. Foreningene ble stadfestet å være politiske, men de skulle ikke binde seg til noe parti. På den tiden var det Høyre og Venstre som var de aktuelle partiene, men dels også Moderate Venstre etter splittelsen i Venstre mot slutten av 1880-årene. Foreningene skulle stå fritt til å arbeide for de partiene som best kunne gjennomføre en forbudslov. Derfor skulle Forbudsforeningene ved alle valg arbeide for de kandidatene som ville støtte forbudet. Det var forbudsloven som skulle stå i fokus, og dermed åpnet foreningen for samarbeid på tvers av de eksisterende politiske partiene.⁸⁹

Oscar Nissen var invitert til møtene i Forbudsforeningen. Han advarte i utgangspunktet sterkt mot å danne slike foreninger fordi han fryktet at det kunne splitte kreftene. I tillegg mente Nissen at det var uklokt å danne politiske foreninger med bare ett mål, siden det var så stor uenighet mellom de politiske partiene. Nissen mente det ville slå negativt ut for det endelige målet. Her snakket Nissen av erfaring, for et par år tidligere gjennomførte totalavholdsbevegelsen, med DNT i spissen, en feilslått listeaksjon. Det var rett og slett for få som underskrev på listene for alkoholforbud.⁹⁰ Selv om listeaksjonen ikke lyktes, gav underskriftene en pekepinn på hvor mange personer i Norge som ønsket å få innført et alkoholforbud. For lederne i totalavholdsbevegelsen ga resultatet en verdifull innsikt i hvordan listene ble mottatt av medlemmene.

Også Aarrestad viste motstand overfor Forbudsforeningene fra begynnelsen, men innså hvilken nytteverdi de kunne ha for saken. Forbudsforeningene var en mulighet for de utålmodige sjelene som ønsket å arbeide mot en forbudslov.⁹¹ Likevel vektla Aarrestad at det

---

⁸⁸ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge 1972*: 359

⁸⁹ Ibid: 359, 360. Forbudsbevegelsen må ikke forveksles med de politiske særlistene som ble etablert i sistehalvdel av 1890-årene. De lokale særlistene ble en forløper for Det norske Afholdsparti i 1905.

⁹⁰ Ibid: 360, 357. Listeaksjonen ble gjennomført i 1884-1885, og resultatet var 21732 underskrifter. Dette er et høyt tall, men for Nissen var det en fiasko.

⁹¹ Ibid: 361

var gjennom samarbeid og langsiktig tenkning at man kunne nå målet om forbud mot alkohol. Aarrestad, som Nissen, fryktet at Forbudsforeningene kunne skape splid i totalavholdsbevegelsen. Aarrestad gjorde seg til talsmann for å fortsette det opinionsskapende arbeidet, med foredrag og opplysning, og et systematisk engasjement i riks- og lokalpolitikken, hvor fokuset var å få valgt inn totalister i kommunestyre og på Stortinget. Det var gjennom politikken et riksomfattende alkoholforbud kunne oppnås.⁹²

Forbudsforeningenes første landsmøte ble holdt i 1888 i Tønsberg. På dette tidspunktet fantes det omtrent 30 foreninger, hvor omlag halvparten fantes i Vestfold fylke. I 1889 var det 16 nye lag som meldte seg inn i Forbudsforeningene, noe som førte til at Forbudsforeningene ble en landsomfattende organisasjon. I det første landsstyret ble Oscar Nissen valgt som leder. Om kvinnes rolle i forbudsbevegelsen, vet vi lite. I Ivar Th. Aarseths *Totalafholdsbevægelsen i Norge* påpeker han at Forbudsforeningenes statutter åpnet for medlemskap både hos menn og kvinner over 16 år.⁹³ Dermed var også Forbudsforeningene åpne for kvinner.

Det siste landsmøtet til Forbudsforeningene ble holdt i Stavanger i 1890. Medlemstallet sank raskt, og i løpet av 1890 falt organisasjonen sammen, men noen formell oppløsning av organisasjonen fant ikke sted. I 1890 var det 40 foreninger, med ca 9000 medlemmer. Fuglum konkluderer med at: "Forbudsforeningene ble altså bare en relativ kort episode i det organiserte edruskapsarbeidets historie."⁹⁴ En av forklaringene på dette var foreningens ensidige fokus på forbudet mot alkohol. I DNT var fokuset på at det var folket selv som skulle få avgjøre i alkoholspørsmålet. Det var gjennom folket at det endelige målet om forbud skulle oppnås. I Forbudsforeningene var det forbudet som stod i fokus, at forbudet mot alkohol skulle komme fort og gjennom politisk press. Dette synet fikk ikke feste i datidens politiske miljø, og førte til bevegelsens undergang.

Selv om forbudsbevegelsen var kortvarig, fikk den langvarige følger. For det første samlet forbudsbevegelsen medlemmer fra de forskjellige totalavholdsforeningene. Dermed førte dette til en økt kontakt mellom de forskjellige totalavholdsforeningene. For det andre tok forbudsbevegelsen i bruk det politiske apparatet på en annen måte enn totalavholdsbevegelsen. Sist, men ikke minst, introduserte forbudsbevegelsen alkoholforbudet

---

⁹² Ibid: 362

⁹³ Aarseth, Ivar Th.: *Totalafholdsbevægelsen i Norge*. Det Norske Totalafholdsselskabs Forlag, Kristiania 1902:27

⁹⁴ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge 1972*: 364-365. Og: Fuglum, Per: *Brennevinsforbudet i Norge*. Tapir Forlag, Trondheim 1995: 20-21

som et alternativ i alkoholpolitikken. De nevnte forholdene ble nemlig tatt opp igjen mot slutten av 1890-årene, da totalistene og avholdsvennene stilte egne lister ved kommunevalgene. Listene ble til ved lokale initiativ rundt om i noen av byene hvor totalavholdsbevegelsen stod sterkt. De lokale initiativene skjøt fart etter den kommunale stemmerettsutvidelsen i 1896, da det ble vedtatt at alle mannlige skatteyttere over 25 år fikk stemmerett. De lokale listene utviklet seg til et organisert parti på landsbasis, og i 1905 ble Det norske Afholdsparti opprettet.⁹⁵

SAMARBEID: FÆLLESKOMITEEN

En søndag i juni 1894 arrangerte totalavholdsbevegelsen en demonstrasjonsdag, hvor de oppfordret politikerne til å realitetsbehandle forslaget om ny brennevinslov.

Demonstrasjonsdagen ble arrangert i samarbeid mellom IOGT og DNT. Forslaget om en samarbeidskomité kom fra godtemplaren Haakon Aasveien, som foreslo opprettelsen av et fellesstyre eller et fellesutvalg av alle avholdsforeninger i Norge. Bakgrunnen for dette var at han mente at totalavholdsbevegelsen nå kjempet seg fram til å bli ” en makt i vårt statsliv som i vårt folkeliv.” Aasveien hevdet at arbeidet for et felles mål ville ha kommet lenger ”[h]adde samholdet vært bedre og taktikken mer bestemt og planlagt”.⁹⁶ I DNT ble forslaget tatt imot med delte meninger knyttet til den organisatoriske sammensetningen av samarbeidskomiteen. Skulle det være lik representasjon for alle foreningene, eller skulle representanter gis organisasjonene ut fra medlemstallene? I januar 1895 ble de endelige statuttene for Fælleskomiteén for Norges afholdssamfund vedtatt. Formålet var å samle alle landets avholdsvenner til en felles opptreden i kampen mot drikketrafikken. I paragraf 1 ble det stadfestet hvem som kunne være medlemmer:

Fælleskomiteen for Norges afholdssamfund dannes af en deputert fra hver af følgende afholdsselskaber og afholdsvenlige samfund, som arbejder for at faa afskaffet brugen af alle berusende drikke: Det Norske Totalafholdsselskab, Norges Storloge af I.O.G.T., Den Norske Godtemplarordenen. Det blaa Baand, Norske Kvinders Totalafholdsselskab, Den biskoppelige Methodistkirke, Babtistmenigheden, Adventisterne og Den lutherske Frikirke.⁹⁷

Fælleskomiteen åpnet altså for samarbeid mellom totalavholdsforeningene og avholdsvennlige kirkesamfunn. Paragraf 1 ble et kompromiss mellom DNT og IOGT. DNT var den tallmessige største foreningen, og ønsket derfor representasjon i forhold til medlemstallet i foreningene. I det opprinnelige forslaget fra IOGT var de kirkelige avholdssamfunnene utelukket, fordi IOGT ønsket samarbeid innad i totalavholdsbevegelsen. Resultatet av forhandlingene ble at

---

⁹⁵ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 365, 483-488

⁹⁶ Krogshus og Rian: *Godtemplarordenen i Norge* 1928: 55. Begge sitatene er fra samme side.

⁹⁷ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 467

DNT godtok lik representasjon uavhengig av medlemstall, mens IOGT, på sin side, godtok at kirkesamfunnene fikk delta i Samarbeidskomiteen.⁹⁸ Dermed fikk ikke DNT full kontroll over samarbeidskomiteen, i og med at det ble lik representasjon fra hver organisasjon.

Det var ikke uvanlig med samarbeidskomiteer innad i de norske byene fra 1880-årene, men det er først i 1894 at det ble landsomfattende samarbeid. Målet med komiteene var å etablere et samarbeid mellom foreningene som ville fremme totalavholdssaken. Fuglum peker på at Bergen var første by som etablerte samarbeid mellom de forskjellige foreningene i byen fra tidlig i 1880-årene.⁹⁹ Deretter etablerte Kristiania en samarbeidskomité i 1889. Det var derfor allerede etablerte samarbeid i de lokale totalavholdsforeningene. Men det fantes også et forsøk på å opprette et nasjonalt samarbeid i 1889, initiert av Stortempler Torjus Hanssen, men dette førte ikke fram.¹⁰⁰

Samarbeidskomiteen hadde sitt første møte i Kristiania den 1. oktober 1895. Sven Aarrestad fra DNT ble valgt til formann, og IOGTs Ove Carlsen ble valgt til nestformann. Deretter ble det vedtatt å forandre navnet til ”Fælleskomiteen for Norges Afholdsselskaber og afholdsvenlige Kirkesamfund.”¹⁰¹

De første arbeidsoppgavene Fælleskomiteen gikk løs på var i forbindelse med samlagsavstemningene. Komiteen organiserte talere som kunne holde foredrag i avstemningsbyene, i tillegg til å hjelpe kommunestyrene med å føre manntallslister. Reisetalere var noe Fælleskomiteen ikke hadde selv, derfor organiserte komiteen de andre organisasjonenes talere. Senere ble komiteen et viktig politisk organ for totalavholdsbevegelsen. Den viktigste oppgaven var å overvåke og utvide restriksjonssystemet i alkoholsektoen, i tillegg til å arrangere landsmøter for totalavholdssamfunnet. Informasjonsvirksomhet og opplysningsarbeid blant barn og ungdom ble viktige arbeidsområder utover på 1900-tallet. Blant annet vedtok Stortinget å ha obligatorisk edruskapsundervisning i skolen.¹⁰²

SAMMENFATNING

Totalavholdsbevegelsen var en stor bevegelse i stadig utvikling. Bevegelsen var åpen for kvinner og menn, i tillegg til at det ble dannet barneforeninger og ungdomsavdelinger. De høye medlemstallene viser at bevegelsen hadde et solid feste i store deler av landet. Særlig

---

⁹⁸ Ibid: 468

⁹⁹ Ibid: 464. På grunn av mangelfulle detaljer, er det umulig å datere dette nøyere.

¹⁰⁰ Ibid: 466

¹⁰¹ Ibid: 468

¹⁰² Ibid: 469

sterkt sto bevegelsen i kyststrøkene. Men også i Trøndelag og deler av Østlandet hadde bevegelsen stor oppslutning.

Påfallende er de indre konfliktene i de to eldste organisasjonene, DNT og IOGT. Mens det i DNT i 1880-årene var stridigheter rundt kvinnes organisatoriske rettigheter, ble den norske grenen av IOGT preget av en amerikansk likestillingsdebatt. Resultatet av de interne stridighetene var at DNTs kvinnelige medlemmer fikk tilbake sine medlemsrettigheter, og IOGT ble åpnet for alle folkeslag.

Innenfor totalavholdsbevegelsen fikk kvinnen en sterk stilling. Dette skyldes to forhold. For det første var kvinnes arbeid sett på som svært viktig for totalavholdsbevegelsens ledere. Kvinnene arbeidet i hjemmene med å påvirke sine barn, men ofte hadde de tydelige roller i barnearbeidet innad i foreningene. Men også kvinnes produksjon av håndarbeider fikk en avgjørende rolle for foreningens økonomi. I DNT ble kvinnes boikott av basarene brukt som et argument til å gjeninnføre deres rettigheter. Strategien som totalavholdslederne tok i bruk ble dermed å inkludere kvinnene i arbeidet. Siden både kvinner og menn kunne delta i edrskapsfremmende arbeid, fikk kvinner en arena til arbeid og utfoldelse utenfor hjemmene. Kvinnene fikk erfaring i foreningsdrift og virksomhet, noe som kom til nytte i andre områder av livet. Eksempler på dette kan være utdanning og etablering av andre foreninger som kvinnesaksforeninger, husmorskoler og lignende. Arbeidet i avholdsbevegelsen ga kvinner, som stod utenfor det politiske samfunnet, en plattform å stå på i sine krav om politisk stemmerett rundt århundreskiftet.

Totalavholdsbevegelsen etablerte et samarbeid mellom de forskjellige retningene innenfor bevegelsen, ved opprettelsen av Fælleskomiteen. Samarbeidet var en av hovedårsakene til at det senere lyktes å gjennomføre et landsomfattende brennevinsforbud i 1919. I arbeidet med Brennevinsloven i 1894 var ikke dette samarbeidet klart ennå. Det var lederne Sven Aarrestad, Torjus Hanssen, Oscar Nissen og Ida Wedel-Jarlsberg som måtte enes om hvordan de skulle få til en bred allianse for å få loven vedtatt i Stortinget og hvordan de skulle få folk til stemmeurnene i 1895. Aarrestad ble stående som totalavholdsbevegelsens store leder. Han var lederen som la langsiktige planer, arbeidet med konkrete mål og etablerte private samarbeid med de andre lederne. Han var lydhør for forslag, inngikk kompromiss og kunne dermed fremme lovforslag som var i samsvar med totalavholdsbevegelsens medlemmer. Aarrestads strategi handlet om å få bukt med brennevinet først, før øl og vin ble satt i sentrum.

Den linjen Aarrestad utviklet i 1880-årene, og som ble vedtatt av DNTs generalmøte i 1890, har fått navnet *Aarrestadlinjen*.

Temaet for neste kapittel er bakgrunnen for Brennevinsloven av 1894, og fokuset vil være på hvordan myndighetene i Norge forholdt seg til de forskjellige lovforslagene som ble satt fram.

KAPITTEL 3: FRA MONOPOLKOMITÉ TIL STORTINGSBEHANDLING

At lade afgjørelsen bero på direkte folkeafstemning vilde jeg ikke finne hensigtsmæssigt, hvorimod jeg antager, at kommunebestyrelsen bør kunne fatte beslutning derom.¹⁰³

Monopolkomiteens arbeid med en ny brennevinslov, ble sendt ut til høring i 1892. I høringsrunden skulle de norske myndigheter ta stilling til flere lovforslag, blant annet Aarrestads forslag om å innføre folkeavstemning. Sitatet er hentet fra amtmann Olaj Olsens innsendte erklæring, og det viser en tydelig motstand mot folkeavstemningsforslaget. Olsen ønsket en videreføring av de kommunale bevillingene.

Mot slutten av 1800-tallet var det de kommunale myndigheter i byene som bestemte hvem som skulle få bevilling til salg og utskjenkning av alkohol, og bevillingen var gyldig i ett år. Dermed ble det duket for årlige fornyinger av bevillinger, og de kommunale myndigheter kunne stille krav til innehaveren, som måtte være skikket til å drive et utsalgssted. Dette innebar at alle stod likt når det gjaldt å få skjenkebevilling, for ingen skulle ha automatisk rett til den. I 1884 ble de forskjellige lovbestemmelsene og rettsreglene samlet til et enhetlig lovverk, én for kjøp- og ladesteder og én for landdistriktene.¹⁰⁴ Siden sammenslåingen av lovverkene ikke førte til omfattende forandringer i lovverket, førte det til at et par stortingsrepresentanter kom med forslag om å forandre lovparagrafene. Gårdbruker Ivar Fløistad (Nedenes amt, Venstre), sammen med gårdbruker og lensmann Lars Liestøl (Nedenes amt, Venstre) satte fram et forslag om statsmonopol i 1885, samtidig som kommunestyrene skulle ha beslutningsmyndighet for hvor mange utvalg det skulle være. Retten til salg og utskjenkning skulle være statens ansvar i tillegg til at inntektene skulle gå til statskassen. Forslaget ble oversendt Regjeringen med Johan Sverdrup (Venstre) som statsminister, men Regjeringen henla saken. I 1887 ble lovforslaget satt fram på nytt. Det var Fløistad igjen som var initiativtaker, men som nå hadde fått med seg Søren Jaabæk (Lister og Mandals amt, Venstre) som medundertegner. Jaabæk satte selv fram et alternativt forslag. Forslagene førte til debatt, men ingen vedtak på Stortinget.¹⁰⁵ Tanken om et statsmonopol hadde imidlertid fått feste, behovet for revidering av lovverket syntes klart, og dette er bakgrunnen for nedsettelsen av Monopolkomiteen.

---

¹⁰³ Olaj Olsen, amtmann i Nordre Bergenhus amt. Hentet fra *Indredepartementet, 2. Indrekontor A*, Eske 140: ”Lovarbeid 1893-1894”, ”Nordre Bergenhus amt”. [Olsen bruker å i stedet for aa]

¹⁰⁴ <http://www.regjeringen.no/nb/dep/aid/dok/nouer/1995/nou-1995-24/4/4.html?id=427597> (lest 15.11.09). Og: Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 293, 374

¹⁰⁵ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 374-376. Opplysninger om representantene er hentet fra: <http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/I104.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=104&Periodetekst=35> (lest 27.01.11)

Først kommer en redegjørelse for Monopolkomiteens arbeid med en ny brennevinslov, og forslagene som ble satt fram. Hovedvekten i kapittelet handler om høringsrunden i 1892-1893. Her kommer jeg til å gå inn på hvordan myndighetene uttalte seg om folkeavstemningsforslaget og om det fantes noen geografiske forskjeller i uttalelsene. Spørsmålet som vil ligge til grunn for kapittelet er: Hvordan forholdt myndighetene seg til forslaget om folkeavstemning?

MONOPOLKOMITEEN

Opptakten til å endre det gjeldende lovverket angående brennevin, kom med Tolldepartementets nedsettelse av en komité i 1888 som fikk navnet "Monopolkomiteen". Komiteens oppgave var å se på hvordan lovverket kunne samles til én lov, i tillegg til å utarbeide spørsmålet "tilveiebringelse af en Indtægt for Statskassen af Brændinsforbruget gennem Statsmonopol eller forbrugsafgift".¹⁰⁶ Målet var altså å se på hvilke muligheter brennevinssalget og utskjenkningen kunne være for å gi statskassen inntekter.

Monopolkomiteen besto opprinnelig av tre medlemmer. Det var hypotekbankdirektør Hagbald Emanuel Berner, som ble komiteens formann. Komiteens medlemmer var byråsjefene Olaf N. Hals og Ch. August Jenssen. Fellesstyret for Forbudsforeningene, som på det tidspunktet ble ledet av Oscar Nissen, ønsket en totalavholdsmann inn i komiteen for å representere totalavholdsbevegelsen. Tolldepartementet etterkom ønsket, og anmodet Sven Aarrestad til å ta del i Monopolkomiteens utredning. Aarrestad ble dermed komiteens fjerde mann i 1889.¹⁰⁷

Ideen om statsmonopol ble ikke noe satsningspunkt for Monopolkomiteen, fordi det fremdeles manglet for mye i utredningen til å gi noe klart svar. Av komiteens fire medlemmer var det bare Berner som støttet ideen. I totalavholdsbevegelsens kretser var et samlagsmonopol på et kommunalt plan det beste forslaget. Og Aarrestad fremmet derfor denne tanken i sitt særvotum. Ettersom ideen om samlagsmonopol fikk flertall i Monopolkomiteen, ble den tatt opp i innstillingen. Det var bare byråsjef Hals som var helt imot monopol. Statsmonopol ble altså vraket i Monopolkomiteen til fordel for samlagsmonopol. Mens flertallet i komiteen bestod av Berner, Aarrestad og Jenssen, var Hals minoriteten. I ett spørsmål var flertallet i komiteen splittet, og det var i spørsmålet om folkeavstemning. Uenigheten skal jeg komme tilbake til litt senere.

---

¹⁰⁶ "Oth.Prp.No.33: ang. Udfærdigelse af Lov om Brændevins Salg og Udkjænkning". I bd 3: "Prop.O." i: *Stortingets Forhandlinger*, Kristiania 1894: 1

¹⁰⁷ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 385-387

Først følger en oversikt over Berners votum om statsmonopol, som ikke ble sendt ut til høring. Etter en redegjørelse av det norske samlaget, følger en utredning av Monopolkomiteens flertallsinnstilling, Aarrestads særvotum og Hals sitt votum, samt et forslag fra fem kjøpmenn i Kristiania.

Berners votum: statsmonopol

I forbindelse med Monopolkomiteens opprinnelige arbeidsoppgave, å redegjøre for hvordan et statsmonopol i Norge ville arte seg, skrev komiteens formann, H. E. Berner, et votum som ble utgitt i 1888. Votumet var et uttrykk for Berners interesse for å gjøre alkoholspørsmålene til en statlig interesse.

Berner gjorde seg til talsmann for et statsmonopol på to forskjellige grunnlag. Det første var fra et økonomisk perspektiv, og det andre var fra et sosialt synspunkt. I sin argumentasjon la Berner vekt på at ved å innføre et statlig monopol ville staten ha bedre kontroll ved konjunkturveksel i samfunnet. Ved å innføre en fast produksjonsavgift og toll, ville staten lettere kunne regulere avgiftsnivået. Det var særlig poteter som ble brukt i brennevinsproduksjonen, men også korn ble brukt som råstoff. En av fordelene med et statsmonopol, var å kunne regulere innførselen av dårlig utenlandsk brennevin i år med dårlige norske avlinger. Dermed ville reguleringen slå positivt ut for de norske brenneriene, som slapp konkurranse med utenlandsk import. I tillegg ville Norge få en sterkere posisjon i forhandlinger med utenlandske land om import og handelstraktater. Resultatet av dette ville bli bedre handelsavtaler, fordi staten var den som forhandlet fram avtaler på grunnlag av sitt samlagsmonopol, og dermed ble en aktør.¹⁰⁸

Berner var sympatisk til totalavholdssaken, og la vekt på de sosiale problemene mange fra arbeiderklassen sto overfor når det gjaldt alkohol. Alkoholmisbruk var et sosialt problem som spesielt rammet de fattigste lagene i samfunnet. Berner anså derfor at alkoholen måtte være arbeiderens verste fiende.¹⁰⁹

DE NORSKE SAMLAGENE – ETTER SVENSK MODELL

I 1871 hadde samlag blitt innført i Norge, og med dette fikk kommunene direkte kontroll over omsetningen av drikkevarer.¹¹⁰ Samlagene skulle legges til byene, og innebar at salg og

---

¹⁰⁸ Berner, Hagbard E.: ”Brændevinsmonopol for Staten. Votum af H.E. Berner” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger*, Kristiania 1894: 235-257

¹⁰⁹ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 384

¹¹⁰ ”Samlag var et privat aksjeselskap under offentlig kontroll, med lav, lovbestemt maksimumsavanse for brennevinsomsetning.” Definisjonen er hentet fra Fuglum, Per: ”Norge i støpeskjeen 1884-1920” i: *Norges Historie* Cappelens forlag, Oslo 1978: 466

utskjenkning skulle samles på ett sted. Overskuddet skulle gå til allmennyttige formål, som formennene i kommunen skulle godkjenne. Samlagene skulle være kommunale, og det var kommunestyrene som hadde myndigheten til å bestemme om et samlag skulle opprettes. I perioden fra 1871-1895 ble det etablert samlag i 51 av de 58 norske byene.¹¹¹ Samlagene ble altså etablert i byene, eller rettere sagt i kjøp- og ladestedene, mens landdistriktene skulle fortsette med den kommunale bevillingsordningen.

Det norske samlaget ble etablert på grunnlag av svenske kommunale bolagene som ble opprettet i Göteborg i 1856. Bolagene ble etablert for å få kontroll over brennevinsomsetningen og utskjenkningen, og skulle ha monopol på brennevinsomsetningen.¹¹² Hovedpoenget bak ideen om bolag var at investorene skulle være aktede menn som var bosatt i byene, og at investorene kun skulle ha en fast rente av kapitalinnskuddet. Målet med denne ordningen var å fjerne det økonomiske vinningsmotivet fra handelsvirksomheten. Den daglige driften skulle ledes av bestyrere med fast lønn. Et bolags overskudd skulle derfor ikke gå til investorer eller bestyrere. Overskuddet skulle gå til kommunekassen og skulle brukes til “arbetarklassens bästa”. Et bolag kunne også være et kombinert bolag, hvor det i tillegg til skjenkning av brennevin, også fantes øl, vin, alkoholfrie drikker som kaffe og melk, og servering av mat. “Göteborgssystemet” fikk oppmerksomhet fra andre land, blant annet i England.¹¹³

Kristiansand var den første norske byen som etablerte samlag i 1871. Samlagene fikk rett til å drive brennevinshandel og utskjenkning, samtidig som de forpliktet seg til å anvende overskuddet til allmennyttige formål. Samlagets vedtekter måtte godkjennes av formannskapet i byen, og utsalgsstedet skulle ha en pålitelig bestyrer som var godkjent av de lokale myndigheter, nemlig kommunestyret og magistrat.¹¹⁴

Det svenske lovverket om bolag ble forbildet for det norske lovverket, og mange av lovparagrafene var like de svenske. Men noen av paragrafene ble vagere utformet i det norske lovverket. Dette var tydelig i paragrafen om fordeling av overskuddet. I det svenske lovverket ble det presisert at overskuddet skulle gå til arbeiderklassens beste, mens det norske mer diffust bestemte at overskuddet skulle brukes til allmennyttige formål. Dette ble svært

---

¹¹¹ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 289, 303 og 402: De 7 kjøp- og ladestedene var: Haugesund, Florø, Harstad, Kopervik, Skudeneshavn, Sandnes og Son.

¹¹² Indrehus, Kjell: *Alkoholmonopolet i Norge inntil 1920*. Landsrådet for edruskapsundervisning, Oslo 1955: 70. I følge systembolagets nettsted ble statsmonopol innført i Sverige i 1955: <http://www.systembolaget.se/OmSystembolaget/Systembolagets-historia/alkoholens-historia/> (lest 21.04.11)

¹¹³ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 287

¹¹⁴ Ibid: 289

omdiskutert i Norge. I og med at det var kommunestyret som forvaltet overskuddet, ble det ofte brukt som tilskudd til de vanlige kommunale budsjettene. De norske samlagene ble derfor sett på som “kommunale Melkekjør”.¹¹⁵ Først med Brennevinsloven av 1894 ble det bestemt at samlagenes overskudd skulle gå til definerte bruksområder.¹¹⁶

MONOPOLKOMITEENS FLERTALLSINNSTILLING

I Komitéinnstillingen fra 1891 ble folkeavstemningen opptatt i § 2, og gikk ut på at magistrat og formannskap med 14 dagers varsel kunne kalle sammen et møte med skattepliktige menn og kvinner over 25 år for å avgjøre om samlaget skulle fortsette sin drift eller ikke.

Avgjørelsen skulle tas med 2/3 flertall av de oppmøtte, og avgjørelsen skulle gjelde i tre år.¹¹⁷

Komiteens formann Berner ønsket å innføre folkeavstemning fordi han fryktet at totalavholdssaken kunne bli brukt som en stemmesanker ved kommunale valg. Dermed ville et kommunestyre bli dannet på et ensidig grunnlag, noe som ville svekke kommunestyrenes innsiktsfulle arbeid.¹¹⁸ I motivasjonen bak lovutkastet var det enighet mellom Berner og Aarrestad i at det skulle være direkte folkeavstemning i dette spørsmålet. Jenssen var uenig med dem begge, og hevdet at kommunestyret var en garanti for at alle hensyn i forbindelse med saken ble overveid. For Jenssen var det ikke gitt at de stemmeberettigede kunne antas og “handle med den Følelse af Ansvar, som den valgte Kommunebestyrelse”.¹¹⁹ Aarrestad sto fast på sitt prinsipielle forslag om alminnelig stemmerett, men støttet subsidiært Berner og hans krav om skattepliktighet. Berner og Aarrestad hevdet begge at det ikke var til nytte for samfunnet om det var kommunestyret som skulle ha beslutningsmyndigheten, fordi det ville gi et ensidig fokus i valgårene. Ved å gi folket medansvarlighet ville dette øke samfunnets vel på mange måter. For det første ville folket selv ta stilling til loven, slik at omgørelser av loven ble redusert: “Derfor gjælder det her mere end andetsteds at gjøre det størst mulige Antal af Kommunenes egne Indvaanere medinteresserte og medansvarlige i, at Beslutningen om

---

¹¹⁵ Ibid: 289. Begrepet er også brukt i Sven Aarrestads Særvotum, trykket i *Stortingets Forhandlinger*, bind 3, 1894: 158.

¹¹⁶ “Brennevinsloven av 1894” i bd 8: “Tidende O-L” i *Stortingets Forhandlinger*, Kristiania 1894. § 3: Om aksjeeiere: Et samlag må ikke utbetale mer enn 5 % av den innbetalte aksjekapitalen. § 15: 15 % av nettooverskuddet tilfaller samlagets kommune. 20 % tilfaller samlaget til fordeling mellom avholdsforeninger og andre institusjoner og selskaper i byen og omliggende distrikter som har til formål å fremme allmenntilgynnsfulle formål. Resten av overskuddet (65 %) skulle gå til statskassen. (§ 16: opprette et fond som senere skulle reguleres ved lov). Det står klart og tydelig at Samlagets andel ikke skulle brukes på kommunale ting som kommunene ”selv pligter at sørge for”.

¹¹⁷ “Lovutkast” i bd 3 “Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 111

¹¹⁸ “Indstilling fra den ved Finantsdepartementet Skrivelse af 28. November 1888 nedsatte Komite til Behandling af Spørgsmaalet om Indførelse af Brændevinsmonopol m.v” i bd 3 “Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 85

¹¹⁹ “Lovutkast med motiver” i bd 3 “Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 86

Brændevinssalgets Nægtelse energisk gjennomføres.”¹²⁰ For det andre, ble det hevdet i komitéinnstillingen, hadde folkeavstemninger vært i bruk i norsk samfunnsliv før. Blant annet ble det framhevet i Lov om formannskaper på landet av 1837 (§ 1) kunne det holdes folkeavstemninger i spørsmålet om å etablere et formannskapsdistrikt eller ikke. I tillegg var folkeavstemning brukt i forbindelse med bytte av kirkesalmebok, som var vedtatt i en kongelig resolusjon av 1873. I Skoleloven av 1889 ble dessuten direkte avstemning brukt i flere skoleanliggender.¹²¹

Men folkeavstemning ble ikke bare brukt i Norge, tvert imot, i utlandet hadde folkeavstemninger blitt brukt ved en rekke forskjellige anledninger. Monopolkomiteens innstilling konsentrerte seg om eksempler hentet fra Sverige, England og Amerika. I Sverige ble direkte avstemninger brukt på de stedene som ikke hadde stadsfuldmægtige (kommunestyre) til å avgjøre i forskjellige politiske spørsmål. I England var det en utstrakt bruk av direkte avstemninger i lovgivningen om fattigomsorg, kommuneøkonomi og i skoleanliggender. I den amerikanske lovgivningen om brennevin, ble lokale avstemninger, såkalte *local option*, brukt som et grunnlag for forslaget om norske lokale avstemninger.¹²² Dermed forankret komitéflertallet ideen om folkeavstemning i en norsk tradisjon og utenlandske erfaringer.

Når det gjelder samlagene var det en institusjon som ble innført i 1870-årene, men at samlagene skulle ha monopol var noe nytt. Gjeldende lovgivning var at det var kommunestyrene som gav bevillinger til de som ønsket å drive med alkoholsalg som for eksempel hoteller, restauranter, landhandlere, gjestgiverier og liknende. Det nye med folkeavstemning var at dersom monopol ble innført, kunne kommunens innbyggere selv bestemme om de ønsket å ha et samlag eller ikke.

AARRESTADS SÆRVOTUM

Aarrestad gav ut et votum i 1890, hvor han fremmet sine synspunkter som komitémedlem. Det var særlig to forhold Aarrestad tok for seg. Det ene var hvordan samlagene hadde fungert fram til da, og det andre var innføringen av en folkeavstemning.¹²³ På det tidspunktet Aarrestad forfattet votumet, hadde samlag vært i drift i underkant av 20 år, og i det tidsrommet hadde samlagene blitt ”kommunale Melkekjør”. I Samlagsloven av 1871 ble

---

¹²⁰ ”Lovutkast med motiver” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 86

¹²¹ Ibid: 86

¹²² Ibid: 86-87

¹²³ Det følgende er basert på Aarrestad, Sven: ”Særskilt Votum af Sven Aarrestad” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 158-185

overskuddet definert til å brukes til allmennyttig formål. Det var kommunestyrene som fikk overskuddet til disposisjon. Pengene ble brukt til forskjellige kommunale formål, som i utgangspunktet skulle vært finansiert ved skatt. Aarrestad påpekte at samlagssystemet hadde ett svakt punkt, nemlig at overskuddet ikke hadde blitt nærmere definert. Kommunene fikk økt inntekter, jo mer samlagene solgte av alkohol. Dermed fikk kommunene interesse av et økt alkoholsalg, fordi det gav større inntekter til kommunekassen. For å få bukt med samlagsordningens svake punkt, ifølge Aarrestad, måtte kommunenes økonomiske interesse i samlagene fjernes. Og det ble gjort ved å overføre så mye som mulig av overskuddet til statskassen. Dette var Aarrestads kjernepunkt: lokale samlagsmonopol, hvor overskuddet skulle gå til statskassen.

Aarrestads andre punkt i votumet var innføringen av folkeavstemning. Gjennom sitt arbeid i DNT, fikk Aarrestad god kjennskap til hvordan totalistene arbeidet i utlandet. Spesielt lot han seg inspirere av den amerikanske forbudslovgivningen, som tillot forbud i delstater dersom innbyggerne ønsket det. I tillegg videreutviklet Aarrestad et forslag som ble satt fram på et kretsmøte i Time i 1871 av sakfører Svend N. Oftedal. Han foreslo at dersom 18 år gamle menn og kvinner krevde det, skulle ordføreren i kommunen legge til rette for å holde en folkeavstemning om småsalg og utskjenkning av alkohol skulle forekomme.¹²⁴ Aarrestad introduserte tanken om folkeavstemning på generalmøtet i DNT i 1886. Her tok han til orde for at det eksisterende bevillingssystemet burde være i hendene på de skatteytende menn og kvinner, altså kommunens innbyggere. På generalmøtet i 1890, utvidet Aarrestad forslaget til å omfatte alle menn og kvinner over 25 år. Dette var i tråd med samfunnsutviklingen for øvrig. Spørsmålet om stemmerettsutvidelser for menn ble stadig diskutert, og i 1890 fant den første debatten i Stortinget om kvinnenes stemmerett sted. Aarrestad arbeidet ut i fra de nye samfunnsideene, selv om hans forslag ble sett på som radikalt. Siden kvinnene hadde hatt en selvsagt plass i DNT, var dette forslaget også i tråd med DNTs egen utvikling. Linjen som Aarrestad la seg på i disse årene, med fokus på brennevin, samlagsmonopol og folkeavstemning, har blitt kalt *Aarrestadlinjen*.

I votumet la Aarrestad vekt på at han ikke var noen tilhenger av at beslutningsmyndigheten i et slikt spørsmål skulle være hos kommunestyrene.¹²⁵ Den kommunale politikken ville være skadelidende ved at valgkampen kun ville dreie seg om hvordan representantene stilte seg til

---

¹²⁴ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 343-344

¹²⁵ Det følgende er basert på "Særskilt Votum af Sven Aarrestad" i bd 3 "Prop.O." i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 186-195

samlaget. Dermed ville andre viktige saker komme i bakgrunnen. Løsningen var at spørsmålet om samlagets drift derfor burde legges i folkets hender gjennom en folkeavstemning.

Aarrestads forslag var at det skulle være alminnelig avstemning, hvor den stemmeberettigede skulle svare ”ja” eller ”nei” på spørsmålet om det skulle være samlag i kommunen eller ikke. Avstemningsresultatene skulle gjelde i tre år, før spørsmålet kunne tas opp til en ny avstemning. Når det gjaldt dette punktet påpekte Aarrestad i sitt votum at han var uenig med Berner. Aarrestad ville opprinnelig ha avstemninger hvert femte år, men siden Berner ”bestemt holder paa, at de bør foregaa hvert 3die Aar, har jeg – for ikke at skabe flere Dissenspunkter end nødvendigt – gaaet med paa Forslaget om Afstemning hvert 3die Aar.”¹²⁶ Berner var enig med Aarrestad når det gjaldt folkeavstemning, selv om de var uenig i hvor ofte de skulle forekomme.

En større uenighet mellom Berner og Aarrestad kom fram i spørsmålet om hvem som skulle være stemmeberettiget. Aarrestad så for seg at folkeavstemningen skulle skje på et bredest mulig grunnlag, hvor kommunens bosatte kvinner og menn over 25 år skulle være stemmeberettiget. Aarrestad fremmet altså et forslag om alminnelig stemmerett i lokale avstemninger. Berner, på sin side, la grensen ved skattepliktighet, altså at menn og kvinner som betalte skatt skulle ha stemmerett.¹²⁷ At det var mange av de laveste sosiale lagene som led under stort alkoholforbruk var de enige om, det var tanken bak forslaget som gjorde seg gjeldende her. For Aarrestad, som jo var leder for DNT, var det viktig å inkludere de laveste lagene, i tillegg til kvinnene, fordi dette kunne fremme totalavholdssaken. Det var en vanlig oppfatning at kvinnene kom til å stemme ned samlagene. For Berner, derimot, var det viktigst å få gjennomslag for paragrafen i Stortinget. Dermed la han seg på en mer konservativ linje ved å avgrense stemmeretten til å gjelde for de skattepliktige. Selv Berners forslag ble nok sett på som litt radikalt av mange. På denne tiden var det en begrenset mannlig stemmerett, og det var utelukket at kvinner skulle kunne stemme.

OLAF N. HALS SITT VOTUM: NEI TIL MONOPOL

Minoriteten i Monopolkomiteen var byråsjef Olaf N. Hals. Han var imot hele ideen om å innføre monopol, og var derfor imot både statsmonopol og samlagsmonopol. Hals ønsket å videreføre det daværende systemet med kommunale bevillinger, og gjorde seg til talsmann for

---

¹²⁶ ”Særskilt Votum af Sven Aarrestad” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 189

¹²⁷ *Ibid*: 189-190

en heving av avgiftsnivået.¹²⁸ Da Monopolkomiteens innstilling forelå i september 1891, var dette en flertallsinnstilling hvor Berner, Aarrestad og C.A. Jenssen var flertallet.

LOVFORSLAG FRA DE FEM KJØPMENNENE I KRISTIANIA

Brevet de fem kjøpmennene O. A. Halvorsen, Johs Damman, J. Glørsen, Tobias Larsen og P. Sjøberg skrev til departementet handlet om å gi sitt syn på arbeidet med en ny brennevinslov. Den største innvendingen de kom med var Monopolkomiteens sammensetning. I Komiteen var det ingen sakkyndige og fagmenn sett fra brennerieierne, destillatørene og handelsmennenes side. Selv om komitémedlemmene hyppig tok kontakt med fagfolkene, veide ikke dette opp for at det ikke var noen fagfolk med i Monopolkomiteen. Monopolkomiteens arbeid ville gripe inn i brenneridriften, destilleringen og handelen på en slik måte, at kjøpmennene ikke så noen annen utvei enn å fremme sitt eget syn i et brev til departementet. Kjøpmennene hadde utarbeidet sitt eget lovforslag i tråd med Hals sitt syn på monopol. For det første ville lovforslaget berøre de norske brenneriene, mens utenlandsk brennevin ikke ville bli berørt på grunn av de forskjellige handelstraktene. For det andre ville et monopolsystem medføre betydelig ulemper for handelsmennene, i stedet for å gi noen fordeler som inntekter til statskassen eller motvirke alkoholmisbruket. Det siste kjøpmennene ønsket å legge vekt på var den inkonsekvensen en folkeavstemning ville føre til. For kjøpmennene var det urimelig at herredsstyrene skulle få myndighet i slike spørsmål, mens i byene skulle samme spørsmål avgjøres av en folkeavstemning. Som Hals ønsket de fem kjøpmennene en videreføring av det gjeldende lovverket hvor kommunestyrene skulle ha myndigheten.¹²⁹

Komiteens innstilling og de forskjellige vota ble oversendt til Regjeringen med Johannes W.C. Steen (Venstre) i spissen, som vedtok å sende saken til høring. Før Stortinget fikk saken til behandling, skulle synspunkter innhentes fra landets amtsmyndigheter, kommunestyre og herredsstyre.

HØRINGSRUNDEN 1892-1893

Fra midten av 1800- tallet var det praksis at enkelte lovarbeider som gjaldt hele befolkningen ble sendt ut til høring i kommunestyrene og herredsstyrene.¹³⁰ Det ble gjort i ektefellelovgivningen, skolelovgivningen, fattiglovgivningen og i brennevinslovgivningen. I

---

¹²⁸ Hals, Olaf N.: "Særskilt Votum. Af Olaf N. Hals" i bd 3 "Prop.O." i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 119-121

¹²⁹ "Forestilling til Departementet for det Indre fra Kjøpmænd i Kristiania" i bd 3 "Prop.O." i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 3-11

¹³⁰ Herredsstyret fantes på bygdene, mens kommunestyrene var i byene. Denne distinksjonen eksisterer ikke lenger, i dag heter de begge kommunestyre.

forarbeidene til de forskjellige brennevinslovarbeidene fra midten av 1800-tallet var det vanlig å hente inn erklæringer fra myndighetene rundt om i Norge. Dette ble gjort i forbindelse med forarbeidet til Brennevinsloven av 1842, og det ble en del av forarbeidet til loven av 1894. Regjeringen ønsket at myndighetene skulle ta stilling til tre store spørsmål: Det første dreide seg om det skulle innføres samlagsmonopol i kommunene. Det andre gjaldt salgsmengden som samlagene skulle ha monopol på. Mitt hovedtema dreier seg om det tredje spørsmålet, nemlig hvem skulle ha myndighet til å avgjøre om det skulle opprettes samlag. Av forarbeidene med loven sendte Regjeringen ut følgende dokumenter til de lokale myndighetene: Monopolkomiteens innstilling, Aarrestads særvotum og Hals sitt votum sammen med et brev fra fem kjøpmenn i Kristiania, som tok til orde for en videreføring av kommunestyrenes beslutningsmyndighet.

I spørsmålet om hvem som skulle ha myndighet til å opprette eller nedlegge samlag, var det tre forslag som de lokale myndighetene skulle ta stilling til. Forslagene var knyttet opp mot innstillingen og vota, og det første forslaget gikk ut på om det var kommunestyrene som skulle ha beslutningsmyndigheten i samlagsspørsmål, og var en støtte til komitéminoritetens forslag i Hals sitt votum. Det andre forslaget var i tråd med komitéflertallets innstilling, som foreslo folkeavstemning med skattepliktighet til grunn for stemmerett. Tredje og siste forslag var begrunnet i Aarrestads særvotum, og handlet om å ha direkte folkeavstemning med alminnelig stemmerett.

RESULTATET AV HØRINGSRUNDEN

I *Stortingets Forhandlinger* gjengis det en skjematisk oversikt over hvilke kommunestyrer fra hvilket amt som har uttalt seg om de forskjellige forslagene.¹³¹ Innhenting av uttalelser fra kommunestyrer og formannskap ble skjematisert i følgende kategorier: (1) Bør samlagsmonopol opprettes? (2) Hvor høyt bør eventuelt partigrensen for salg av alkohol settes? (3) Folkeavstemning (4) Fordelingen av samlagenes overskudd (5) Anmerkninger. Ettersom det er skjematisert er det få meninger som trer fram. Regjeringen, med Emil Stang (Høyre) som statsminister, sendte alle erklæringene tilbake til Monopolkomiteen, som fikk arbeidet med å systematisere og å gi en balansert framstilling av resultatet. Dette ble trykket i en egen ”Kontinuations-Indstilling”. Det er denne innstillingen Næringskomiteen la til grunn for det endelige lovforslaget som ble debattert i Stortinget i 1894. I Monopolkomiteens ”Kontinuations-Indstilling” la Berner vekt på at ”[d]e fleste Erklæringer anfører ingen særlige

---

¹³¹”Oth.prp. no 33”, ”bilag 2” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894. Alle tallene i dette avsnittet stammer fra bilaget.

Argumenter” om folkeavstemning.¹³² Dette er bakgrunnen for at jeg har valgt å basere meg på skjematismen av de innsendte erklæringene, i stedet for å gå gjennom selve erklæringene.¹³³ Jeg skal kort komme inn på hva erklæringene uttrykte om samlagsmonopol, før jeg går inn på kategorien om folkeavstemning.

Det var en stor oppslutning om høringsrunden. Norge var inndelt i 20 amt, med tilsvarende 18 amtmenn og to stiftamtmenn i Kristiania og Bergen. På grunn av at det ikke var amtsformannskap i Kristiania og Bergen var det bare 18 amtsformannskap. Byene, som på det tidspunktet var 59, hadde to forskjellige lokale myndigheter: Kommunestyre (59 stykker) og magistrat (55 stykker). Landsbygda i Norge var delt inn i 56 fogderier, og de 502 herrestyrene avga erklæring.

Ettersom myndighetene skulle ta stilling til spørsmålet ”Bør samlagsmonopol opprettes?” og ”Folkeavstemning”, ble erklæringene kategorisert etter ”ja”, ”nei” og ”ikke uttalt”. Jeg har valgt å kategorisere svarene som positive, negative eller blanke.

Av alle de 710 innsendte erklæringene var 407 av dem for samlagsmonopol, 230 negative, mens bare 73 erklæringer var blanke. Det vil si at flesteparten av erklæringene gav en støtte til opprettelse av samlagsmonopol, mens en minoritet av myndighetene ønsket å bevare det gjeldende bevillingssystemet. 16 av 20 amtmenn var imot samlagsmonopol, mens 14 av 18 amtsformannskap ønsket å innføre monopol. Et overveldende antall kommunestyrer var imot samlagsmonopol: 41 av 59 kommunestyrer var imot, mens 17 kommunestyrer var for. Av totalt 55 magistrater uttalte 37 stykker seg negativt til samlagsmonopol, mens 16 magistrater var positive. Herrestyrene var av motsatt mening enn kommunestyrene, 342 av 502 herrestyrer var positivt til opprettelse av samlagsmonopol, mens 98 var imot. Av fogdene var 34 erklæringer negative til samlagsmonopol, mens 15 var positive.

UTTALELSER OM FOLKEAVSTEMNINGSFORSLAGET

I den tredje kategorien, ”folkeavstemning”, ble myndighetene bedt om å ta stilling til spørsmålet ved å si ”ja” eller ”nei” til paragrafens ordlyd: magistrat og formannskap med 14 dagers varsel kunne kalle sammen et møte med skattepliktige menn og kvinner over 25 år for å avgjøre om samlaget skulle fortsette sin drift eller ikke. Avgjørelsen skulle tas med 2/3

---

¹³² ”Kontinuations-Indstilling” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 14

¹³³ Erklæringene finnes på Riksarkivet, under *Indredepartementet 2. kontor A*. Noen har jeg gått gjennom, og dette er bakgrunn for at jeg støtter meg til Berners uttalelse. De Erklæringene jeg har gått gjennom har vært for Nordre Bergenhus amt, Søndre Bergenhus amt, Romsdals amt, Søndre Trondhjems amt, Nordre Trondhjems amt, Nordlands amt, Tromsø amt og Finmarkens amt (*Indredepartementet 2. kontor A*, Eske 140: ”Lovarbeid 1893-1894”)

flertall av de oppmøtte, og avgjørelsen skulle gjelde i tre år.¹³⁴ I og med at det ikke var noe alternativt til forslagene, blir ”nei”- stemmene tolket som en videreføring av det gjeldende systemet med bevillinger og at kommunestyrene skulle ha beslutningsmyndigheten i slike spørsmål. I høringsrunden ble det derfor ikke gitt rom for myndighetene til å ta stilling til spørsmålet om statsmonopol.

Samlagene eksisterte på dette tidspunktet bare i byene, og det var kun i byene at folkeavstemningen skal foregå. For å presisere: *Hele Norges kommunestyre og herredsstyre fikk uttale seg om en folkeavstemning som kun skulle foregå i byene.* Det var i byene samlagene var i drift, det var i byene folkeavstemningene skulle foregå, og landdistriktene var ikke inkludert i dette. Herredene skulle fortsette med ordningen hvor kommunestyrene hadde avgjørelsesrett i hvem som skulle ha bevilling til salg og skjenking av alkohol.¹³⁵ *Dette betyr også at det bare var by-kvinnene som ble stemmeberettiget, ikke kvinnene i herredene.* Det var bykommunenes innbyggere som skulle delta i folkeavstemningene, og dermed ble ikke bygdas kvinner inkludert i avstemningene.

For å svare på spørsmålet om myndighetenes holdninger til folkeavstemning, har jeg tatt for meg de innsendte erklæringene på forskjellige nivåer. Først har jeg sett på hvordan erklæringene fordeler seg på amtmenn, amtsformannskap, kommunestyre, magistrater, herredsstyre og fogder.¹³⁶ Deretter har jeg gått nærmere inn på erklæringene og hvordan de fordeler seg på de forskjellige landsdeler. Jeg har valgt å dele inn Norge i fem deler: Østlandet, Sørlandet, Vestlandet, Midt-Norge og Nord-Norge.¹³⁷ Finnes det noen geografiske forskjeller?

---

¹³⁴ ”Lovutkast” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 111

¹³⁵ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 293

¹³⁶ Magistrat: en kongelig utnevnt embetsmann, som utgjorde kjernen i byens profesjonelle administrasjon. Denne ordningen var i drift før innføringen av Formannskapslovene i 1837, og ble videreført etter 1837. Hentet fra: Næss, Hans Eyvind: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år.* Universitetsforlaget AS, 1987: 45

¹³⁷ **Østlandet:** Hedemarkens amt, Kristians amt, Kristiania, Akershus amt, Smaalenes amt, Jarlsberg og Larviks amt, Buskeruds amt og Bratsberg amt. **Sørlandet:** Nedenes amt og Lister og Mandals amt. **Vestlandet:** Stavanger amt, Søndre Bergenhus amt, Nordre Bergenhus amt, Bergen og Romsdals amt **Midt-Norge:** Søndre Trondhjems amt og Nordre Trondhjems amt **Nord-Norge:** Nordlands amt, Tromsø amt og Finmarks amt

Tabell 1: Holdninger til folkeavstemning i brennevinsspørsmål på landsbasis i 1892-93. Reelle tall.¹³⁸

	For Folkeavstemning	Imot Folkeavstemning	Ikke uttalt	Erklæringer totalt
Amtsformannskap	10	3	5	18
Amtmann/Stiftamtman	2	15	3	20
Kommunestyret	4	42	13	59
Magistrat	3	42	10	55
Herredsstyrer	227	59	216	502
Fogd	8	30	18	56
Erklæringer totalt:	254	191	265	710

Som vi kan se av tabellen, er det noen klare forskjeller som kommer fram. For det første er det slående at 227 herredsstyrer er positive til å la spørsmålet om samlagene bli avgjort gjennom en folkeavstemning. Samtidig har herredsstyrene levert en høy andel av blanke erklæringer. Hele 216 herredsstyrer som har unnlatt å ta stilling i spørsmålet. Sammenligner vi herredsstyrenes erklæringer med kommunenes, ser vi at kommunestyrene viser en motsatt tendens: bare fire kommunestyre uttaler seg for, mens 42 ønsker en gjeldende ordning med bevilling.

Ser vi på erklæringene fra fogdene og magistratene, er det en større grad av samstemmighet enn hos herredsstyrene og kommunestyrene. Av 56 uttalelser, uttaler 30 av fogdene seg negativt til folkeavstemning. Hos magistratene er det 42 av 55 som er negative. Dermed har fogdene og magistratene få stemmer som uttaler seg positivt til folkeavstemning, siden de begge har en høy andel av blanke uttalelser på dette punktet.

På amtsnivå skulle man tro at amtsformannskapene og amtmennene viste en enighet, men de var splittet i dette spørsmålet. Av 18 formannskap er ti positive til folkeavstemning og av 20 amtmenn er det 15 som uttrykker seg klart i mot.

Hva kan vi så trekke ut av tabell nr 1? For det første var det et skille mellom amtsformannskap og amtmenn. Dette bunnet i ulike oppfatninger om det var riktig å innføre

¹³⁸ Kolonnen ”Herredsstyrer – imot”, har det blitt en feil i oppsummeringen i *Stortingets Forhandlinger*. Det riktige antallet skal være 59. [Det kommer man fram til ved å legge sammen ”imot” kolonnen for alle amtene. Da stemmer antallet også med at det var 502 herreder.]

folkeavstemning som var nytt og uprøvd, eller om det var mer riktig å videreføre det gjeldende systemet hvor kommunestyrene hadde beslutningsmyndighet. For det andre var det store forskjeller mellom herredsstyrer på den ene siden, og kommunestyre, magistrater og fogder på den andre. Tanken bak forslagene om opprettelse av samlagsmonopol og folkeavstemning, var at samlagene skulle være i byene, ikke på landsbygda. Derfor var det kommunens innbyggere som skulle kunne ta del i folkeavstemningen. Kommunestyrene skulle ha ansvaret for å få gjennomført folkeavstemningen, som krevde store ressurser. Å sette i stand manntall var en av de store utfordringene kommunestyrene hadde, fordi det måtte utarbeides fra grunnen. Det fantes ingen oversikt av denne typen over innbyggerne på denne tiden. Det som fantes var manntall over mennene og et skattemanntall, som også omfattet de få kvinnene som betalte skatt. I tillegg til å føre manntall skulle det settes i stand valglokaler. Kommunestyrene måtte dessuten løse de forskjellige praktiske oppgavene i forbindelse med selve avstemningsdagen. Dette var en byrde kommunestyrene ikke ønsket, og de uttalte seg derfor mot å innføre folkeavstemning. Kommunestyrenes motstand mot folkeavstemningen var en støtte for en videreføring av det gjeldende systemet; høringsrunden åpnet ikke for andre alternativer. Herredsstyrene slapp altså denne økte arbeidsmengden, i og med at de skulle følge den gjeldende ordning med bevillinger gitt av kommunestyrene. Dette bør være én grunn til at herredsstyrene generelt var mer positive til å innføre folkeavstemning. For det tredje viser tabellen at herredsstyrenes og amtsformannskapenes erklæringer følger samme mønster. Flertallet er positive til folkeavstemning, mens en stor del av erklæringene er blanke. Minoriteten av erklæringene var altså imot folkeavstemning som en avgjørelsesmåte.

Hvordan ser de samme tallene ut på et regionalt nivå?

Tabell 2: Holdninger til folkeavstemning i brennevinsspørsmål på regionalt nivå i 1892-93. Amtsformannskap og amtmenn/stiftamtmenn. Reelle tall.

	For folkeavstemning		Imot folkeavstemning		Ikke uttalt		Erklæringer totalt
	Amtsformannskap	Amtmann	Amtsformannskap	Amtmann	Amtsformannskap	Amtmann	
Østlandet	2	0	2	5	3	3	15
Sørlandet	2	0	0	2	0	0	4
Vestlandet	4	1	0	4	0	0	9
Midt-Norge	2	0	0	2	0	0	4
Nord-Norge	0	1	1	2	2	0	6
Erklæringer totalt:	10	2	3	15	5	3	38

Skillet mellom amtsformannskap og amtmenn trer klart fram når vi ser på hvordan erklæringene har fordelt seg i amtene. Forskjellen mellom en amtmann og et amtsformannskap er at amtmannen var ansatt i staten, mens amtets ordførere dannet amtsformannskapet.

Et overveldende flertall av amtmennene var negative til folkeavstemning. Amtmann Olaj Olsen fra Nordre Bergenhus amt mente den beste veien til å få innskrenket handelen med brennevin, var gjennom det gjeldende lovverket. Bykommunene skulle fortsette å ha sin bevillingsmyndighet, på grunn av at det var en ”let og smageligt” anvendelse av lovverket.¹³⁹ Men det er imidlertid to som er positive til folkeavstemning. Den ene amtmannen var i Søndre Bergenhus amt og den andre i Tromsø amt. Her er det grunn til å tro at personlig overbevisning har gjort seg gjeldende i erklæringene.

At så mange amtmenn fra Østlandet var imot, kan tolkes ut fra en usikkerhet rundt hvordan lovverket ville forandre forutsetningene for jordbruket. Brennevinsproduksjonen krevde råstoff fra norske poteter og korn. Mange av bøndene på Østlandet hadde sine egne avtaler med brenneriene, og fikk levert store deler av avlingen til brenneriet for penger. Dette aspektet la Berner stor vekt på i sitt votum om statsmonopol, hvor han også påpekte at de fleste av brenneriene som var i drift i 1888 var ”Interessentskabsbrænderier” hvor aksjeeierne var bønder som leverte korn og poteter til brenneriene og fikk ”dranken” tilbake til sine fjøs.¹⁴⁰ Østlandet med sine jordbruksbygder ville verne om de økonomiske interesser, ønsket at brenneriene skulle fortsette å kjøpe jordbruksvarer som råvarer. Dermed ønsket de en videreføring av det gjeldende lovverket. Et brenneri betød arbeidsplasser for kommunens innbyggere, i tillegg til at bøndene fikk mer igjen for avlingene sine. Dermed var det næringsinteressene som ble lagt til grunn i erklæringene.

Amtsformannskapene ble dannet av amtets ordførere, og her ble det holdt avstemninger rundt høringsspørsmålene. Av tabell 2 går det fram at det er fem formannskap som unnlater å svare i dette spørsmålet, og tre som er imot. Ti amtsformannskap er positive til forslaget om å innføre en folkeavstemning. De ti formannskapene var på Vestlandet, Østlandet, Sørlandet og i Midt-Norge. Denne fordelingen er kanskje ikke overraskende med tanke på at dette er amt

---

¹³⁹ *Indredepartementet, 2. Indrekontor A*, Eske 140: ”Lovarbeid 1893-1894”, ”Nordre Bergenhus Amt” [Vedkommende bruker å i stedet for aa.]

¹⁴⁰ ”Brænde vinsmonopol for Staten. Votum af H.E. Berner” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger 1894*: 257. Dranken ble brukt som fôr til kyrne, fordi det ble ansett som et spesielt næringsrikt stoff. Berner stilte spørsmålsteget ved hvor næringsrikt dranken egentlig var, fordi han ikke kunne finne noe forskning på det å støtte seg til.

hvor totalavholdstanken stod sterkt, og hvor totalavholdsbevegelsen hadde flest medlemmer sammenlignet med resten av landet. Nord-Norge skiller seg ut. Av tre amtsformannskap har to unnlatt å ta stilling til folkeavstemningsforslaget mens amtsformannskapet i Finmarkens amt var positive til forslaget.

Igjen skiller Østlandet seg ut. Av syv formannskap er to for, to imot samt erklæringene fra tre formannskap er blanke. Østlandet som en landsdel er delt i dette spørsmålet. Her stod næringsinteressene i et motsetningsforhold med de sosiale hensynene i forhold til alkoholmisbruk.

På amtsnivå hadde altså amtmenn og amtsformannskapet forskjellige standpunkt. Hvordan var det med kommunestyrene og magistratene?

Tabell 3: Holdninger til folkeavstemning i brennevinsspørsmål 1892-93 på kommunalt nivå. Kommunestyre og magistrat i byer. Reelle tall.

	For folkeavstemning		Imot folkeavstemning		Ikke uttalt		Erklæringer totalt
	Kommune-styre	Magistrat	Kommune-styre	Magistrat	Kommune-styre	Magistrat	
Østlandet	0	1	22	19	6	4	52
Sørlandet	0	0	8	8	1	1	18
Vestlandet	4	2	7	7	1	3	24
Midt-Norge	0	0	3	4	1	0	8
Nord-Norge	0	0	2	4	4	2	12
Erklæringer totalt:	4	3	42	42	13	10	114

Av 114 innsendte erklæringer var 84 av dem negative til å innføre folkeavstemning.

Erklæringene var likt fordelt mellom kommunestyret og magistrat, og det er lett å trekke konklusjonen at de lokale myndighetene i byene var imot folkeavstemning, sannsynlig på grunn av en økt arbeidsmengde.

Imidlertid var det fire kommunestyre som var positive til folkeavstemning. Tre av de fire kommunestyrene lå i Stavanger amt: Kopervik, Sandnæs og Haugesund. Florø kommunestyre i Nordre Bergenhus amt var den fjerde. Igjen ser vi at i områder hvor totalavholdsbevegelsen stod sterkt, gjenspeilet det seg i de politiske avgjørelsene.

Med ett unntak, er kommunestyrene og magistratene på Østlandet samstemte. Flertallet av erklæringene var negative til folkeavstemningsforslaget. Magistraten i Bratsberg amt valgte å

uttale seg positivt til innføring av folkeavstemning. Trolig er det personlig overbevisning som gjør seg gjeldende her.

Kommunestyrenes erklæringer var i kontrast med herredsstyrenes erklæringer, selv om fogdene fulgte i magistratens fotspor. Herredsstyrene var positive til folkeavstemningen, og spørsmålet er om det finnes noen geografiske forskjeller?

Tabell 4: Holdninger til folkeavstemning i brennevinsspørsmål 1892-93. Herredsstyrer og fogder i distriktene. Reelle tall.

	For folkeavstemning		Imot folkeavstemning		Ikke uttalt		Erklæringer totalt
	Herredsstyrer	Fogder	Herredsstyrer	Fogder	Herredsstyrer	Fogder	
Østlandet	59	3	40	14	59	8	183
Sørlandet	32	1	1	3	15	0	52
Vestlandet	74	3	9	4	68	3	161
Midt-Norge	38	1	0	6	28	0	73
Nord-Norge	24	0	9	3	46	7	89
Erklæringer totalt:	227	8	59	30	216	18	558

Selv om flertallet av de innsendte erklæringene fra fogdene var imot å etablere en ny institusjon som folkeavstemning, var det åtte fogder som var positive til folkeavstemningen. Slående er det at de er fordelt utover regionene: Østlandet og Vestlandet har begge tre fogder som er positive, mens Sørlandet og Midt-Norge har én hver. I Nord-Norge var ingen av de ti fogdene positive til folkeavstemning, og syv av ti fogder uttalte seg ikke.¹⁴¹

Mens kommunestyrene stort sett uttrykte seg negative til folkeavstemning, var det motsatt med herredsstyrene. Av 502 erklæringer uttrykker 227 av dem en støtte til folkeavstemningsforslaget. Erklæringene på Sørlandet, Vestlandet og Midt-Norge følger samme mønster. Flertallet av herredsstyrene har uttalt seg positive til folkeavstemningsforslaget, mens en høy del av herredsstyrene har unnlatt å ta stilling til spørsmålet. Fåttallet av herredsstyrenes erklæringer er imot folkeavstemningsforslaget. Både Nord-Norge og Østlandet skiller seg ut. I erklæringene fra Nord-Norge er over halvparten av dem blanke. Et fåtall av herredsstyrene uttalte seg imot folkeavstemningsforslaget, mens 24 var positive. Østlandet har høyest andel av herredsstyrer som uttalte seg klart imot folkeavstemningsforslaget. Her uttalte 40 herredsstyrer seg klart imot

¹⁴¹ Positive til folkeavstemning: Østlandet: Nedre Telemarken fogderi og Øvre Telemarken fogderi (begge i Bratsberg amt), Nordre Østerdalen fogderi (Hedemarkens amt). Vestlandet: Ryfylke fogderi (Stavanger amt), Søndhordaland fogderi (Søndre Bergenhus amt) og Romsdal fogderi (Romsdals amt). Sørlandet: Sætersdalen fogderi (Nedenes amt). Midt-Norge: Fosen fogderi (Søndre Trondhjems amt).

folkeavstemningsforslaget, mens 59 herredsstyrer var positive. Ytterligere 59 erklæringer var blanke.

Ikke bare har herredsstyrene en høy andel erklæringer for folkeavstemning, men herredsstyrene markerer seg også ved å ha et høyt antall blanke erklæringer. Av 502 erklæringer, er det bare 59 som uttaler seg imot folkeavstemning, mens 216 erklæringer er blanke. Hva kan være rimelige forklaringer på de blanke erklæringene? En forklaring kan være at siden herredene ikke blir berørt av lovforslagene, har herredsstyrene unnlatt å ta stilling til spørsmålet om folkeavstemning. Som for eksempel kan vi lese i erklæringen fra Maasø herred (Hammerfest fogderi, Nord-Norge), hvor herredsstyret enstemmig hevdet at spørsmålet ikke ”syntes at have nogen betydning for Maasø herred” og har derfor ”intet at bemærke”.¹⁴² En annen forklaring kan være at herredsstyrene ønsket en forandring, men var imidlertid ikke enig i de lovforslagene som var framsatt. Et eksempel på dette finner vi i erklæringen fra herredsstyret i Jostedalen (Sogn fogderi, Nordre Bergenhus). Herredsstyret skrev i sin erklæring at forsamlingen mente alle forslagene var uheldige, og ønsket derfor ikke å avgi et standpunkt. Kanskje var noen av herredsstyrene imot samlagsmonopol i utgangspunktet, og heller ønsket statsmonopol? Statsmonopol ble diskutert, men var ikke et alternativ og dermed mistet myndighetene muligheten til å uttale seg om dette. Det var imidlertid flere herredsstyrer som uttrykte støtte til ideen om et statsmonopol, og samtlige av dem har blitt regnet med som blanke erklæringer. Herredsstyrene i Etne (Søndhordaland fogderi, Søndre Bergenhus amt), Byneset (Strinden og Selbu fogderi, Søndre Trondhjems amt) og Karasjok (Tanen fogderi, Finmarkens amt) ønsket alle statsmonopol, men siden dette ikke var ett av forslagene som ble sendt til høring, ble erklæringene kategorisert som blanke. En tredje forklaring kan være at herredsstyrene ønsket en videreføring av den gjeldende ordningen, og unnlott på det grunnlaget å ta stilling til spørsmålet om folkeavstemning. Herredsstyret i Tysfjorden (Salten fogderi, Nordlands amt) var en av få som uttrykker at ”[m]an finder ingen Grund til Forandring i det bestaaende”, som må kunne sies å være en støtte til å videreføre den gjeldende lovgivningen. Jeg utelukker ikke at det er flere av herredsstyrene som uttaler seg i tilsvarende retning.¹⁴³

Innhenting av uttalelser fra kommunestyrene har vært en viktig del av arbeidet med Brennevinsloven av 1894. Innledningsvis stilte jeg spørsmålet om hvordan myndighetene

---

¹⁴² *Indredepartementet, 2. Indrekontor A*, Eske 140: ”Lovarbeid 1893-1894”. Mappe: Finmarkens amt.

¹⁴³ Jeg har undersøkt høringene for Vestlandet, Midt-Norge og Nord-Norge, så jeg utelukker ikke at det kan forekomme på Sørlandet og Østlandet. Avsnittet er basert på: *Indredepartementet, 2. Indrekontor A*, Eske 140: ”Lovarbeid 1893-1894”

forholdt seg til forslaget om folkeavstemning. Holdningene som kommer til uttrykk i de innsendte erklæringene varierte, men det trer fram noen klare mønstre. Et av dem er på tvers av nivåene mellom amtmyndigheter og kommunale myndigheter, og har vært at amtsformannskapene og herredsstyrene har avgitt erklæringer med samme fordeling. Flertallet har vært for folkeavstemning og mindretallet har vært imot. I tillegg til at en ikke ubetydelig del av erklæringene har vært blanke. Et annet mønster trer fram i erklæringene avgitt av amtmenn, kommunestyre, magistrater og fogder. Mindretallet har vært positive til folkeavstemning, mens flertallet av erklæringene var negative og et mindre antall erklæringer var blanke.

Den geografiske forskjellen mellom de fem landsdelene i Norge, var ikke stor. Erklæringene fra Midt-Norge, Vestlandet og Sørlandet fulgte så å si samme mønster. To områder skiller seg ut, nemlig Nord-Norge og Østlandet. I Nord-Norge var over halvparten av de innsendte erklæringene blanke. Trolig er dette et uttrykk for lavt engasjement fra myndighetenes side. Det som skiller Østlandet fra de andre landsdelene er det høye antallet med erklæringer negative til folkeavstemning. Både hos herredsstyrene, fogdene, kommunestyrene, magistrater og amtmenn er det en uttalt motstand mot folkeavstemning. Dette tolker jeg som et uttrykk for en videreføring av gjeldende lovverket, som var bevillingssystemet hvor kommunestyrene hadde beslutningsmyndighet. Her har nok det økonomiske næringsperspektivet spilt inn på utformingen av erklæringen.

TOTALAVHOLDSBEVEGELSENS ARBEID FOR Å FREMME FOLKEAVSTEMNINGSFORSLAGET

I forbindelse med høringsrunden i 1892-1893 om forslagene til en ny brennevinslov, sendte Aarrestad DNTs eget tidsskrift *Menneskevennen* til hele landets ordførere i begynnelsen av 1890-årene for at de skulle vite hva totalistene jobbet med og hva de stod for.¹⁴⁴ Dette førte nok til at mange av landets herredsstyrer tok stilling til spørsmål som i utgangspunktet ikke berørte dem.

I 1892 fremmet Aarrestad et lovforslag i Odelstinget angående brennevinssalg og utskjenkning. De grunntankene han la vekt på, finner vi igjen fra votumet: Kommunene burde fratras den økonomiske interessen i samlagene, samlagenes fremste oppgave burde være å bekjempe alkoholmisbruket og det var folket selv som burde få bestemme om det skulle være samlagsutsalg eller ikke i kommunen. Gjennom folkeavstemninger kunne folket avgjøre i

---

¹⁴⁴ Brøvig, Gunnar: *Pressgruppolitikk i norsk avholdsbevegelse 1880-1895*. Avhandling til magistergrad i statsvitenskap ved UiO, Oslo 1956: 58

disse spørsmålene. Aarrestads forslag fikk støtte fra store deler av totalavholdsbevegelsen, og det ble sendt inn fem resolusjoner fra Akershus, Drammen, Skien, Kristiania og Buskeruds krets av DNT. Om lag 11 400 medlemmer støttet resolusjonene. I tillegg ble det i tidsrommet 1892-1893 holdt flere folkemøter og massemøter rundt om i Norge. Her var totalistene initiativtakerne, og deltakelsen på møtene var god. Dette var i samme tidsrom myndighetene skulle ta stilling til samlagsmonopol og folkeavstemning i høringsrunden. Jeg ser ikke bort i fra at noen av kommunestyrene og herredsstyrene kan ha vært påvirket av møtene. Resultatet av folkemøtene og massemøtene var at i underkant av 60 000 deltakende på møtene, og 13 av møtene vedtok å sende inn sin støtte uten å oppgi antall møtende.¹⁴⁵ Legger vi til de fem resolusjonene var det i overkant av 70 000 deltakende i samme aksjon.

Dette er tallene som blir oppgitt i *Stortingets Forhandlinger*, og det kan settes spørsmålstegn ved hvor mange som egentlig deltok. Mest sannsynlig har tallene blitt forhøyet i og med at medlemstallene ikke er nøyaktig oppgitt. Men aksjonen bidrar til å stadfeste tre forhold. For det første var totalavholdsbevegelsen med på å legge press på stortingsrepresentantene med slike aksjoner. I tillegg til massemøter og folkemøter var både foreninger fra DNT og losjer fra IOGT aktive med å sende inn adresser til Stortinget. Det andre forholdet viste at Aarrestads forslag hadde stor støtte i folket, som organiserte massemøter til støtte for DNTs leder. For det tredje bidro dette dessuten til at totalavholdsbevegelsen var med på å sette revideringen av lovverket på den politiske dagsorden.

SAMMENFATNING

Monopolkomiteens opprinnelige arbeid var å se på hvordan et statsmonopol kunne skaffe inntekter til statskassen. Arbeidet viste seg vanskelig, og dermed begynte Monopolkomiteen å arbeide for samlagsmonopol i stedet for. Komiteens fire medlemmer var uenige i noen av spørsmålene, dermed ble det også skrevet to særsvota med avvikende synspunkter. Aarrestad skrev sitt votum for å fremme sine synspunkter, selv om han var med på å danne flertallet i Monopolkomiteen, sammen med Berner og Jenssen. Hals var minoriteten som fremmet å videreføre det gjeldende lovverket med noen forandringer.

Monopolkomiteens flertallsinnstilling, Aarrestads og Hals' særsvotum ble sendt ut til høring sammen med brevet fra de fem kjøpmennene i Kristiania. Berners votum om statsmonopol ble ikke sendt ut til vurdering.

---

¹⁴⁵ ”Indst. O.XIV: Indstilling fra næringskomiteen nr.2 angaaende forslag til lov om brændevins salg og udskjænkning” i bd 6b ”Indstillinger O” i *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 6-8

Jeg konsentrerte meg om å se på myndighetenes holdninger til forslaget om folkeavstemning. Herredsstyrene var jevnt over mer positive til folkeavstemning enn kommunestyrene. Folkeavstemningene skulle foregå i byene i og med at samlagene skulle kun etableres i byene. Dermed var det kommunestyrene som skulle ha ansvaret for folkeavstemningene, mens herredsstyrene skulle fortsette med bevillingsordningen.

Den geografiske inndelingen viste at det var to landsdeler som skilte seg ut. Den ene var Nord-Norge, hvor en overveldende andel av erklæringene var blanke. Når de gjelder Østlandet kommer næringsinteressene til uttrykk, og flertall av myndighetene uttaler seg negativt til folkeavstemning.

Totalavholdsbevegelsen arbeidet målrettet med å få realitetsbehandlet lovforslaget om en ny brennevinslov. Samarbeidet mellom de forskjellige totalavholdsforeningene ble også fastere konsolidert i årene 1892-1894, og kom særlig til uttrykk i 1894, da de arrangerte en felles demonstrasjonsdag. Dette er tema for neste kapittel. Da skal jeg også gå inn på Odelstingets og Lagtingets behandling av Brennevinsloven.

KAPITTEL 4: ALLMENN FOLKEAVSTEMNING BLIR VEDTATT

Jeg har den Tro at kommunestyret har bedre skjøn paa den Ting end den store Masse, det er min opriktige Mening.¹⁴⁶

Her skulde det ogsaa være paa sin rette Plads, at alle fik være med, for er der noget, som har Betydning for alle, som griber ind i de enkeltes Lov, griber ind i Familiens, og Samfundets Liv, saa er det sanderlig den Maade, de stærke Drikke bliver benyttet paa.¹⁴⁷

Begge sitatene er hentet fra venstrerepresentanter i Stortinget. De illustrerer hvor stor uenighet som eksisterte innenfor Venstre i 1894. Innen Høyres rekker var det derimot enighet i dette spørsmålet: Høyre ønsket ikke å innføre folkeavstemning, det var kommunestyrene som skulle ha beslutningsmyndigheten i disse spørsmålene.

Totalavholdsbevegelsen arbeidet målrettet mot Storting, Regjering og stortingsrepresentantene, samtidig som det ble arbeidet med å opplyse om hvor farlig alkoholen kunne være. Aarrestad var i hele perioden formann for Norges største totalavholdsforening, i tillegg til at han hadde en betydelig politisk rolle. Aarrestad var stortingsrepresentant, medlem av Monopolkomiteen, og han var i tillegg medlem av Næringskomiteen. I dag ville han nok ha vært inhabil, men den gang var det ingen som satte spørsmålsteget ved hans rolle i politikken i denne saken. Ettersom Aarrestad var god til å argumentere, er det ikke å se bort i fra at han hadde stor innflytelse på Næringskomiteen, som representerte lovforslaget i Odelstinget.

Kapittelet skal ta for seg debatten på Stortinget om Brennevinsloven. Først vil jeg vise hvordan totalavholdsbevegelsen satte press på Stortinget ved å arrangere en demonstrasjonsdag. Deretter kommer en kort oppsummering av hvem som var totalister på Stortinget, før jeg går over til Næringskomiteens arbeid med Brennevinsloven. Når det gjelder selve debatten på Stortinget, ønsker jeg å belyse utsettelsesdebatten og debatten om folkeavstemning. Hovedvekten vil være på debatten om stemmerettsreglene.

Kapittelproblemstillingen er: Hvem skulle ha stemmerett i de lokale folkeavstemningene?

---

¹⁴⁶ Opticus Johan Cordt Harmens Krohn – Representant for Venstre, Bergen. Hentet fra: ”Forhandlinger i Odelstinget ang. Forslag til Lov om Brændevins Salg og Udskjænkning” i bd 8 ”Tidende O” i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 1107-1108

¹⁴⁷ Kirkesanger og lærer Halvor Arnesen Ellestad Berg – representant for Venstre, Buskerud amt. Totalist og medlem i DNT. Hentet fra: ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8 ”Tidende O-L” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 1120-22

DEMONSTRASJONSDAG

Venstremann Johannes W.C. Steen var statsminister i Regjeringen som sendte lovforslagene om Brennevinsloven ut til høring. Derfor tok lang tid før lovforslaget kom opp i Stortinget. Lederne i totalavholdsbevegelsen hadde etablert sterke samarbeidsbånd seg i mellom, og initiativene til samarbeid var mange. Et slikt samarbeid kom i gang i 1894. Da ble det avtalt å holde en felles demonstrasjonsdag til støtte for totalavholdssaken. Aksjonen skulle legge press på Stortinget, og var en bønn om å kunne få loven opp til realitetsbehandling i den inneværende stortingsperioden.

Initiativet til demonstrasjonsdagen kom fra IOGT. Det forelå en henstilling fra støperiformann Hilmar Henriksen i losjen "Ora og Labora" i Stavanger om å sende ut en oppfordring til losjer og foreninger om et felles demonstrasjonstog eller møter på samme dag til fordel for totalavholdssaken.¹⁴⁸ Henstillingen ble vedtatt på storlosjemøtet. Siden det var nære bånd mellom IOGT og DNT, var det naturlig for stortemplar Torjus Hanssen å diskutere dette med DNTs formann Aarrestad. Vedtaket fra IOGT om en felles markering ble diskutert i DNTs hovedstyre den 7. november 1893. Her ble det besluttet at den siste søndagen i juni påfølgende år, altså i 1894, ville passe best til "Folkets demonstration" som demonstrasjonsdagen ble kalt. Fellesmarkeringen, en årlig demonstrasjonsdag som ble vedtatt i 1893, hadde sin første markering i 1894, og holdt seg sterkt fram til 1920-årene, da oppslutningen om markeringen dalte.¹⁴⁹

Den første demonstrasjonsdagen ble holdt den 17. juni 1894. Her gikk totalister og sympatisører for totalavholdssaken i tog med faner og musikkorps. Det ble holdt møter hvor det ble vedtatt henstillinger til Stortinget om å realitetsbehandle Brennevinsloven i den inneværende stortingsperioden. Henstillingene ble sendt som telegrammer til Stortinget. Det er bevart ti telegram i Stortingsarkivet.¹⁵⁰ Etersom dette var en aksjon organisert av totalavholdsbevegelsen, er det ikke overraskende at alle telegrammene uttrykker så å si enstemmig støtte til en realitetsbehandling av lovforslaget. Det eneste unntaket fra denne enstemmige støtten, finner vi i telegrammet fra Flekkefjord, hvor det oppgis at det var én totalist som stemte imot realitetsbehandlingen, mens resten stemte for å ha realitetsbehandling

---

¹⁴⁸ Krogshus og Rian: *Godtemplarordenen i Norge* 1928: 40, 56

¹⁴⁹ *Privatarkiv 419, DNT*. Aa 0005: "Forhandlingsprotokoll for hovedbestyrelsen 1890-1909". Møtedato 7. november 1893. Og: Krogshus og Rian: *Godtemplarordenen i Norge* 1928: 41

¹⁵⁰ Telegrammene er fra steder rundt om i Norge: Mandal, Drammen, Gjøvik, Vestre Toten, Namsos, Porsgrunn, Nordfjordeid, Flekkefjord, Grimstad og Kvelde Avholdsforening.

av forslaget til ny brennevinslov i 1894.¹⁵¹ I sin bok *Det norske Totalavholdsselskap 1859-1909* hevder Halvorsen at det var omkring 30 000 menn og kvinner som henvendte seg til Stortinget i forbindelse med demonstrasjonsdagen. Med tanke på at medlemstallet ble anslått til å være 140 000 rundt midten av 1890- årene, er det rimelig å tro at Halvorsen ikke overdriver støtten fra folket.¹⁵² Likevel velger jeg å sette spørsmålsteget ved hvor mange som virkelig deltok.

I forkant av demonstrasjonen, ble det jobbet iherdig med å danne opinionsskapende holdninger utenfor Stortinget. Aarrestad la vekt på i sin bok *Spredte trekk* at den eneste måten å få bukt med vanskelighetene, som å få loven opp til behandling i stortingsperioden 1892-94, var å få folket på sin side. I denne sammenhengen mente nok Aarrestad at det var kommunestyrene og herredsstyrene som måtte danne seg en mening om komiteens innstilling og hans eget særvotum. Derfor dro Aarrestad ut på foredragsreise i årene 1892-1893 og han sendte *Menneskevennen* ut til alle landets ordførere. Om sitt eget arbeid i denne tiden skrev han ydmykt at ”det er ikke usannsynlig, at dette medvirket til, at mindretallets votum fikk så meget tilslutning i de innhentede erklæringer”.¹⁵³ Fra totalbevegelsens side strømmet det inn adresser til Stortinget. Det ble samlet inn 739 underskrifter fra to steder i Telemark, og resolusjoner fra 45 folke- og massemøter i regi av totalister, hvor over 23 000 deltok.¹⁵⁴

Det var derfor innlysende at da Aarrestad inntok talerstolen på Stortinget og hevdet at folket selv ønsket loven, var dette et kraftig argument. Argumentet ble brukt flittig av mange stortingsrepresentanter, og det er klart at Aarrestad hadde rett i sine antakelser om at ”et sterkt og almindelig folkekrav kunde under sådanne omstendigheter beseire alle vanskeligheter”.¹⁵⁵ Ut av debatten kan det sees ut som at den eneste årsaken til at debatten ikke ble utsatt, er nettopp på grunn av hensynet til det samstemte kravet fra folket om å få loven realitetsbehandlet.

TOTALISTER PÅ STORTINGET

Stortinget i 1894 besto av 114 representanter, hvorav 85 satt i Odelstinget og 29 i Lagtinget. Av representantene var 67 fra Venstre, 33 fra Høyre, ti fra det Moderate Venstreparti. For tre

---

¹⁵¹ Telegram fra Flekkefjord, No 262, 18.06-1894: Stortingsarkivet. Ikke oppgitt om det var en mann eller en kvinne som stemte imot.

¹⁵² Halvorsen: *Det norske Totalavholdsselskap 1909*: 170. I Aarrestads *Spredte trekk fra kampen om forbudet 1933*: 58 oppgir Aarrestad et antall på 50 000. Dette tallet er mest sannsynlig for høyt. Medlemstallet er hentet fra Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge 1972*: 335

¹⁵³ Aarrestad: *Spredte trekk fra kampen om forbudet 1933*: 55- 56

¹⁵⁴ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge 1972*: 394

¹⁵⁵ Aarrestad: *Spredte trekk fra kampen om forbudet 1933*: 55

av representantene var ikke partitilhørigheten opplyst, mens én enkelt representant var valgt inn på et fellesprogram.¹⁵⁶ Venstre hadde klart flertall på Stortinget. I 1894 var det 49 venstrerepresentanter i Odelstinget, og 18 av 29 representanter i Lagtinget var venstremenn.

Totalavholdsbevegelsen arbeidet med å få valgt inn totalister på Stortinget, og etter stortingsvalget i 1891, ble det valgt inn tolv totalister. De fleste totalistene hadde partitilhørighet i Venstre. Imidlertid fantes det totalister i både Høyre og Det Moderate Venstreparti. Jeg velger å gi en oversikt over hvem totalistene var, deres yrkestitler gir et illustrerende bilde over hvem som meldte seg inn som medlemmer:

Tabell 5: Oversikt over de tolv totalistene på Stortinget i 1894:

Parti	Distrikt	Navn	Yrke	Medlemskap
Venstre	Smaalenenes amt	Martin Olaus Larsen	Lensmann	DNT
Venstre	Smaalenenes amt	Hans Teodor Hansen Bøen	Gårdbruker	DNT
Venstre	Søndre Trondhjems amt	Anders Olsen Bergan	Skolelærer og gårdbruker	DNT
Venstre	Søndre Trondhjems amt	Jakob Tøgersen Hof	Gårdbruker	DNT
Venstre	Jarlsberg og Larviks amt	Sven Aarrestad	DNTs formann og lærer	DNT
Venstre	Romsdals amt	Peder Johnsen Utheim	Gårdbruker	IOGT
Venstre	Buskerud amt	Halvor Arnesen Ellestad Berg	Kirkesanger og lærer	DNT
Venstre	Lister og Mandals amt	Theodor Nilsen Stousland	Kirkesanger og lensmann	DNT
Moderat	Nordre Bergenhus amt	Fredrik Fraas	Gårdbruker	DNT
Moderat	Søndre Bergenhus amt	Mathias Gotskalksen Dugstad	Gårdbruker	DNT
Moderat	Nordre Bergenhus amt	Anfinus Larsen Refsdal	Kirkesanger	DNT
Høyre	Akershus amt	Johan Thoresen	Sagmester	DNT

¹⁵⁶ På grunn av dødsfall, sykdom eller andre arbeidsoppgaver (som å bli oppnevnt til statsråd) kom suppleanter (vararepresentanter) inn på Stortinget. Suppleantene kunne ha en annen partitilhørighet enn den innvalgte representanten. De tallene jeg bruker er derfor sammensetningen i Stortinget den perioden hvor Brennevinloven ble behandlet, altså i 1894. Derfor varierer mine opplysninger fra den offisielle sammensetningen fra valgåret 1891, som er: 63 fra Venstre, 35 fra Høyre, 15 fra det Moderate Venstreparti, og én med manglende partitilhørighet. Kilde:

<http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/I113.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=113&Periodetekst=41> (lest 17.01.11)

Dette er dem Aarrestad peker ut som innvalgte stortingsrepresentanter i 1891.¹⁵⁷ Jeg utelukker ikke at det kan ha vært flere som enten var totalister eller som var sympatiske til totalavholdsiden på Stortinget.

Som vi ser av yrkene, var det en overvekt av gårdbrukere, kirkesangere og lærere som var totalister og politikere. Dette gjenspeiler også hvilket sosialt sjikt som var pådrivere for totalavholdsbevegelsen, nemlig middelklassen.

Ti totalister var i Odelstinget, mens gårdbruker Dugstad og kirkesanger Refsdal var i Lagtinget. Av de tolv totalistene var det åtte fra Venstre, tre Moderate og én fra Høyre. Aarrestad deltok ivrig i debatten om Brennevinsloven sammen med kirkesanger Halvor Arnesen Ellestad Berg, som bidro med mange innlegg i debatten.

Alt i alt arbeidet totalavholdsbevegelsen med å få Stortinget til å realitetsbehandle Brennevinsloven i 1894. Arbeidsmetodene bestod av opinionsskapende arbeid, opplysning og politisk påvirkning. Monopolkomiteens innstilling lå ferdig i 1891, men Regjeringen vedtok å sende forslagene ut til høring. Høringsrunden forsinket realitetsbehandlingen, og i 1894 var det stor usikkerhet om loven ville bli behandlet før neste stortingsperiode. I tillegg var 1894 et valgår, hvor representantene skulle velges for stortingsperioden 1895-1897. For Aarrestad var det ikke gitt at han og hans medtotalister ble valgt inn på Stortinget igjen, i tillegg til at det ikke var sikkert om Venstre ville få flertall. Det var derfor viktig for Aarrestad å få Brennevinsloven realitetsbehandlet før stortingsperioden var over. Demonstrasjonsdagen ble derfor et viktig virkemiddel for å få i gang debatten, samtidig som den dannet grunnlaget for ett av de viktigste argumentene i utsettelsesdebatten: et folkekrav om realitetsbehandlingen av en ny brennevinslov i den inneværende stortingsperioden.

Men først skulle saken behandles i Næringskomiteen. Det var to næringskomiteer i arbeid på Stortinget, og arbeidet med Brennevinsloven falt under Næringskomiteen nr 2, som i det følgende kalt Næringskomiteen.

NÆRINGSKOMITEEN

Næringskomiteen gikk gjennom Monopolkomiteens arbeid, og utarbeidet lovutkastet som skulle opp til debatt i Stortinget. Næringskomiteen bestod i 1894 av syv medlemmer:

---

¹⁵⁷ Aarrestad: *Spredte trekk fra kampen om forbudet* 1933: 54

Tabell 6: Oversikt over Næringskomiteen nr 2 i 1894¹⁵⁸:

Parti	Distrikt	Navn	Yrke	
Venstre	Tromsø amt	Oskar Norman Eng	Distriktslege	Odelstinget
Venstre	Bergen bykrets	Johan Cordt Harmens Krohn	Opticus	Odelstinget
Venstre	Skien bykrets	Hans Andersen	Kontorist	Odelstinget
Venstre	Jarlsberg og Larvik amt	Sven Aarrestad	Lærer og leder for DNT	Odelstinget
Det Moderate Venstre	Nedenes amt	Johannes Andreas Henschien	Skipsreder	Odelstinget
Høyre	Drammen bykrets	Thomas Cathinco Bang	Borgermester og amtmann	Lagtinget
Venstre	Søndre Trondhjems amt	Anders Olsen Nærum	Lensmann	Lagtinget

Næringskomiteens formann var distriktslege Eng, og sekretæren var opticus Krohn, begge fra partiet Venstre. I tillegg var Sven Aarrestad også medlem av denne komiteen.

Sett under ett var det bred enighet innad i Næringskomiteen. Det var noen ulike meninger i enkelte saker, slik som folkeavstemningsparagrafen, hvordan overskuddet skulle fordeles og når loven skulle tre i kraft. I de tre nevnte områdene skilte en mindretallsfraksjon seg ut fra majoriteten i Næringskomiteen. De tre som utgjorde mindretallet var formann Eng, lensmann Nærum og Sven Aarrestad. Mindretallet ønsket at fordelingen av overskuddet skulle være 15 prosent til kommunen, mens majoriteten ønsket at 20 prosent skulle gå til samlagene. I tillegg ønsket minoriteten at loven skulle tre i kraft i 1895, i stedet for 1896, som ble fremmet av flertallet.¹⁵⁹

Når det gjaldt folkeavstemningsparagrafen var en klar uenighet mellom flertallet og mindretallet, noe som førte til at forslaget til paragraf 6 ble utelatt fra Næringskomiteens lovforslag. Næringskomiteens flertall oppga som hovedårsak til å utelate paragrafen, var kommunestyrenes uttrykte motstand mot folkeavstemningsparagrafen i høringsrunden:

Det er saaledes netop fra det Hold, hvor Spørgsmaalet vil faa sin praktiske Betydning, at en overveiende Pluralitet har udtalt sig mot folkeafstemning, og det kan derfor efter Departementets Mening kun lægges mindre Vægt paa, at denne Afgjørelsesmaade har nydt Tilslutning fra Flerheden af Herredsstyrelserne og Amtsformandskaberne (men ikke af Fogderne).¹⁶⁰

¹⁵⁸ Navnene er hentet fra: Lindstøl, Tallak: *Stortinget og statsraadet 1814-1914 efter offentlig foranstaltning*. Bd 2. Kristiania 1915: 511. De øvrige opplysningene her hentet fra: <http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/I104.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=104&Periodetekst=41> (lest 27.10.10)

¹⁵⁹ ”Indst. O.XIV” i bd 6b ”Indstillinger O” i *Stortingets Forhandlinger* 1894: 12-15, 16, 20

¹⁶⁰ ”Oth.Prp. no 33” i bd 3 ”Prop.O” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 22

Det var særlig tre forhold flertallet i Næringskomiteen la vekt på da det ble avgjort å utelate folkeavstemningsparagrafen i lovforslaget. For det første var det kommunenes motstand mot folkeavstemning. I høringsrunden sa et klart flertall av kommunestyrene nei til folkeavstemning, og dette ble tatt hensyn til i komiteen. Det andre var at Næringskomiteen ønsket et mer skjerpene krav til deltakelse i folkeavstemningen, for å forhindre at avgjørelsen ble tatt på et feilaktig grunnlag. Som et siste forhold la Næringskomiteen vekt på at å stenge et samlag ville kunne føre til økt smugling og smugbrenning.¹⁶¹ Som en konsekvens av dette ville Norge få økt kriminalitet. Derfor mente flertallet av Næringskomiteen at det var best at hele paragrafen utgikk fra lovutkastet.

Da debatten om paragrafene tok til i Odelstinget, tok Aarrestad ordet på vegne av Næringskomiteens mindretall og fremmet forslaget om paragraf 6 på nytt. Forslaget hadde følgende ordlyd:

Forinden den i forrige paragraf omhandlede godkjendelse af et samlags vedtægter finder sted, skal det ved almindelig afstemning, hvori samtlige inden kommunen bosatte mænd og kvinder over 25 aar har ret at deltage, afgjøres, om oprettelse eller fortsat drift af samlag til salg og udskjænkning af brændevin skal være tilladt inden kjøbstadens eller ladestedets grænser. Samlag kan ikke oprettes eller faa fornyet godkjændelse af sine vedtægter, naar mindst to tredjedele af de stemmeberettigede er i mod det. Er et samlag efter saadan afstemning nedlagt, kræves der ved ny afstemning to tredjedels flertal af de stemmegivende for, at samlag igjen kan blive oprettet. Disse afgjørelser gjælder for 3 aar. Stemmegivningen sker hemmelig ved autoriserede sedler, hvorpaa den, der stemmer, skriver ”ja”, hvis han eller hun samtykker i, at samlag oprettes, og ”nei”, hvis han eller hun ikke samtykker deri. Afstemningen kan, hvor saadant findes hensigtsmæssigt, foregaa sognevis eller kredsvis. Nærmere bestemmelser angaaende disse afstemninger, og hva dermed staar i forbindelse, udfærdiges af kommunestyret med kongens stadfæstelse.¹⁶²

De viktigste punktene i paragrafen var innføring av folkeavstemning, og at alle innen for kommunen bosatte menn og kvinner over 25 år skulle være stemmeberettigede. I tillegg krevdes det 2/3 flertall av de stemmeberettigede for at avstemningen skulle være rettskraftig. Før jeg går videre med debatten om paragraf 6, skal jeg se nærmere på utsettelsesdebatten i Odelstinget.

UTSETTE REALITETSBEHANDLINGEN?

Da forslaget om den nye Brennevinsloven kom opp til debatt i Odelstinget den 2. juli 1894, fremmet overrettssakfører Christian Fredrik Nergaard Havig (venstre, Nordlands amt) et utsettelsesforslag.¹⁶³ Han hadde ingen ting imot å få en ny lov på det feltet, men han mente at

---

¹⁶¹ Ibid: 22

¹⁶² ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8 ”Tidende O” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 1107

¹⁶³ Det følgende avsnittet er basert på ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8 ”Tidende O” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 1063-1077

det var lite fornuftig å begynne behandlingen av en så stor og omfattende sak så sent i stortingsperioden, fordi det ville forlenge stortingsperioden drastisk.

Debatten om hvorvidt loven skulle utsettes til neste stortingsperiode eller ikke, ble grundig diskutert. Flere representanter tok ordet flere ganger, Aarrestad og kirkesanger Berg (Venstre, Buskeruds amt, totalist i DNT) hadde flere lengre innlegg hver.

På grunn av fraværet av folkeavstemningsparagrafen i lovforslaget, finnes det ingen argumenter i utsettelsesdebatten som dreier seg om det. Utsettelsesdebatten, sett under ett, ble preget av to hovedargumenter. Det ene gikk på at loven burde utsettes på grunn av at lovforslaget ikke var grundig nok utarbeidet. Særlig var dette oppfatningen til høyrerepresentantene og de Moderate, men også noen venstremenn var talsmann her. Opticus Krohn (Venstre, Bergen) var selv medlem i Næringskomiteen, og han mente at de hadde arbeidet for fort med lovutkastet, som dermed ikke var grundig nok utredet. Dette la også komitékollega skipsreder Henschien (Moderat, Nedenes amt) vekt på. Han mente at lovbehandlingen burde utsettes på grunn av at Næringskomiteen hadde arbeidet under press og med febrilsk hastighet.¹⁶⁴

Motargumentet gikk på at det fantes et stort krav fra folket om at Stortinget måtte realitetsbehandle loven i den inneværende stortingsperioden, noe som særlig ble fremmet av venstresiden.

Etter at Havig fremmet sitt utsettelsesforslag, var Aarrestad den første som tok ordet: ”Der er saa mange omkring i Landet, som med spændt Forventning ser hen til denne Sags Behandling og ønsker den fremmet iaar”.¹⁶⁵ Han fikk støtte av gårdbruker Thore Thorkildsen Foss (Venstre, Lister og Mandals amt), som mente det ikke var riktig å utsette loven, fordi ”det er en Lov, som Folket, som Landet i det store og hele taget venter paa.”¹⁶⁶ Argumentene til Aarrestad og Foss hentet sin styrke i demonstrasjonsdagen i totalavholdsbevegelsens regi tidligere i juni samme år. Demonstrasjonen gjorde det klart for politikerne at store deler av befolkningen ønsket en forandring. Kirkesanger og lensmann Theodor Nilsen Stousland (Venstre, Lister og Mandals amt, Totalist i DNT) så heller ingen grunn til at saken skulle utsettes: ”Sagen foreligger fuldt udredet fra alle Sider; alle Autoriteter, som maa antages at

---

¹⁶⁴ Ibid: 1067, 1071

¹⁶⁵ Ibid: 1064. Folkekravet støttes også av gårdbruker Peder Johnsen Utheim (Venstre, Romsdals amt, totalist i IOGT), skipsreder og gårdbruker Peder Elilertsen Rinde (Venstre, Bratsberg amt), byfogd David Faye-Hansen (Venstre, Moss og Drøbak) og kirkesanger Aasmund Halvorsen Vinje (Moderat, Stavanger amt).

¹⁶⁶ Ibid: 1075

være interesserte i denne Sag, har havt Anledning til at udtale sig.”¹⁶⁷ I og med at loven hadde vært under forberedelse over så lang tid, var det ingen grunn til å utsette realitetsbehandlingen.

Men Havigs forslag om utsettelse fikk også støtte, særlig fra høyrerepresentantene. Forhenværende statsråd og skoledirektør Jakob Aall Bonnevie (Høyre, Fredrikstad) støttet forslaget om utsettelse fordi han mente at omstendighetene ikke lå til rette for behandling umiddelbart. For det første var det et stort lovmateriale som skulle gjennomgås, og det ville ta tid. Han henviste til at Skolelovene (introdusert 15.juni) hadde blitt utsatt pga tidshensynet, og dermed burde Brennevinsloven utsettes på samme grunnlag. For det andre hadde sommeren kommet, og varmen førte til nedsatt oppmerksomhet og ”det er fysisk umulig, at en saa vidløftig Sag kan behandles med den Opmærksomhed og rolige Overveielse, som den fortjener”.¹⁶⁸ For folkehøyskolebestyrer Olavus Arvesen (Venstre, Hedemarks amt) fortonte saken seg annerledes. Han var for å utsette realitetsbehandlingen, slik at lovforslagene kunne bearbeides til å gjelde øl og vin i tillegg. Arvesen la vekt på at både øl og vin ble brukt som rusmidler, og for en alkoholiker var det ikke noe problem å bytte ut brennevinet med øl eller vin. Aarrestad uttrykte sin enighet med Arvesens innlegg, og mente at en sammenslåing av de to områdene burde være et mål å arbeide mot. Derimot hvis en sammenslåing skulle skje nå betydde det å utsette lovgivningen på ubestemt tid, og mest sannsynlig at den aldri ville bli gjennomført.¹⁶⁹

Da Havigs forslag om å utsette realitetsbehandlingen gikk til votering, ble forslaget nedstemt med 45 mot 34 stemmer. Voteringen fulgte partilinjene. Flertallet av venstrerepresentantene ønsket å realitetsbehandle loven, mens et fåtall på elleve venstrerepresentanter ønsket utsettelse. Det Moderate Venstrepartiet stemte i likhet med Venstre i dette spørsmålet. I Høyres rekke ønsket flertallet en utsettelse av loven, mens sju av 27 høyrerepresentanter ønsket realitetsbehandling. På grunn av demonstrasjonsdagen arrangert av totalavholdsbevegelsen kunne forkjemperne for loven stå med rett rygg og argumentere for at det var folket selv som ønsket loven. Dette gjorde det vanskelig å utsette behandlingen av loven til neste stortingsperiode, og det ble vedtatt av Odelstinget å behandle loven.

I det følgende skal jeg ta for meg debatten om innføringen av folkeavstemning, før jeg ser på hvem som skulle være stemmeberettiget.

---

¹⁶⁷ Ibid: 1065

¹⁶⁸ Ibid: 1066

¹⁶⁹ Ibid: 1068-69, 1070

INNFØRING AV FOLKEAVSTEMNING

Etter at utsettelsesforslaget var blitt nedstemt, gikk odelstingsrepresentantene over til å drøfte lovparagrafene. I forbindelse med min oppgave er det paragraf 6 om folkeavstemning, som er det vesentlige. Etersom paragrafen var utelatt av Næringskomiteen, fremmet Aarrestad på vegne av Næringskomiteens minoritet på nytt forslaget om folkeavstemning med alminnelig stemmerett i Odelstinget.

Samtidig la statsråd Peter Birch-Reichenwald (Høyre, Kristiania, Hønefoss og Kongsvinger) fram et alternativt forslag. Han ønsket å ta opp igjen Monopolkomiteens opprinnelige tanke om å innføre folkeavstemning med skattepliktighet til grunn. Birch-Reichenwald mente at dette ville gi ”nogen Garanti for, at denne Sag blev noget mer overveiet”.¹⁷⁰ Prinsipalt ønsket Birch-Reichenwald at paragrafutkastet skulle utgå. Subsidiært tok han opp igjen Monopolkomiteens tanke om skattepliktighet.

Aarrestads forslag skapte stor debatt og var en debatt preget av sosial argumentasjon og konservative begrensninger. Store deler av debatten gikk ut på å tilbakevise at alkoholspørsmålet var et politisk spørsmål. Tvert imot hevdet mange at det var et sosialt spørsmål. Fordi alkoholmisbruk var et sosialt problem, som kvinner, barn, arbeiderklassen og de fattige lag i samfunnet ble rammet av, måtte løsningen på problemet finnes utenfor det politiske systemet. Hadde folkeavstemning blitt introdusert som et politisk virkemiddel, ville det trolig være andre argumenter som hadde kommet til uttrykk. I forbindelse med Brennevinsloven ble det derfor en debatt mellom å la kommunestyrene fortsette med sin beslutningsmyndighet, eller skulle det avgjøres av en folkeavstemning hvor de stemmeberettigede fikk selv bestemme i det som ble ansett for å være en sosial sak som var av stor betydning for mange. De konservative begrensningene ble nok for mange sett på som en trygghet mot at uoverveide avgjørelser ble tatt.

Likevel var det to representanter som hadde en prinsipiell tilnærming til spørsmålet om folkeavstemning. Det var borgermester i Kristiania Evald Rygh (Høyre, Kristiania, Hønefoss og Kongsvinger) og skoledirektør Bonnevie. Rygh argumenterte for at ved å innføre folkeavstemning ville kommunestyrene bli avsatt i dette spørsmålet. Siden kommunestyrene ikke hadde opptrådt uforstandig, var det heller ingen grunn til å innføre en ekstraordinær institusjon (folkeavstemning) som var ny og uprøvd. Bonnevie hevdet at innføringen av en slik paragraf ville få en stor betydning for det offentlige livet, fordi det var snakk om å innføre

---

¹⁷⁰ Ibid: 1109

et referendum som en avgjørelsesmåte. De to representantene fremmet sine prinsipielle standpunkt, men det ble ingen hovedsak for dem i debatten. Begge representantene argumenterte med at det var kommunestyrene som burde ha beslutningsmyndigheten, fordi et kommunestyre bestod av valgte representanter som kunne overveie spørsmålet på en fornuftig måte.

Opticus Krohn stilte seg tvilende angående folkeavstemning i spørsmålet om brennevinssamlag. Det var byene som var i fokus, landdistriktene hadde liten eller ingen interesse i saken. Han henviste til høringsrunden, hvor kommunestyrene uttrykte sin motstand mot folkeavstemning, og poengterte at på det hold hvor loven ville få en praktisk betydning, var det et overveldende flertall imot forslaget. I tillegg mente han at: ”kommunestyret har bedre skjøn paa den Ting end den store Masse”.¹⁷¹ Dette er hovedargumentet som ble brukt for at kommunestyrene skulle fortsette å ha beslutningsmyndigheten i slike spørsmål.

Det var flere som argumenterte på samme linje som Krohn. Prost Ludvig Kristoffer Olavius Strømme (ukjent partitilhørighet, Nordre Bergenhus amt) hadde mye til overs for det han kaller ”folkets røst”, og mente at den kom til uttrykk gjennom dem som ble valgt inn i kommunestyrene. Borgermester Rygh (Høyre) ønsket at kommunestyre skulle bestemme i slike saker, fordi han mente folkeavstemning ikke ville kunne gjennomføres i praksis. I en liten by, hvor det var mulig å ha en oversikt over befolkningen, vil dette sikkert la seg gjøre. Men i større byer, som Kristiania, ville det ha blitt en for stor jobb å holde orden på alle de voksne, få ført riktig manntall, i tillegg til å passe på at det er riktig personer som stemmer, og at ingen stemmer mer enn én gang. Rygh konkluderte derfor med at forslaget til Aarrestad, ”det lader sig ikke praktisere”.¹⁷² Skoledirektør Bonnevie (Høyre) på sin side argumenterte for at det ville være store vanskeligheter med å få opprettet manntall. Det var mennene som stod i manntall, og det fantes skattelister for alle dem som betaler skatt, inkludert de få kvinnene som betalte skatt. Derimot fantes det ingen oversikt over alle kvinnene, og det var her vanskelighetene viste seg, mente Bonnevie, som i tillegg mente at skulle det innføres et referendum forutsatte det et strengere krav til deltakelse. Høyesterettsadvokat Christian Homann Schweigaard (Høyre, Holmestrand) så ikke totalistenes demonstrasjonsdag som et krav fra folket. Tvert imot mente han at kommunestyrene burde ha bestemmelsesrett og ikke ”alle Mænd og Kvinder under ledelse af Good Templars med Trommer og klingende Spil”.¹⁷³

---

¹⁷¹ Ibid: 1107-1108

¹⁷² Ibid: 1113

¹⁷³ Ibid: 1124

For byfogd David Faye-Hansen (Venstre, Moss og Drøbak) stilte saken seg annerledes. Han så det som en betryggelse å inkludere kvinner i slike spørsmål, men han var ikke enig i forslagene: Aarrestads forslag hadde for store mangler, mente Faye-Hansen, mens Birch-Reichenwalds forslag utelukket for mange. Da gjenstod det bare en videreføring av kommunestyrenes beslutningsmyndighet, som tross alt hadde hatt den myndigheten i mange år.

Hovedvekten av innleggene dreide seg om en positiv vurdering av kommunestyrenes arbeidsmetoder. For det første var det gjengs oppfatning at kommunestyrene debatterte sine saker på en grundig og fornuftig måte. Dette ga en garanti for at det ikke kunne vedtas feilaktige beslutninger i de store kommunale politiske sakene. Motstanderne av folkeavstemning la stor vekt på at kommunestyrene burde ha beslutningsmyndigheten fordi de hadde gjort en god jobb fram til det tidspunktet, og derfor burde den videreføres. Da var det en garanti for at i alkoholspørsmål fikk en fornuftig avgjørelse, og at det ikke fikk konsekvenser som forbud, uro, økt kriminalitet og smugling. For det andre, ble det lagt vekt på at folkeavstemning var en ny og uprøvd institusjon i Norge. Det kunne føre til at viktige spørsmål ikke ble grundig overveid. Med folkeavstemning kunne man, gjennom agitasjon, påvirke utfallet i en negativ retning. Dette ville ha dårlig innvirkning på samfunnet som helhet. Folkets stemme kom tross alt til uttrykk gjennom de valgte representantene i kommunestyret, og da var det ikke bruk for en instans som folkeavstemning. Det kunne være andre spørsmål som en folkeavstemning kunne brukes til, men dette ble ikke lagt vekt på i debatten. Når det gjaldt folkeavstemning gikk argumentene enten for eller imot folkeavstemning. For det tredje ble det hevdet at å avvikle folkeavstemning krevde et så stort byråkratisk apparat at det ikke ble praktisk mulig å gjennomføre det. Først måtte befolkningen skrives inn i manntall, deretter skulle listene holdes i orden. I tillegg var det en stor risiko for at ikke alle kom til å møte opp. Dermed ville det bli en skjevhet i resultatet av avstemningen. At et forbud mot brennevin ble innført fordi bare totalistene møtte opp, var noe som måtte unngås.

De representantene som fremmet folkeavstemning trakk aldri kommunestyrets arbeid i tvil. Derimot gikk mange av argumentene ut på at det ville være uheldig for kommunestyrene å ha alkoholspørsmålet innunder sitt ansvarsområde. Dette ble hevdet av kirkesanger, samt totalist, Berg og formann for Næringskomiteen distriktslege Eng. Selvsagt argumenterte også Aarrestad for dette synet. Kirkesanger Berg hevdet at det ville kunne få uheldige følger dersom en sosial sak, som alkoholproblematikken, ble dratt inn i politikken. Kommunestyrene

skulle ha ansvaret for saker av mer politisk karakter. Dersom kommunestyrene skulle ha beslutningsmyndighet om samlagenes opprettelse, ville dette få uheldige følger foran et valg. Som Eng hevdet: Dette ville føre til press mot representantene, og mange ville stemme etter hvilken stilling representantene inntok i ett enkelt spørsmål. Dermed ville de andre viktige politiske sakene komme i annen rekke, noe som ville få uheldige konsekvenser for lokalsamfunnet. Kirkesanger og lensmann Stousland, som også var totalist, viste et annet aspekt ved temaet. Han la vekt på at det var de fattige lag som måtte få uttale seg om saken. Da var ikke kommunestyrene riktig institusjon, ettersom de ikke hadde stemmerett.

Et annet argument, som ble framsatt av Aarrestad, var at et overveldende flertall uttrykte seg positive til folkeavstemning i høringsrunden i 1892-1893. Som vi så i kapittel 3 var det 254 erklæringer som var positive til folkeavstemning, mens 191 ønsket en videreføring av det gjeldende systemet. Å ta stilling til hvorvidt det skulle være samlag i kommunen eller ikke, burde tas på bredest mulig grunnlag, hevdet Aarrestad. Folket selv ville forhindre smugling og omgåelse av loven, nettopp fordi de ved å ta en slik avgjørelse ville være medbestemmende og medansvarlige. Dermed ville det bli i deres interesse at loven fungerte best mulig. Aarrestad hevdet videre at det ikke ville være vanskelig å forelegge spørsmålet for innbyggerne. Var det en ”Sag, som Folkets store Flertal kan udtale sig om, saa er det netop denne, som ligger alle saa nær”.¹⁷⁴ Også leder for Næringskomiteen, distriktslege Eng, la vekt på at beslutningen burde være hos folket, for var det noen som virkelig hadde interesse av å uttale seg om saken, så var det de fattige menn og kvinner.

Hovedargumentet gikk altså ut på at folket måtte få bestemme i en sak som angikk dem selv. Problemet med alkohol og brennevin hadde alle en mulighet til å danne seg mening om, og derfor var folkeavstemning den beste instansen til å få et resultat som folket selv ønsket seg. I tillegg var dette en sak som i særlig grad påvirket de brede lag i samfunnet. Det var en vanlig oppfatning at det var de fattige menn og kvinner som led mest under brennevinsondet. Dermed fortjente de å kunne avgi sin stemme i en folkeavstemning. Å få delta i en folkeavstemning, hevdet Aarrestad, ville føre til økt medbestemmelsesrett og medborgerskap.¹⁷⁵ Derfor var det til nytte for samfunnet å ha folkeavstemning, og folkeavstemning var den rette instansen til å avgjøre i sosiale spørsmål. Ved bruk av folkeavstemning i sosiale saker, ville kommunestyrene få tid til å konsentrere seg om de

---

¹⁷⁴ Ibid: 1108

¹⁷⁵ Ibid: 1115

viktige politiske sakene. Å blande de to områdene, altså det politiske og det sosiale, ville ikke føre noe godt med seg. Det beste var å holde dem adskilt.

HVEM SKULLE HA STEMMERETT?

Hovedlinjene i debatten gikk på å argumentere for alminnelig stemmerett eller stemmerett begrenset til skattepliktighet. Et av hovedargumentene imot allmenn deltakelse var at det ikke fantes manntall som dekket hele befolkningen. Alle menn var skrevet inn i manntall, i tillegg til at alle som betalte skatt var oppført i et skattemanntall. For utskiftingsformann Ole Osmundsen Berge (Moderat, Stavanger amt) var det fornuftig å sette grensen ved skattepliktighet. Samme argumentasjon finner vi også hos sogneprest og forhenværende statsråd Jakob Liv Rosted Sverdrup (Moderat, Nordre Bergenhus amt). Opprinnelig ønsket sogneprest Sverdrup at grensen burde gå ved politisk stemmerett, altså at alle menn med politisk stemmerett kunne få delta. Siden Sverdrup innså at han var i mindretall om å mene dette, ønsket han å stemme for Birch-Reichenwalds forslag. Han mente Aarrestads forslag ville sette i gang et altfor stort og tungvint apparat og at det ville bli vanskelig å stole på at gjennomførelsen ble som den burde være.

Mens det var viktig for totalistene i Stortinget å fremme sosial argumentasjon, bygger argumentene til fordel for skattepliktighet som krav til stemmerett på et politisk syn. Ett av hovedargumentene gikk på at med skattepliktighet ble det en viss garanti for at avgjørelsen ble overveid, fornuftig og gjennomtenkt.

Hovedargumentene som ble brukt for å fremme forslaget om allmenn deltakelse gikk altså ut på å fremme de sosiale aspektene ved saken. Aarrestad hevdet i sine innlegg at å sette en grense ved skattepliktighet ikke ville føre noe godt med seg. At noen kvinner ble inkludert i avstemningen veide ikke opp for at de store gruppene menn og kvinner som ikke betalte skatt ikke fikk være med. I tillegg ville alle de gifte kvinnene bli utelukket fra avstemningene, fordi de fleste av dem ikke betalte skatt. For Aarrestad var det derfor viktig at det ble alminnelig deltakelse, slik at ingen ble ekskludert. Kirkesanger Berg hevdet at det var på sin rette plass at alle fikk være med i avstemningene ”for er der noget, som har Betydning for alle [...] er det sanderlig den Maade, de stærke Drikke bliver benyttet paa.”¹⁷⁶ Prost Strømme stilte spørsmålet om:

---

¹⁷⁶ Ibid: 1120

[H]vorfor skal saa ikke de gifte Kvinder være med? Jeg mener, at er der nogen, som er virkelig interesserede i denne Sag, saa er det de gifte Kvinder. Er der nogen, som bærer virkelig smertelige Byrder paa Grund af Drikkeriet, saa er det disse Kvinder”.¹⁷⁷

At det var så stor motstand mot å utelukke de gifte kvinnene, bunnet i to forhold. For det første var dette den største innvendingen mot forslaget om skattepliktighet. Dersom skatteplikten ble lagt til grunn, ville alle gifte kvinner bli utestengt fra avstemningene, rett og slett fordi gifte kvinner som regel ikke hadde egen inntekt, og derfor ikke betalte skatt. Unntaket var gifte selververvende kvinner. De hadde inntekt som de betalte skatt av. Det var ingen argumentasjon som gikk direkte på å utelukke de gifte kvinnene, men det var en logisk konsekvens dersom skattepliktighet ble lagt til grunn. For det andre var inkluderingen av kvinnene i avstemningene et taktisk viktig trekk for totalavholdsbevegelsen og Aarrestad, fordi han antok at kvinnene mest sannsynlig ville stemme for å legge ned driften av samlagene. Derfor var det ganske viktig for totalavholdsbevegelsen at alle kvinnene fikk stemmerett.

At dette kom foruroligende nær å være et skritt i retning av kvinners politiske stemmerett, kom også fram i argumentasjonen. Både gårdbruker Fredrik Baltazar Fraas (Moderat, Nordre Bergenhus amt) og lensmann Martin Olaus Larsen (Venstre, Smaalenes amt), begge totalister i DNT, tok opp temaet om kvinners stemmerett. Gårdbruker Fraas hevdet at han ikke var noen tilhenger av alminnelig stemmerett for menn, langt mindre for kvinner, i statsborgerlig henseende. Men han støttet likevel Aarrestads forslag på grunn av ”hensyn til den Brutalitet og raa Vilkaarlighed mange af disse Kvindene er udsat for”.¹⁷⁸ Lensmann Larsen på sin side ønsket ikke å dra inn saken om kvinners politiske stemmerett, fordi den lå så langt unna det som ble diskutert i saken om folkeavstemning, som var en sosial sak. Derimot mente han at dette var en sak der kvinner burde få stemmerett. Aarrestad sa det best selv:

Ikke mindre vigtigt og vel begrundet forekommer det mig, at der gives *Kvinderne* Anledning til her at blive hørte. Naar Drikken faar Indgang i Hjemmene, naar Manden, Faderen, Sønnen, Broderen henfalder til Drik, hvem er det da, det først og verst gaar du over? Mon ikke netop Hustruen, Moderen, Datteren, Søsteren, med et Ord: *Kvinden* i Hjemmet?¹⁷⁹

I DNT hadde kvinner vært likestilt med menn i flere år, kvinner hadde blitt valgt inn i styre, og det var velkjent at kvinner jobbet like hardt som menn for å fremme edruskap. Det samme

---

¹⁷⁷ Ibid: 1130

¹⁷⁸ Ibid: 1132

¹⁷⁹”Særskilt Votum af Sven Aarrestad” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 191-192

gjaldt også kvinnene i IOGT. Totalavholdsledernes erfaringer tilsa at kvinner burde få delta i avstemninger. Siden alkoholspørsmålet ble sett på som et sosialt spørsmål, gikk dette under kvinnenes område. Selv om mange kvinner nok hadde en tøff hverdag på grunn av mannens alkoholinntak, gjaldt dette neppe for de aller fleste. Aarrestad la vekt på at kvinnene i hjemmene burde være stemmeberettigede på grunn av ektemannens alkoholmisbruk. Han var klar over kvinnenes arbeid i DNT, og det var en del av hans strategi: kvinnelige totalister kom mest sannsynlig til å bidra til at flere kvinner engasjerte seg og dermed ville flere kvinner møte opp i folkeavstemningene.

FORANDRINGER I PARAGRAFUTKASTET

Det opprinnelige forslaget til Næringskomiteens minoritet gikk ut på at beslutningen var gjeldende dersom det var et flertall på 2/3 av de stemmegivende, og at avgjørelsen skulle være gjeldende for tre år av gangen. Men forslaget gjennomgikk forandringer underveis i debatten. Det opprinnelige forslaget hadde et flertall av de 2/3 oppmøtte, og ble endret til et simpelt flertall av alle de stemmeberettigede.¹⁸⁰ I Odelstingsdebatten er det borgermester i Kristiania, Evald Rygh (Høyre) som introduserte ideen om at det burde være de stemmeberettigede som burde avgjøre i spørsmålet om avstemningsordning. Han mente at 2/3 flertall av de stemmegivende ikke var tilstrekkelig betryggende, i og med at det ble gjort avhengig av hvor mange som møtte opp til avstemning. Var det derimot 2/3 flertall av de stemmeberettigede som uttalte seg, ble avgjørelsen tatt på bredere basis.¹⁸¹ Kirkesanger Berg støttet borgermester Ryghs tanke, og mente at dette ville virke i riktig retning: ”[D]er bliver saa stærk Kontrol, naar to Trediedele af de Stemmeberettigede skal være for, at der træffes en Afgjørelse, at jeg ikke paa nogensomhelst Maade er bange for, at det skal føre til nogen Udskeielser.”¹⁸² Til tross for enigheten, var det ingen av dem som fremmet det som et forslag. For dem var dette bare en idé som de ønsket respons av de andre odelstingsrepresentantene.

En tredje representant sluttet seg også til denne tanken, nemlig høyesterettsadvokat Schweigaard. Personlig mente han at saken i sin helhet burde være under kommunestyrenes beslutningsmyndighet, og påpekte hvor lett det ville være å oppnå et flertall gjennom agitasjon og påvirkning. Derfor mente Schweigaard at avgjørelsen om forbud måtte baseres på 2/3 av de stemmeberettigede i stedet for de stemmegivende.¹⁸³ Aarrestad tok tak i argumentasjonen, og la vekt på at han personlig ikke hadde noe imot å gå fra et flertall av de

---

¹⁸⁰ ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8 ”Tidende O” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 1127

¹⁸¹ Ibid: 1113

¹⁸² Ibid: 1122

¹⁸³ Ibid: 1123-1124

oppmøtte til et flertall av de stemmeberettigede. Dette var med på å gi en større garanti for at avgjørelsen virkelig var flertallets avgjørelse.¹⁸⁴ I samme innlegg kommer Aarrestad med et forslag om at minst halvparten av de stemmeberettigede må uttale seg i samlagsavstemningene. Men Aarrestad uttrykte sin tvil om han skulle fremme forslaget: ”Jeg ved ikke, om jeg skal stille Forslag om det.”¹⁸⁵

I innlegget til Aarrestad kommer det tydelig fram at det er han som enkeltperson som kommer med forslaget om å gå over til en avgjørelse tatt av de stemmeberettigede i avstemningen. Han argumenterte uten støttespillere i Monopolkomiteen og Næringskomiteen. I hans egne skrifter kommer det fram at han ønsket å fremme det mest radikale forslaget med alminnelig stemmerett, for kanskje å oppnå at begrenset stemmerett ble oppnådd. Men han skriver ikke noe om overgangen fra 2/3 flertall av de oppmøtende til et simpelt flertall av de stemmeberettigede. Imidlertid er det klart at Aarrestad bruker sine taktiske evner til å forandre sin opprinnelige strategi for å kunne oppnå en større tilslutning til lovforslaget. Aarrestad var en god strateg som også var villig til å endre sin egen kurs dersom situasjonen krevde det.

Aarrestad slapp å sette fram forslaget ettersom Odelstingspresident redaktør Jørgen G. Løvland (Det Moderate Venstre, Kristiansand) grep inn i debatten. Han ønsket å forhøre seg om komiteens ordfører var villig til å akseptere et forslag som gikk ut på å gå fra 2/3 flertall av de møtende, til et simpelt flertall av de stemmeberettigede. President Løvland la vekt på at dette ville gi en større garanti mot at en liten fraksjon skulle bli herskende og dermed avgjøre resultatet.¹⁸⁶ Aarrestad svarte på at han ikke hadde noe i mot å forandre paragrafutkastet, og dermed førte President Løvland inn i minoritetsforslaget fra Næringskomiteen at avgjørelsen skulle være gyldig dersom et flertall av de stemmeberettigede ønsket det.

Ettersom Aarrestad gikk med på forandringen, passet han også på at forandringen skulle innføres i statsråd Birch-Reichenwalds forslag om skattepliktighet. Statsråden hadde ingen innvendinger mot dette. Utskiftningsformann Berge fikk ordet og ba innstendig om at Statsråden burde presisere ordlyden i forslaget. Berge mente at ”skattepliktig” ble misvisende og ønsket at passusen ”De i sidste Aars kommunale Skatteligning optagne Mænd og Kvinder” ble tatt opp. Statsråd Birch-Reichenwald la vekt på at han hadde brukt ordet ”skattepliktig”

---

¹⁸⁴ Ibid: 1125

¹⁸⁵ Ibid: 1126

¹⁸⁶ Ibid: 1127

for å gjøre forslaget så enkelt som mulig. Han var enig med Berges presisering, men den ble ikke tatt opp i Birch-Reichenwalds forslag.¹⁸⁷

Også skipsreder Jørgen Christian Knudsen (Høyre, Porsgrunn) kom med forslag til endringer i forslaget. Han la vekt på at en folkeavstemning ville kreve så store ressurser at det ikke var noen grunn til å ha det så ofte som tre år. Knudsen foreslo derfor å innføre folkeavstemning hvert femte år.¹⁸⁸

På dette punktet i debatten ønsket Odelstingspresident Løvland å klargjøre forslagene. Det hadde vært mange forslag, og en presisering var på sin plass. Løvland delte forslagene inn i to hovedforslag. Det første var Birch-Reichenwalds forslag som knyttet stemmeretten opp til skattepliktigheten og en aldersgrense på 25 år. Det andre hovedforslaget var fra Næringskomiteens minoritet som knyttet stemmeretten opp til kun å være fylt 25 år. I begge forslagene var forslaget om minst halvparten av de stemmeberettigede opptatt.¹⁸⁹ Ettersom verken Birch-Reichenwald eller Aarrestad hadde innvendinger mot å ha femårige avstemninger i stedet for treårige, ble også dette tatt opp i paragrafutmøtet. Femårige avstemninger var Aarrestads tidlige standpunkt og kommer til uttrykk i særvotumet fra 1891. For å unngå unødige dissenspunkter hadde han imidlertid sagt seg enig i Berners forslag om hvert tredje år.¹⁹⁰ Begge forslagene ble altså presisert og Aarrestads forslag gjennomgikk også en modifikasjon.

Da det var tid for votering, presiserte Odelstingspresident Hans Jakob Horst (overlærer, Venstre, Tromsø og Bodø) at det var tre forskjellige forslag som det skulle votes over. Det første var ”det nuværende Komiteflertallets Indstilling”.¹⁹¹ Ett sted under debatten har en av Næringskomiteens medlemmer skiftet side, og gått over til minoritetens forslag om folkeavstemning. Ettersom Næringskomiteen bestod av syv medlemmer, ble minoritetens forslag dermed et flertallsforslag. I følge navneoppøpet var det kontorist Hans Andersen (Venstre, Skien) som sluttet seg til forslaget om paragraf 6.

De to andre forslagene sto statsråd Birch-Reichenwalds og utskiftingsformann Berge for. Birch-Reichenwald ville begrense stemmeretten til å gjelde dem som betalte skatt, mens Berge foreslo å innføre en presisering på hvem de skattepliktige var.

---

¹⁸⁷ Ibid: 1127-1128

¹⁸⁸ Ibid: 1128

¹⁸⁹ Ibid: 1128

¹⁹⁰ ”Særskilt Votum af Sven Aarrestad” i bd 3 ”Prop.O.” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 189

¹⁹¹ ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8 ”Tidende O” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 1133

Det var komitéflertallets forslag om å innføre folkeavstemning med alminnelig stemmerett som gikk først til votering, og forslaget ble vedtatt med 49 mot 35 stemmer.¹⁹² I og med at det første forslaget ble vedtatt, bortfalt de to andre forslagene. Odelstinget vedtok altså alminnelig stemmerett i lokale folkeavstemninger. Hvordan stemte representantene ut i fra sine partier?

Tabell 7: Votering i Odelstinget om § 6:

	Venstre	Høyre	Moderate	Annet	Totalt:
For alminnelig stemmerett	45	2	1	1	49
Imot	2	25	6	2	35
Fraværende	1	—	—	—	1
Totalt:	48	27	7	3	85

Avstemningen i Odelstinget fulgte langt på vei partilinjene, og som vi ser av tabell 7 var det et flertall av venstrerepresentantene som stemte for alminnelig stemmerett, mens flertallet av høyrerepresentantene og et flertall av Det Moderate Venstreparti stemte for skattepliktighet. Det var to fra Venstre som stemte for skattepliktighet, nemlig opticus Krohn (Bergen) og byfogd Faye-Hansen (Moss og Drøbak). Fra Høyre var det to som stemte for alminnelig stemmerett, det var sagmester Johan Thoresen (Akershus amt, totalist i DNT) og sogneprest Abraham Vilhelm Heffermehl (Nedenes amt).

LAGTINGETS BEHANDLING AV PARAGRAF 6

Etter at Odelstinget var ferdig med sin behandling, ble Brennevinsloven oversendt til Lagtinget. Også i Lagtinget ble paragraf 6, folkeavstemningsparagrafen, diskutert.¹⁹³ Her var det to forskjellige temaer som ble debattert. Den ene dreide seg om å innskrenke stemmeretten til å gjelde for de som betalte skatt. Det andre temaet dreide seg om å innføre en tilføyelse i loven, nemlig om at de stemmeberettigede selv måtte kreve en ny avstemning etter at de fem årene var omme.

Debatten i Lagtinget fulgte langt på vei samme linjer som i odelstingsdebatten. Men her kommer argumentene mot kvinners stemmerett i folkeavstemningene tydeligere fram. I Lagtinget var det ekstraordinær høyesterettsassessor og forhenværende statsråd Ferdinand Nikolai Roll (Høyre, Ålesund og Molde) som satte fram forslaget om at stemmeretten kun skulle gjelde de skattepliktige.¹⁹⁴ Han innså at å innskrenke stemmeretten til de skattepliktige,

¹⁹² Ibid: 1133-1134

¹⁹³ Dersom ikke annet er oppgitt bygger følgende framstilling på: ”Forhandlinger i Lagthinget ang. Forslag til Lov om Brændevins Salg og Udskjænkning” i bd 8 ”Tidende O-L” i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1894: 247-251

¹⁹⁴ ”Forhandlinger i Lagthinget” i bd 8 ”Tidende L” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 247-248

ble mange kvinner holdt utenfor. Men Roll trodde ikke at antallet hustruer som led nød på grunn av ektemannens drikking, var så stort at det ble til et problem. I tillegg ville de hustruene som hadde en vanskelig hverdag på grunn av mannens alkoholdrikking ha for dårlige forutsetninger til å se konsekvensene av stemmegivningen, de hadde mistet sin evne til å overveie og å ta stilling til spørsmålet på en fornuftig måte.¹⁹⁵

Drammens representant, borgermester Thomas Cathinco Bang (Høyre) mente at det burde arbeides mot en innskrenkning av brennevin, men han mente at denne paragrafen ikke ville bidra til det. Han argumenterte med at han ikke trodde at kvinner kunne bedømme konsekvensene av stemmegivningen:

[D]e Kvinder, som her møder frem til Afstemning om dette, har efter min Mening vanskelig for at indehave Forudsætninger for at kunne bedømme Virkningen af de Skridt, som har ledet dem til at stemme, som de har gjort. Jeg tror ikke, de kan bedømme det.¹⁹⁶

Han ønsket at folkeavstemningsparagrafen skulle utgå, og fremmet et forslag om dette. Voteringen viste at Bangs forslag ble nedstemt med 22 mot fem stemmer.¹⁹⁷ Over halvparten av høyregruppen, fem av syv representanter, i Lagtinget stemte altså for at folkeavstemningsparagrafen skulle utgå, og kommunestyret igjen skulle få sin beslutningsmyndighet tilbake.

Men det var også et overraskende innslag i debatten. Totalist og gårdbruker Mathias Gotskalksen Dugstad (Moderat, Søndre Bergenhus amt) var i utgangspunktet enig i Odelstingets forslag om alminnelig stemmerett, men etter å ha fundert over saken måtte han si seg uenig fordi ”denne Beslutning vil medføre saa store praktiske Vanskeligheder, at det vil blive umulig at gjennomføre den”.¹⁹⁸ Han støttet derfor forslaget om skattepliktighet.

Forhenværende statsminister Carl Otto Løvenskiold (Høyre, Akershus amt) hadde i utgangspunktet vært positiv til at paragrafen skulle utgå. Men siden det ikke skjedde, mente Løvenskiold at det var på sin plass å åpne for at så mange kvinner som mulig kunne få stemme. Men det betydde ikke at han ville avgi sin stemme i ”Spørgsmaalet om Kvinders Stemmeret i det hele taget, at jeg da vilde lade min Betragtning paa dette s p e c i e l l e

---

¹⁹⁵ Ibid: 249-250

¹⁹⁶ Ibid: 248

¹⁹⁷ De fem som støttet Bang, var: ham selv, forhenværende statsminister Carl Otto Løvenskiold (Høyre, Akershus amt), stiftamtmand Hans Georg Jacob Stang (Høyre, Flekkefjord) apoteker Arnulf Bernhard Schøyen (Høyre, Kristiania, Hønefoss og Kongsvinger) og lensmann Erik August Grape (suppleant, fellesprogram, Finmarkens amt).

¹⁹⁸ ”Forhandlinger i Lagthinget” i bd 8 ”Tidende L” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 251

Omraade gjelde for Kvinders Stemmeret i sin Almindelighed”.¹⁹⁹ Her ser vi at Løvenskiold uttrykkelig holdt seg unna debatten om kvinners stemmerett, selv om han var for kvinners stemmerett i de lokale folkeavstemningene.

Etter en kort debatt i Lagtinget ble Rolls forslag om å innskrenke stemmeretten til de skattepliktige nedstemt. Dermed var alminnelig stemmerett vedtatt også av Lagtinget.

Tabell 8: Votering i Lagtinget om Rolls forslag om skattepliktighet:

	Venstre	Høyre	Moderate	Annet	Totalt:
For skattepliktighet	—	5	1	1	7
Imot skattepliktighet	16	2	2	—	20
Fraværende	2	—	—	—	2
Totalt:	18	7	3	1	29

Som vi ser av tabellen var 16 av 18 venstrerepresentantene for å beholde Odelstingets vedtak om alminnelig stemmerett. Hovedvekten av høyrerepresentantene var for skattepliktighet, likevel var det to av dem som stemte mot. De to var forhenværende statsminister Carl Otto Løvenskiold (Akershus amt) og stiftamtmann Hans Georg Jacob Stang (Flekkefjord).

Gårdbruker og totalist Dugstad ønsket opprinnelig å stemme for allmenn deltakelse, men på grunn av de praktiske vanskelighetene, støttet han Rolls forslag om skattepliktighet. Dugstad var den eneste totalist på Stortinget som ikke stemte for alminnelig stemmerett.

Men debatten i Lagtinget var ikke over av den grunn. Etter at alminnelig stemmerett ble vedtatt, dreide debatten seg om å innføre en prinsipiell endring som i praksis ville innføre en treghet ved folkeavstemningen, og innebar en konservativ garanti: Treghet til fordel for det bestående. Det dreide seg om innføringen av et nytt ledd i paragrafen:

Kommer der ikke inden 6 Maaneder fra udløbet af Femaaret til Kommunestyret Forlangende om fornyet Afstemning fra saa mange af de i Sagen stemmeberettigede, at de udgjør mindst en Tiendedel af det i den sidst benyttede fortegnelse opførte Antal, forbliver den stedfundne Afgjørelse gjældende ogsaa for de næste 5 Aar og saaledes videre fremover.²⁰⁰

Høyesterettsassessor Roll satte fram forslaget etter at hans forslag om skattepliktighet ble nedstemt. Lagtinget var todelt i spørsmålet. Stiftamtmann Stang, statsråd Birch-Reichenwald, apoteker Arnulf Bernhard Schøyen (Høyre, Kristiania, Hønefos og Kongsvinger) og gårdbruker Lars Soelberg (Venstre, Nordre Trondhjems amt) var alle enig med Roll og mente at dette forslaget ville spare kommunestyrene for mye unødig arbeid. I tillegg fremmet

¹⁹⁹ Ibid: 250-251

²⁰⁰ Ibid: 252

Soelberg et forslag om at det burde være 1/20 av de stemmeberettigede i stedet for 1/10.²⁰¹

Soelberg mente det var et godt forslag, men at 1/10 av de stemmeberettigede ville være vanskelig å få gjennomført. Derimot ville 1/20 gjøre det enklere å få nok underskrifter.

Formålet med å innføre et krav om at kommunens innbyggere selv måtte kreve en ny avstemning, var en forsikring om at innbyggerne selv ønsket å ha folkeavstemning. Ønsket ikke kommunens innbyggere å ha folkeavstemningen, ville dette være arbeidsbesparende for kommunestyrene som dermed slapp å sette i stand til folkeavstemning.

Fem av Venstres representanter var motstandere av Rolls forslag.²⁰² Mens Roll argumenterte for at forslaget hans ville unngå unødig arbeid, hevdet hans motstandere at forslaget ikke fikk innvirkning når det gjaldt manntallene. For at kommunestyrene kunne holde rede på at 1/20 ønsket en ny avstemning, måtte manntallene holdes i orden. Dersom kommunestyrene var i tvil om underskriftene var gyldige eller ikke, hadde de ingen måter å kontrollere dette på, med mindre manntallene var i orden, hevdet lensmann Karl August Nærum. Var manntallene i orden, var det enklere å supplere med nye opplysninger enn å måtte opprette nye manntall med flere års mellomrom. Dette var hovedargumentet som motstanderne mot Rolls forslag samlet seg om. Om det ble 1/10 eller 1/20 ble bare en gradforskjell, hevdet Nærum, for ”Mandtallet tror jeg maa være i Orden alligevel”.²⁰³

Da paragraftillegget gikk til votering, var det to forslag det skulle voteres over. Det første var Rolls prinsipale forslag om en tiendedel, og det andre var hans subsidiære forslag om 1/20. Det prinsipale forslaget ble nedstemt med 18 mot ni stemmer. Avstemningen fulgte partilinjene med noen unntak. Det var to representanter fra Venstre som stemte for å innføre et krav om at minst en tiendedel av de stemmeberettigede måtte kreve folkeavstemning. De to var agent og skipsreder John Theodor Lund (Bergen) og overrettssakfører og banksjef Thomas Fasting (Kristiansund). I Høyre var det én representant som stemte mot resten av partiet sitt, nemlig gårdbruker Nils Pedersen Igland (Nedenes amt). I voteringen stemte begge totalistene, kirkesanger Refsdal og gårdbruker Dugstad, imot.

Det subsidiære forslaget ble vedtatt med 17 mot ti stemmer. Dermed ble tillegget vedtatt, sammen med et krav om at minst 1/20 av de stemmeberettigede måtte kreve en ny

---

²⁰¹ Ibid: 252-257

²⁰² De fem venstrerepresentantene var: Lensmann Karl August Nærum (Venstre, Søndre Trondhjems amt), gårdbruker Hans Konrad Henriksen Foosnæs (Venstre, Nordre Trondhjems amt), gårdbruker og kirkesanger Olaf Sveinsson (Venstre, Bratsberg amt), lensmann Peder Andersen Sønju (Venstre, Buskerud amt) og vaktmester Ole Nilsen Fossum (Venstre, Buskerud amt)

²⁰³ ”Forhandlinger i Lagthinget” i bd 8 ”Tidende L” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 252-257. Sitatet hentet fra Nærums innlegg s. 257

avstemning. Oppfatningen var at i et lovforslag med alminnelig stemmerett, burde det være en viss bremse.

Tabell 9: Votering i Lagtinget om Rolls subsidiære forslag om 1/20:

	Venstre	Høyre	Moderate	Annet	Totalt:
For 1/20	7	7	2	1	17
Imot 1/20	9	—	1	—	10
Fraværende	2	—	—	—	2
Totalt:	18	7	3	1	29

Høyrerepresentantene var samstemte i den andre voteringen om å innføre et krav om at minst 1/20 av de stemmeberettigede måtte kreve folkeavstemning. Samtlige ønsket å innføre 1/20 av de stemmeberettigede. I Venstres rekker, derimot, var det delte meninger: syv representanter var for, mens ni var imot. Etersom debatten i Lagtinget var relativt liten, er det vanskelig å si noe om den generelle holdningen til Venstre. Derimot er det klart at under halvparten av venstrerepresentantene ønsket en viss kontroll med avstemningene. Det var venstrerepresentanten Soelberg som kom med forslaget om å modifisere Rolls opprinnelige forslag, og det var det modifiserte forslaget som fikk flertall i Lagtinget. Totalist og gårdbruker Dugstad la seg igjen på en konservativ linje. Han var den eneste totalisten på Stortinget som stemte for å knytte stemmeretten i samlagsavstemningene opp til skattepliktighet. Dugstad stemte for å innføre 1/20 av de stemmeberettigede. Trolig er dette et uttrykk for at han ønsket konservative begrensninger på et radikalt forslag. Kirkesanger Refsdal, som var den andre totalisten i Lagtinget, stemte imot dette forslaget også. Når det gjelder venstregruppen i Lagtinget på 18 representanter, var over halvparten av dem klart imot tilføyelsen i paragrafen.

Alminnelig stemmerett i lokale folkeavstemninger ble vedtatt av Lagtinget, selv om det ble vedtatt med visse konservative begrensninger. *Aftenposten* uttrykte sin begeistring for Lagtingets beslutning, og skrev begeistret ”herved [er] en yderligere Sikkerhed gived mod plutselige og uoverveiede Forrykkelser idet bestaaende”.²⁰⁴ Det radikale forslaget til Næringskomiteens minoritet fikk konservative begrensninger som Odelstinget skulle ta stilling til. Dette er temaet for neste avsnitt.

BRENNEVINSLOVEN AV 24. JULI 1894

Etter at Lagtinget var ferdig med behandlingen, ble loven sendt tilbake til Odelstinget med anmerkninger. Odelstinget behandlet anmerkningene på et møte den 19. juli 1894. Aarrestad

²⁰⁴ Ikke oppgitt forfatter: ”Brændevinsloven” i *Aftenposten Aften*, nr 412, 17.07-1894

tok ordet, og hevdet at Lagtingets tilføyelse ikke hadde noen særlig stor betydning for paragrafen. Paragrafen inneholdt folkeavstemning med alminnelig stemmerett for menn og kvinner over 25 år, og som bodde innenfor bykommunens grenser. Derfor tilrådet Aarrestad at Lagtingets anmerkninger ble vedtatt.²⁰⁵ Odelstinget vedtok Lagtingets anmerkninger, og Brennevinsloven ble sanksjonert den 24. juli 1894. Paragraf 6 fikk følgende ordlyd:

Forinden den i forrige Paragraf omhandlede Godkjendelse af et Samlags Vedtægter finder Sted, skal det ved almindelig Afstemning, hvori samtlige inden Kommunen bosatte Mænd og Kvinder over 25 Aar har Ret at deltage, afgjøres, om Oprettelse eller fortsat Drift af Samlag til Salg og Udskjænkning af Brændevin skal være tillad tinden Kjøbstadens eller Ladestedets Grænser. Samlag kan ikke oprettes eller faa fornyet Godkjendelse af sine Vedtægter, dersom Flertallet af de i Sagen stemmeberettigede er i mod det. Er et Samlag efter en saadan Afstemning nedlagt, kræves der ved ny Afstemning Flertal af de i Sagen stemmeberettigede for, at Samlag igjen kan blive oprettet. Disse Afgjørelser gjælder for 5 Aar. Kommer der ikke inden 6 Maaneder før Udløbet af femaaret til Kommunestyret Forlangende om fornyet Afstemning fra saa mange af de i Sagen stemmeberettigede, at de udgjør mindst en Tyvendedel af det i den sidst benyttede Fortegnelse opførte Antal, forbliver den stedfundne Afgjørelse gjældende ogsaa for de næste 5 Aar og saaledes videre fremover.

Stemmegivningingen sker hemmelig ved autoriserede Sedler, hvorpaa den, der stemmer, skriver ”ja”, hvis han eller hun samtykker i, at Samlag oprettes, og ”nei” hvis han eller hun ikke samtykker deri.

Afstemningen kan, hvori saadant findes hensigtsmæssig, foregaa sognevis eller kredsvis.

Nærmere Bestemmelser angaaende disse Afstemninger og hva dermed staar i Forbindelse, udfærdiges af Kommunestyret med Kongens Stadfæstelse.²⁰⁶

Paragrafen ble utformet slik at alle de stemmeberettigede i byene deltok, uavhengig av frammøte. De som møtte opp og stemte, avga sine stemmer. Men også de som holdt seg borte fra avstemningene, fikk sine stemmer telt med. Deres stemmer ble regnet til støtte for det bestående. Var samlaget i drift, ble ”hjemmesitternes” stemmer telt som ”stemmer for fortsatt drift”. Var et samlag nedstemt, og det skulle holdes avstemning for å få opprettet driften igjen, ville hjemmesitternes stemmer telle som stemmer for ”fortsatt nedleggelse”. Dermed ble ansvaret liggende i de forskjellige fraksjonene, selv om det i den første avstemningsrunden lå hos totalavholdsbevegelsen og de som ønsket at samlaget skulle legges ned. For å klargjøre: Der samlagene var i drift, lå arbeidet hos totalavholdsbevegelsen og deres venner for å få det nedstemt. På de stedene hvor samlaget var nedstemt, var det samlagets venner som fikk arbeidet med å få folk til å stemme for å få opprettet samlagene igjen.

SAMMENFATNING

Brennevinsloven av 1894 var framfor alt en stor seier for Aarrestad. Hans taktiske evner, samarbeidspartnere både på Stortinget og utenfor, gjorde det mulig å vedta loven. I *Spredte trekk* la Aarrestad vekt på at folkeavstemningsparagrafen hadde blitt utelatt fra

²⁰⁵ ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8 ”Tidende O” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 1434

²⁰⁶ ”Brennevinsloven av 1894” i bd 8 ”Tidende O-L” i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 51

Næringskomiteens innstilling til Stortinget, fordi den var for radikal. Men uten den ville loven miste sin karakter, og hadde avstemningsparagrafen blitt utelatt av Stortinget, ville Aarrestad selv ha foreslått å henlegge hele loven. Videre i *Spredte trekk* hevdet Aarrestad at det var ved avstemningsparagrafen at totalistene kunne håpe på å oppnå noe i retning av et forbud. Aarrestad hevdet selv å ha sagt på en av sine foredragsreiser at: ” Vi opnår neppe det nu, å få avstemning av alle menn og kvinner over 25 år; vi får vel ta tiltakke med avstemning efter *Berners* forslag, d.v.s. av kommunens *skatteydere*. Men vi stiller kravet uten avpruting. Desto sikrere kan vi vente å få drevet iallfall *Berners* forslag gjennom.”²⁰⁷ Slik skrev Aarrestad om det som hendte på Stortinget i 1894. Han hadde liten tro på at sitt radikale forslag om alminnelig stemmerett skulle bli vedtatt, men han ville likevel fremme det forslaget i håp om at *Berners* forslag skulle bli vedtatt. Det skjedde ikke, det var Aarrestads forslag som vant fram i Stortinget etter lang debatt. I paragraf 6 ble de stemmeberettigede definert til å være menn og kvinner over 25 år som var bosatt innenfor kommunens grenser. I et intervju la Aarrestad vekt på at var nettopp Brennevinsloven av 1894 han var mest stolt av i sin lange karriere som totalavholdsmann og politiker.²⁰⁸ Han så det som et uttrykk for at folket ble integrert i politikken, og som et steg mot en større demokratisk utvikling.

Sven Aarrestad var en mann med mange forskjellige roller. Han var lederen for DNT, medlem i Monopolkomiteen, stortingsrepresentant for Venstre, og medlem i Næringskomiteen. Han satt i Odelstinget, og deltok aktivt i debatten om paragraf 6. Lagtinget var en av de få arenaene som Aarrestad ikke hadde direkte innflytelse over. Men i Lagtinget var det to totalister som langt på vei fremmet totalavholdsbevegelsens syn, nemlig gårdbruker Dugstad og kirkesanger Refsdal, samt lensmann Nærum som var medlem i Næringskomiteen og inngikk i minoriteten som fremmet forslaget om folkeavstemningsparagrafen. Det var trolig Aarrestad i samsvar med DNTs hovedstyre som planla hvordan de kunne få vedtatt loven i Stortinget. Kanskje var de andre totalavholdslederne, som Torjus Hanssen, med på planleggingen. At det var tydelige bånd mellom Aarrestad og IOGTs stortempler Torjus Hanssen, må legges vekt på. I et brev datert 5/7-1894 skrev Torjus Hanssen til Aarrestad: ”I gaar aftes modtog jeg den glædelige underretning, at – trods varmen – blev brændevinsloven

---

²⁰⁷ Aarrestad: *Spredte trekk fra kampen om forbudet* 1933: 60. Uthevingen er Aarrestads egen.

²⁰⁸ Intervju i juleheftet *Sol* 1939. Hentet fra Haave, Kristoffer: *Sven Aarrestad- et riss av livsverket hans*. Det Norske Totalavholdsselskap, Oslo 1944: 62

optat til behandling iaar. Og en endnu glædeligere: Folkeavstemnings- §'en var vedtaget. Tak, broder, tak. [...] Hvor det er morsomt at ha været med at hjælpe sagen fremover.”²⁰⁹

I bunn og grunn var Aarrestad totalavholdslederen som fulgte sin personlige overbevisning med å reformere lovverket for å fremme edruelighet. Men på samme tid var han også en ivrig politiker. Han var en entusiastisk venstremann, og gjorde karriere i politikken. Han ble stortingsrepresentant, i 1906 ble han landbruksminister og i 1908 ble han utnevnt til amtmann i Nedenes.²¹⁰ I dag ville trolig ikke en politiker kunne ha så mange ulike roller som Aarrestad hadde i 1890-årene. Han hadde direkte innflytelse i Monopolkomiteen, hvor han inngikk et samarbeid med komiteens formann H. E. Berner, fordi de var av samme overbevisning. I Næringskomiteen var han i samme situasjon. Der samarbeidet han med komiteens formann Eng og Nærum. På grunn av dette samarbeidet, og fordi han var valgt inn på Stortinget, kunne Aarrestad fremme folkeavstemningsforslaget på nytt i Odelstinget. At det var Aarrestad som førte ordet for minoriteten i Næringskomiteen, i stedet for komiteens formann, har noen troverdige forklaringer. For det første ble Aarrestad valgt til saksordfører av Næringskomiteens medlemmer.²¹¹ For det andre var han den som opprinnelig laget forslaget. Aarrestad brukte mange år på å utforme lovforslaget etter impulser i DNT og fra de lokale avstemningene i Amerika. For det tredje var det nok naturlig for de andre i komiteen å la ham føre ordet ettersom folkeavstemningstanken med alminnelig stemmerett på mange måter var Aarrestads hjertesak. I Odelstinget var Aarrestad politikerens, og ikke totalavholdslederen, som debatterte for en sak han trodde på. Sammen med sine politiske samarbeidspartnere klarte de å få loven med folkeavstemning og alminnelig stemmerett vedtatt.

Debatten i Stortinget ble fulgt med argusøyne fra mange hold: Totalavholdsbevegelsen hadde stor interesse av saken, kvinnesaksbevegelsen fulgte oppmerksomt med i debatten, slik som også alle dem som hadde interesse av å se loven nedstemt gjorde. I neste kapittel skal jeg gå inn på hvilken betydning Brennevinsloven av 1894 fikk for stemmerettsdebatten i årene fram til 1901.

---

²⁰⁹ *Privatarkiv 419, DNT. Ef 0657: "Saksarkiv Sven Aarrestad"*. Mappe: "Brev til Aarrestad ca 1890 I". Brev fra Torjus Hansen til Aarrestad, datert 5/7-1894

²¹⁰ http://www.sn.no/.nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning (lest 28.09.10)

²¹¹ "Forhandlinger i Odelstinget" i bd 8 "Tidende O" i: *Stortingets Forhandlinger* 1894: 1064

KAPITTEL 5: FRA FOLKEAVSTEMNINGER TIL BEGRENSET KOMMUNAL STEMMERETT I 1901

[D]er maa lægges en grundvold, hvorpaa kan bygges videre i retning af kvindernes meddelagtighed i kommunal og politisk stemmeret.²¹²

Sitatet er en samtidig kommentar fra Viggo Ullmann, som var en av venstrepolitikerne som fremmet kvinners stemmerett på Stortinget i 1890. Hans mor var kvinnesaksentusiasten Vilhelmine Ullmann, og hans søster var kvinnesaksforkjemperen Ragna Nielsen. Ullmann var imot Brennevinsloven av 1894, fordi han ønsket seg frihet til å drikke seg drukken, men velge å la være. Likevel var han positiv til folkeavstemningsparagrafen. Sitatet overfor er hentet fra et innlegg i *Varden* hvor han uttrykte sin begeistring over at folkeavstemningsparagrafen hadde blitt en grunnvoll som kvinnestemmeretten kunne bygges videre på.

Ettersom alminnelig stemmerett ble vedtatt i Brennevinsloven, ønsker jeg å se på hvordan vedtaket fikk betydning for den generelle stemmerettsdebatten. I 1894 var det heller ikke allmenn stemmerett for menn, langt mindre for kvinner. Kapittelproblemstillingen min er derfor: Ble folkeavstemningsparagrafen i Brennevinsloven av 1894 brukt som et argument i stemmerettsdebatten på Stortinget i perioden 1895-1901? Jeg kommer til å holde et fokus på kvinners stemmerett, men jeg kommer også til å se på om det ble brukt som et argument for mannlig stemmerett i samme periode.

Den første femårsperioden med samlagsavstemninger foregikk i perioden 1895-1899, og er innenfor perioden hvor stemmerett ble debattert på Stortinget. Derfor skal vi først se på hva resultatet av avstemningene de første fem årene, før jeg kommer inn på kvinnebevegelsen i Norge. Deretter skal jeg gå inn i stemmerettsdebatten, og dokumentene som ble sendt inn til Stortinget, for å undersøke om folkeavstemningsparagrafen ble brukt som et argument i stemmerettsdebatten. Tilslutt skal jeg drøfte hvorvidt nåtidens tolkning er i samsvar med datidens oppfatning om hvorvidt avstemningsparagrafen var et steg mot kvinners stemmerett.

RESULTATET AV AVSTEMNINGSRUNDEN

I 1894 var det brennevinssamlag i 51 av 58 norske byer.²¹³ I 1895-1899 foregikk den første avstemningsrunden i Norge. Hovedsakelig baserer jeg denne delen på Per Fuglums *Kampen om alkoholen i Norge 1816-1904*. Fokuset vil være på kvinners deltakelse i avstemningene.

---

²¹² Viggo Ullmann i "Varden". Sitatet er hentet fra Aarrestad: *Fra samlagsstriden* 1896: 16. Det er ikke oppgitt avisnummer, dato eller årstall

Etter at Brennevinsloven av 1894 hadde blitt vedtatt på Stortinget, og det nærmet seg gjennomføringen av samlagsavstemningene, kom det til uttrykk motstridende holdninger i totalavholdsbevegelsen. Det var særlig tre syn som gjorde seg gjeldende.²¹⁴ Det første gikk ut på at det var en betenkelig sak å nedvotere samlagene på det tidspunktet, på grunn av at lovgivningen for øl og vin ikke hadde blitt revidert. Dette kunne føre til økt forbruk av både øl og vin, samt at salg av partier over 250 liter, kalt partisalg, kunne forekomme hyppigere. Det var særlig Lars O. Jensen som gjorde seg til talsmann for denne retningen innenfor IOGT. Men også i DNT var det medlemmer som pekte på de samme ulempene ved å gå til avstemning så tidlig. Ellers var frykten for de uheldige konsekvensene størst blant medlemmene i Det Blå Bånd. Lederen for Det Blå Bånd, Stevelin Urdahl, ble en omstritt totalavholdsleder på grunn av sitt forsvar for å beholde brennevins-samlagene. Han var totalavholdslederen som gikk imot hele totalavholdsbevegelsen med et klart standpunkt. Det beste var at brennevinshandelen fortsatte i samlagene. Der var det kontrollerte former for brennevinssalg, og det ville forhindre ulovlig brenning og brennevinssalg.²¹⁵

Det andre synet hadde en mer varsom tilnærming til samlagsavstemningene, fordi det fantes tvil om seiersutsiktene. Å legge ned samlag ble sett på som det riktige, men det eksisterte tvil om det var best å sette i gang med avstemningene med en gang.²¹⁶ Var det ikke bedre å vente litt med samlagsavstemningene? Aarrestad inntok en avventende holdning, og han la selv vekt på sin egen tvil i *Fra Samlagsstriden 1895*, og hevdet at han var redd for at ”afholdsvennerne ikke endnu var tilstrækkelig forberedte til denne kamp”.²¹⁷ Han begrunnet sitt syn med å peke på at lovverket for øl og vin var under revisjon, og han ønsket å vente til kommisjonen hadde tatt stilling til om hovedprinsippene fra Brennevinsloven skulle videreføres eller ikke. Først da mente Aarrestad at avgjørelsen for videre arbeid burde tas. Men Aarrestad overvant sine tvil, på grunn av positive meldinger fra foreninger i forskjellige byer som ønsket å ta opp kampen mot samlagene med en gang. Dette vekket Aarrestads kampglød, og han mente at: ”her ikke var andet at gjøre end at optage kampen”.²¹⁸ Dermed var, sett med totalavholdsbevegelsens øyne, kampen om samlagene i gang.

Aarrestad ble altså en del av det tredje synet som etablerte seg i årene 1894 og 1895, nemlig en retning som ønsket å ta opp kampen med samlagene så fort som overhodet mulig. Dette ble

---

²¹³ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 402

²¹⁴ Det følgende er basert på Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 403

²¹⁵ http://www.snl.no/.nbl_biografi/Stevelin_Urdahl/utdypning (lest 06.12.10)

²¹⁶ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 403

²¹⁷ Aarrestad: *Fra samlagsstriden* 1896: 8

²¹⁸ *Ibid*: 9

den sterkeste retningen, som de fleste totalavholdslederne tok del i. *Menneskevennen* trykket en oppfordring i desember 1894, om at foreningene i byene straks måtte gå i gang med de nødvendige forberedelsene til samlagsavstemningene. Oppfordringen gikk ut på at byene burde lage felleskomiteer, hvor totalavholdsbevegelsen og de avholdsvennlige kirkesamfunnene kunne samles til kamp.²¹⁹

Den 10. oktober 1895 var det duket for den første avstemningen, og Gjøvik var første by ut. Gjøvik lå midt inne i østlandsområdets brenneritette bygder, og samlagets venner regnet på forhånd seieren som sin. I forkant av avstemningen mobiliserte totalavholdsbevegelsen seg og sendte til Gjøvik sine beste reisetalere, blant annet dro Aarrestad selv opp til Gjøvik. Elisabeth Edland var på plass, hun holdt foredrag og taler for å mobilisere kvinnene til å delta i avstemningene. Reisetalerne holdt foredrag på massemøter flere kvelder på rad. Dermed måtte også samlagets venner mobilisere sine krefter. Korrespondenten i *Verdens Gang* skrev at striden hadde ”begynt at antage en temmelig fanatisk Karakter”.²²⁰ I *Aftenposten Aften* skrev referenten at: ”Af de fremmødende er Størstedelen Kvinder, saa *Totalafholdsfolket har grundet Haab om at feire*.”²²¹ Her ser vi at *Aftenposten* setter i sammenheng kvinnedeltakelsen og utfallet av avstemningen. Og *Aftenposten* fikk rett: ”av 800 stemmeberettigede var det 472 godkjente nei-stemmer (59 %)”.²²² Den første avstemningen var unnagjort, og den hadde ført til seier for totalavholdsbevegelsen. Samlaget ble nedstemt.

Avstemningen i Gjøvik illustrerer hvordan totalistene la opp kampen mot samlagene. I løpet av det første året med samlagsavstemninger, ble samlaget nedstemt i elleve av tretten byer.²²³ De to byene hvor samlaget ikke ble nedvotert var Bodø og Vadsø. Statistikken som blir presentert i dette avsnittet er hentet fra Sogneprest Anders Halvorsens *Det norske Totalavholdsselskap 1859-1909*, og Fuglums *Kampen om alkoholen i Norge 1816-1904*.²²⁴ Det neste året, i 1896, ble fem av ni samlag nedvotert. I Son var det ikke samlag, men det ble holdt en avstemning om det skulle opprettes et. Avstemningsresultatet i Son var at samlag ikke skulle opprettes i kommunen. Samlagsvennene tapte kampen mot totalavholdsbevegelsen. Året 1897 ble to nye samlag opprettet i Stathelle og Hølen. De to avstemningene kom utenfor de ordinære avstemningene det året, hvor åtte samlag i elleve

---

²¹⁹ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 403

²²⁰ Korrespondent i *Verdens Gang*, nr. 240, 41 og 42, 1895. Sitatet er hentet fra Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 405

²²¹ Ingen oppgitt forfatter: ”Telegram” i *Aftenposten Aften*, nr 640, 10.10-1895. *Aftenpostens* utheving.

²²² Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 405

²²³ *Ibid*: 406

²²⁴ Halvorsen: *Det norske Totalavholdsselskap* 1909: 172-176. Og: Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 406, 408 (tabellene 13 og 14)

avstemningsbyer fikk fortsette sin drift. Det var altså bare tre samlag som ble nedvotert dette året. Året 1897 markerer et skille, fra dette året i den første femårsperioden var det flere samlag som fikk fortsette sin drift, enn samlag som ble nedvotert. I 1898 var det fire av tolv avstemningsbyer som fikk samlagene nedstemt, mens det i 1899 var tre av seks avstemningsbyer som nedvoterte sine samlag.

I *Kampen om alkoholen* diskuterer Fuglum noen mulige årsaker til at samlagsvennene stilte sterkere etter 1897. Først og fremst hadde totalavholdsbevegelsen hatt tid til å forberede avstemningene, og å legge en plan for hvordan de skulle påvirke stemmerettsdeltakerne. I og med at hjemmesitternes stemmer også telte med, ble det viktig å få mobilisert innbyggerne til å møte opp på avstemningene. Samlagenes venner, på sin side, undervurderte nok totalistenes styrke, og dermed var de ikke like godt forberedt som totalistene. I 1897 hadde samlagsvennene fått på plass lokale komiteer, egne manntallskontorer, publikasjoner på hvorfor samlagene burde eksistere og engasjerte agitatorer. Blant annet gav Stevelin Urdahl, lederen for Det Blå Bånd, ut et skrift i Kristiansand hvor han markerte seg som en samlagsvenn. Han gikk i så måte imot hele totalavholdsbevegelsen, med sin påstand om at å legge ned et samlag ikke ville fremme edruskap.²²⁵ Totalavholdsbevegelsen fikk også et forsprang i starten av femårsperioden fordi det ikke var noe som tilsa at avstemningene skulle starte allerede i 1895. Brennevinsloven skulle tre i kraft 1.januar 1896, men i stedet begynte totalistene å arbeide for å begynne samlagsavstemningen alt i 1895. Siden det ikke var en tilsvarende bevegelse for å beholde samlagene, er det stor grunn til å tro at samlagets venner ikke var godt nok organisert til å ta opp kampen med totalavholdsbevegelsens systematiserte arbeid. Etter å ha fått mer tid på seg, er det klart at samlagets venner fikk organisert seg til motangrep, og det er dette som viser seg i avstemningsresultatene fra 1897.

Sett under ett ble resultatet av den første avstemningsperioden på fem år at 26 byer fikk sine samlag nedvotert, mens samlagsvennene vant i 25 andre byer. Dersom vi teller med de to samlagene som ble opprettet i 1897, ser vi at samlagsvennene kom seirende ut av perioden med samlag i 27 byer. Byer som Bergen, Drammen, Hamar, Kristiansand, Trondheim og Kristiania fikk beholde sine samlag, mens samlagene i Arendal, Gjøvik, Stavanger, Kristiansund, Kragerø og Mandal ble nedlagt.

---

²²⁵ Det følgende er basert på Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 411-412

SETT FRA AARRESTADS PERSPEKTIV

I Sven Aarrestads *Fra Samlagsstriden 1895* har han utarbeidet et bilag med statistikk fra avstemningsrunden i 1895. I ”Bilag III” oppgav Aarrestad at det var 73,1 prosent av kvinnene som stemte, mens bare 59,6 prosent av mennene gjorde det samme. Disse tallene gir et litt feil bilde, i og med at Vadsø og Bodø ikke ble inkludert i statistikken. Statistikken som ble oppgitt for Vadsø var at det hadde vært et oppmøte på 17,7 prosent i alt uten å skille mellom kjønnene. Mens for Bodø var det oppgitt 40,8 prosent kvinner som stemte, og 30,6 prosent menn.²²⁶ Selv om tallene ikke er helt dekkende, er det liten tvil om at det var et stort oppmøte av kvinner. Brennevinsloven hadde gitt dem muligheter til å stemme og til å gjøre noe med sin egen livssituasjon.

Aarrestad la stor vekt på hvordan kvinnene deltok i avstemningene da han skrev *Fra Samlagsstriden 1895*. Han har gått grundig gjennom mange aviser fra 1895, dessverre uten å oppgi avisens utgavenummer eller dato. Det er heller ingen tvil om at han har vært selektiv i utvelgelsen. Alle artiklene har til felles at de framhever kvinnenens rolle og det optimistiske synet om at dette var kvinnenens inntreden i offentlige avgjørelser.²²⁷ Aarrestad balanserer det i noen grad ved å oppgi mange av motpartens argumenter, men Aarrestad bruker dem til å styrke sine egne argumenter. Jeg vil kort gjengi litt fra artiklene for å vise hvordan de stemmeberettigede kvinnene ble framstilt. Dette gir et illustrerende bilde av hvordan Aarrestad ønsket å framstille de kvinnelige stemmedeltakerne. For å presisere, alle avisene som er behandlet i dette avsnittet er hentet fra Aarrestads *Fra Samlagsstriden 1895*.

Det er spesielt to aviser og ett tidsskrift som Aarrestad viser til og siterer fra. Det er *Socialdemokraten*, *Norske Intelligenssedler* og *Menneskevennen*. Oscar Nissen, tidligere formann i DNT, skrev etter avstemningen i Gjøvik at dette var en ikke ubetydelig forandring i det offentlige liv: ”For kvindene er det det første skridt paa offentlighedens bane. Mens de før ikke har havt et eneste ord at sige, er de ialfald i dette ene spøragsmaal blevet jevnbyrdige med mændene og kan faa si sin mening med den vegt, som deltagelsen i en avstemning giver.”²²⁸ I *Norske Intelligenssedler* la forfatteren vekt på at det var en merkedag i ”vort sociale og politiske liv – for afholdssagen, for vort stemmerettsarbeide og for kvindesagen. Vi hilser med glæde baade folkeafstemningens indlemmelse blant vore demokratiske institutioner og kvindernes lovhjemlede deltagelse i vort offentlige liv.”²²⁹ I *Menneskevennen* ble det hevdet

---

²²⁶ Aarrestad: *Fra samlagsstriden 1896*: ”Bilage III”

²²⁷ Ibid: 15

²²⁸ Ibid: 15

²²⁹ Ibid: 16

at: ”Fra denne dag vil man datere en ny tid for kvindernes deltagelse i arbeidet for samfundets udvikling.”²³⁰

I tillegg viet Aarrestad en stor plass til hva kvinnene selv skrev om samlagsavstemningen. Jeg har valg ut et bidrag fra Arendal og et fra Tønsberg. De understreker oppfordringen til å delta i det offentlige livet, og det høytidelige ved å ha og å bruke sin stemmerett. I et flygeblad fra ”kvinder i Arendal til kvinder i Grimstad” la forfatterne vekt på at kvinner hadde fått stemmerett i denne saken, fordi stortingsmennene erkjente at det gjaldt kvinnes dyreste interesser, nemlig barna og hjemmet. Videre hevdet skriftet at: ”Nu er vi med. Og det har vist sig ved de allerede foretagne afstemninger i Gjøvik og Arendal, at kvinderne har benyttet sin ret. Det er dem, som har baaret seieren hjem.”²³¹ Kvinnene i Arendal la vekt på at det var på grunn av at kvinner hadde stemmerett i samlagsavstemningen, at samlagene ble nedstemt. Det er ikke sikkert resultatet hadde blitt det samme, dersom kvinnene ikke hadde fått stemmerett. I Tønsberg skrev en dame anonymt i *Tunsbergeren* at ”[k]vindene gikk til afstemningen saa stille og høitidelig, som naar de gaar til kirken.” Det var en høytidlig handling de skulle utføre, og det var nok for mange en alvorlig situasjon. Og da resultatet av avstemningen var klar beskrives folkemengden, som bestod for det meste av kvinner at det var ikke kvinnene som ” jublede høilydt. Dertil var de altfor bevægede. Man saa kvinder, som aldrig før havde talt sammen, trykke hinanden hænder med taarer i øinene.”²³² Det var en høytidlig og følelsesladet situasjon, hvor kvinner tok del i et større fellesskap enn de normalt gjorde, i et fellesskap uten klassekiller.

I *Østlandsposten* ble det trykket artikler fra korrespondenten i Tønsberg. Aarrestad har mest sannsynlig valgt å ta med denne artikkelen i boken, fordi den tok for seg den sosiale sammensetningen av kvinner som deltok i avstemningen. Korrespondenten la vekt på at de som ønsket samlaget vekk var ”næsten uden undtagelser smaafolk, og af dem igjen hovedsagelig kvinder. Tyst og stille gikk de som til en andagt. Men der var en glæde i blikket, et smil over de falmede træk som solstreif i høsten, en overbevisningens inderlighed, som selve ubehjælpeligheden gjorde endnu mer rørende.”²³³ Aarrestad plukket altså ut artikler som beskrev og illustrerte hans syn på kvinnedeltakelsen. Men Aarrestads utvelgelse viser også at det ble skrevet mye om samlagsavstemningene i lokalavisene.

---

²³⁰ Ibid: 17

²³¹ Ibid: 35

²³² Ibid: 38

²³³ Ibid: 39

Morgenbladet hadde sin egen vri på referatene fra avstemningene, ifølge Aarrestad, som la vekt på at avisen hevdet at det var kvinnene som hadde skyld i det korrespondenten kalte ”ulykken”.²³⁴ Utsagnet var en kritikk av Brennevinslovens avstemningsparagraf, *Morgenbladet* var en av avisene som var motstander av loven. Men *Morgenbladet* bekrefter samtidig hvor viktig kvinnekampen i avstemningene var. Hadde ikke kvinnene fått stemmerett, så hadde kanskje heller ikke samlaget blitt lagt ned. Det var viktig for totalavholdsbevegelsens side å få med kvinnene i disse avstemningene, nettopp fordi de mest sannsynlig ønsket å nedvotere samlagene. Korrespondenten fra *Morgenbladet* skrev følgende:

Kvinder af alle ”stænder” samledes den dag i store flokke for at levere et afgjørende slag mod den ”kong alkohol”, mod hvem frøknerne *Esmark* og *Wedel-Jarlsberg* kort før afstemningen havde ægget til kamp. Da den uendelige skare af kvinder kom strømmende hen mod vort gamle, ærverdige raadhus for første gang at benytte sin kostelige stemmeret – da skjøjnte selv de mest forhaabningsfulde bolagsvenner, at slaget var tabt, og en af dem sagde til mig: Det var det sidste, jeg havde haabet paa, at kvinderne for en stor del skulde holdt sig tilbage for ikke at afsløre, at de havde passeret de fatale 25 aar.²³⁵

Korrespondenten i *Morgenbladet* var motstander av at det var kvinnene som skulle avgjøre i avstemningen. Et annet innlegg, som Aarrestad inkluderte i boken, var fra en samlagsforkjemper fra Risør, som oppmuntret kvinnene til sinnsro, slik at de ikke lot seg påvirke av en ”fanatisk eller ærgjerrig afholdstaler”.²³⁶ Oppfordringen fortsatte med: ”Vis nu, at mændene med tryghed kan overlade eder samfundets vigtigste gjøremaal. Lad os ikke faa høre, naar det blir spørgsmaal om statsborgerlig stemmeret til kvinder, at de blot misbruger den.”²³⁷ Innlegget oppmuntret kvinner til å bruke fornuften og tenke på de som bar de økonomiske byrdene i kommunen, og hvilket inntektstap en nedleggelse av samlaget ville kunne føre til. Å stemme ned samlaget, mente samlagsforkjemperen, var å misbruke tillitten kvinnene hadde fått.

Hvilket bilde danner vi oss av Aarrestads utvalgte artikler, notiser og skriv? Jo, for det første illustrerer de hvor stor vekt han la på den høye kvinnekampen. Sannsynlig var dette et grep han tok for å motivere flere kvinner til å delta i de kommende avstemningene. En gruppe som Aarrestad utelukket til en viss grad var alle de mennene som også fikk stemmerett for første gang. De nevnes ikke med ett ord, og jeg antar at det er på grunn av at det er den gruppen av menn som mest sannsynlig var preget av alkoholmisbruket. I debatten på Stortinget ble det

---

²³⁴ Ibid: 27

²³⁵ Ibid: 27. Aarrestads uthevninger.

²³⁶ Ibid: 31

²³⁷ Ibid: 31-32

argumentert for at det var menn i de lavere sosiale lag, nettopp de som ennå ikke hadde politisk stemmerett, som misbrukte alkohol. Det var selvfølgelig ikke alle menn i de lavere sosiale lag som misbrukte alkohol, men dette var nok det rådende synet. I stedet for å bruke tiden på å motivere mennene i de lavere sosiale lagene, brukte Aarrestad mer tid på å mobilisere kvinnene. For det gjeldende synet var, at det var særlig kvinnene i de lavere sosiale lagene som led mest under mannens alkoholbruk.

For det andre bidrar Aarrestads utvelgelse av artikler til å fremme et bilde av kvinner som besluttsomme, uredde og fornuftige. De var stolte over den nye myndigheten og var dermed aktive i mobiliseringen til avstemningene. At de hadde betydning, kan vi også lese ut av de artikler som nedvurderer kvinnene. Tydeligst er *Morgenbladet* der kvinnen blir forsøkt latterliggjort ved å påpeke at hun røper at hun har passert ”de fatale” 25 år da hun møtte opp til avstemning. I tillegg bidrar utdraget fra Risør til å påpeke at kvinnene ikke må opptre ufornuftig ved å la seg påvirke av en ”fanatisk avholdstaler” i avstemningene. Sett opp imot de andre bidragene som skildrer høytideligheten, håpet og gleden blant kvinnene, klarer Aarrestad å framheve kvinnene som selvstendige og upåvirkelige av motstanden de møter fordi de handler rett når de stemmer for å legge ned samlagene. Aarrestad understreket med sitatene framtidstroen og troen på kvinnenens plass i det offentlige livet. Aarrestad ønsket trolig å motivere kvinnene til å kreve sin plass i avstemningene, og å bruke sin stemmerett, fordi tiden nå var inne til å markere seg i samfunnet.

Men ikke bare Aarrestad skrev bøker som oppmuntret kvinnene til å bruke stemmeretten sin i de lokale folkeavstemningene. DNTs agent Anna Steinhamar skrev *Kvindens stilling til afholdssagen og samlagenes nedlæggelse* som ble utgitt i 1897. Boken var skrevet med et klart formål: å få kvinnene til å stemme ned samlagene. Steinhamar legger vekt på at kvinnene hadde all rett i å delta i avstemningene, fordi kvinnene tross alt var ansvarlige for hjemmene og barna. Og var det noe som truet hjemmene, så var det alkoholen. For å få bukt med problemet måtte kvinnene stemme, fordi ansvaret også var blitt gitt til kvinnene. Kvinnene måtte derfor ikke misbruke sitt ansvar ved ikke å stemme, særlig ettersom stemmen likevel ville bli tallet med til fordel for samlaget. Derfor var det utrolig viktig for Steinhamar å oppfordre kvinnene til å stemme.²³⁸ Begrunnelsen Steinhamar oppgir, er at hjemmene må beskyttes mot alkoholen og kvinnene må beskytte sine barn ved å stemme. Hun forankrer sin argumentasjon i en kristen nestekjærlighet, og avslutter boken med en oppfordring:

---

²³⁸ Steinhamar, Anna: *Kvindens stilling til afholdssagen og samlagenes nedlæggelse*. Drammen 1897: 1-7

*Kun egenkjærligheden, egennyttens og ukjærligheden gjør uskikkede for kvindens opgaver i hjemmet, som i det store samfund, og disse 3 samfundssynder danner just grundlaget for brændevinstilvirkning, brændevinssalg og brændevinsvinding. Kvinder, sig derfor Eders: **Nei!***²³⁹

Steinhamar bruker de kristne verdiene til å oppfordre kvinnene til å bruke sin stemmerett i samlagsavstemningene.

I tillegg til bøker og skrifter som bidro til å fremme totalistenes syn, var det også utstrakt bruk av agitasjon og foredrag. Aarrestad selv, sammen med stortemplar Torjus Hanssen og lekmannen Andreas Lavik var menn som gikk igjen som foredragsholdere i avstemningsbyene. For å oppmuntre kvinnene til å bruke stemmeretten, talte både Elisabeth Edland, Ida Wedel- Jarlsberg og Birgithe Esmark. Dette vakte nok oppstyr, for det var ennå ikke blitt vanlig med kvinner som talte i det offentlige rom, selv om det hadde blitt flere av dem. I siste halvdel av 1890-årene hadde kvinner fått en stadig mer utvidet stilling i samfunnet. Selv om kvinnene ikke hadde noen politiske rettigheter eller direkte deltakelse i det politiske liv, hadde kvinnene gode muligheter til å arbeide i de forskjellige organisasjonene. Sverre Steen konkluderte sitt foredrag i 1948 med at: ”Foreningene ble for kvinnene skoler som forberedte dem til deltaking i det offentlige liv og samtidig skoler i demokrati.”²⁴⁰ I tillegg fikk kvinnene nye arbeidsoppgaver. Kvinnene kunne sitte i fattigstyret, i skolestyret, i vergeråd og kunne delta i humanitære organisasjoner, som misjonsforeninger, sanitetsforeninger, Hjemmets Vel, totalavholdsforeninger og sedelighetsforeninger. I tillegg var det en økende kvinneandel i yrker som lærerinner, telegrafister, kontorarbeidere og fabrikkarbeidere. Alt dette bidro til å utvide kvinnenes posisjon i det offentlige rom.

VEIEN MOT KVINNERS KOMMUNALE STEMMERETT I 1901

I sin artikkel *To become a political subject* viser Gro Hagemann hvordan kvinnebevegelsen brukte den sosiale plattformen til å fremme kravet om stemmerett. Den første bølgen av feminisme startet i 1880-årene, og hadde sitt høydepunkt i 1905 med kvinnenes underskriftskampanje, som ble en stor suksess.²⁴¹ I forrige avsnitt så vi at kvinnene brukte sin stemmerett i samlagsavstemningene. Etersom det har blitt forsket og skrevet mye om

---

²³⁹ Steinhamar: *Kvindens stilling til afholdssagen og samlagenes nedlæggelse*. 1897: 8. Hennes utheving.

²⁴⁰ Steen, Sverre: ”De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati” I: *Historisk tidsskrift* 34, 1946-48: 593

²⁴¹ Underskriftskampanjen i 1905 kom som følge av Stortingets 7. juni-vedtak om å oppløse unionen med Sverige. Svenske myndigheter ville se om Stortingets vedtak hadde støtte i det norske folket, og det ble holdt folkeavstemning. I den folkeavstemningen var det bare menn som fikk delta, og kvinnene arrangerte derfor en underskriftskampanje for å vise sin støtte til Stortinget. Kvinnenes aksjon ble en stor suksess, over 250 000 kvinner deltok. Dette var vendepunktet i stemmerettsdebatten, i 1907 fikk kvinner censusbegrenset statsborgerlig stemmerett. Hagemann, Gro: ”To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway” 2009: 137

kvinneres stemmerett, nøyer jeg meg med å gi en kort framstilling av kvinnebevegelsens arbeid i de sosiale spørsmålene. Deretter skal jeg gå inn på Stortingets behandling av stemmerettsspørsmålet i perioden 1895-1901. Jeg velger å starte i 1895, på grunn av kapittelets problemstilling: ble Brennevinsloven brukt som et argument i debatten om kvinneres stemmerett?

KVINNESAKSBEVEGELSEN OG DET SOSIALE SPØRSMÅL

I *The Struggle for Women's Suffrage in Norway, 1885-1913* viser Ida Blom at kampen om kvinneres stemmerett ble drevet på to plan. Det første var gjennom frivillig arbeid som utviklet seg til å bli profesjonelt sosialt arbeid. Det andre gikk ut på å kreve makt gjennom å oppnå samme rettigheter som menn.²⁴²

Venstre var partiet som kvinnesakskvinnene fikk støtte hos, mange av de ledende kvinnesakskvinnene var gift med, eller i nær slekt med, venstrepolitikere. Frederikke Marie Qvam var gift med venstrepolitikeren Anton Qvam, mens venstremannen Viggo Ullmanns søster var Ragna Nielsen. Venstrepolitiker og senere statsminister Otto Blehr var gift med Randi Blehr. De tre kvinnene var ledende kvinnesakskvinner. Da Venstre satte allmenn stemmerett på sitt partiprogram i 1894, utløste dette reaksjoner fra kvinnesakskvinnene. Med allmenn stemmerett mentes nemlig allmenn mannlig stemmerett.

På grunn av manglende stemmerett, måtte kvinnene gjøre seg gjeldende på det området som var tilgjengelig for dem, og det var det sosiale området. Gjennom det frivillige arbeidet i organisasjonene kunne kvinnene fremme sine krav. I blant annet misjonsforeninger og husstellsforeninger fant mange kvinner sin plass. En organisasjon som skiller seg ut er Den Norske Sanitetsforening, etablert i 1896 av Frederikke Marie Qvam.²⁴³ Bakgrunnen til opprettelsen av Sanitetsforeningen, var det spente forholdet mellom Norge og Sverige i 1890-årene. Sanitetsforeningen ble opprettet som en støtte til det norske Forsvaret, og tilbød sanitær hjelp i krigstid, mens i fredstid skulle det arbeide med å produsere diverse sanitetsutstyr, som for eksempel bandasjer. I tillegg ble det begynt å utdanne sykepleiere, for pleie av syke og skadede ble sett på som en tradisjonell del av kvinneres ansvarsområde, og dette er nok en av årsakene til at Sanitetsforeningen ble en så stor organisasjon. Det ble sett på som legitimt at kvinner ble medlemmer og tok en aktiv del i foreningen, i tillegg til at politisk forsiktige kvinner kanskje fant sin plass i den humanitære foreningen. Sanitetsforeningen, under ledelse av Frederikke Marie Qvam, ble Norges største kvinnelige organisasjon, og en base for

---

²⁴² Blom: "The Struggle for Women's Suffrage in Norway" 1980: 4

²⁴³ Hagemann: "To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway" 2009: 135

massemobilitet.²⁴⁴ Det er på grunn av Den Norske Sanitetsforenings organisatoriske nettverk at underskriftsaksjonen i 1905 ble en så stor suksess.

Ida Blom konkluderer sin artikkel med at kvinnene brukte ”the hidden channels of power”, som var hjemmene og familien, for å oppnå politisk innflytelse på de tradisjonelle kvinnelige områdene, som i de humanitære foreningene. Gjennom å utvide omsorgsperspektivet, ved å ta hånd om de syke og skadede i samfunnet, ble mennenes forventninger om kvinnelig støtte i de politiske spørsmålene på begynnelsen av 1900-tallet, imøtekommet av kvinnene selv. Et argument som gikk igjen blant de mannlige politikerne var at kvinnene selv ikke krevde stemmerett. Dermed imøtekom kvinnene, særlig gjennom stemmerettsforeningene, mennenes krav om at det var kvinnene selv som måtte sette fram krav om å få ta del i det statlige styret.²⁴⁵

Gro Hagemann viderefører og utdyper Bloms konklusjon i *To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway*. Kvinnene tok den rollen som ble gitt dem, og arbeidet målrettet og effektivt innen for dem. Kvinners åpenbare arbeidsoppgaver var nettopp på det sosiale feltet, der de gjennom sine bidrag, på sikt kunne oppnå stemmerett.²⁴⁶

Et av de sosiale feltene som kvinnene utmerket seg innenfor, var arbeidet i totalavholdsbevegelsen. Som jeg har vist i kapittel to ble kvinnenens arbeid viktig for å fremme edruehet. Dette er en av forklaringene til at Aarrestad satte alt inn på å få kvinnene med på de lokale folkeavstemningene. Kvinnene fikk stemmerett i avstemningene, og de brukte stemmeretten sin flittig. Men ble folkeavstemningsparagrafen brukt som et argument av kvinnebevegelsen og av representantene på Stortinget?

STEMMERETT PÅ STORTINGET 1895-1901

Første gang forslaget om å gi kvinner stemmerett ble framsatt på Stortinget var i 1890, og det var Viggo Ullmann som satte det fram. Jeg har lagt *Stortingets Forhandlinger* til grunn for dette avsnittet. Jeg har sett på debatten i Odelstinget slik den blir gjengitt i bind 8 ”Tidende O-L” og de innsendte dokumentene i bind 5 ”Dokumenter” for å undersøke hvorvidt Brennevinsloven ble brukt som et argument til å fremme kvinners stemmerett. Det var to store debatter om stemmerett i Odelstinget i denne perioden. Den første debatten var i 1896, og den dreide seg om å utvide den kommunale stemmeretten for menn. Den neste debatten, i 1898,

---

²⁴⁴ Hagemann: ”To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway” 2009: 136. Og: Blom: ”En nasjon-to kjønn” 1993: 430-431

²⁴⁵ Blom: ”The Struggle for Women’s Suffrage in Norway” 1980: 14, 7

²⁴⁶ Hagemann: ”To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway” 2009: 139-141

gikk ut på å innføre allmenn mannlig statsborgerlig stemmerett. På grunn av debattens innhold, kommer jeg i det følgende til å begrense meg til utvidelsen av den kommunale stemmeretten i 1896, og stortingsdebatten om kommunal stemmerett i 1901. Ettersom jeg har fokuset på den kommunale stemmeretten, faller grunnlovsdebatten som førte til allmenn mannlig stemmerett utenfor denne oppgavens rammer.²⁴⁷ Gjennom hele perioden var det et stort press fra kvinnebevegelsen om å få innført kvinnestemmerett.

DEBATT OM KOMMUNAL STEMMERETT I 1896

Venstremann Ole Anton Qvam (Søndre Trondhjems amt) sendte inn et utarbeidet forslag til forandringer i Formannskapslovene av 1837. Han hadde utarbeidet et forslag til lov i 1894, men reviderte sitt eget lovutkast til stortingsåret 1895. I ”Dokument nr 2” kan vi lese at Qvam mente det ble overflødig å ha med ordene ”mann og kvinne” i paragraf 2s ordlyd, fordi Stortinget aldri hadde tatt stilling til hvem grunnlovens ”norske borger” egentlig var. I juridiske sirkler var den norske borger helt klart enn mann, men Qvam hevdet at siden Stortinget ikke hadde lagt noe meningsinnhold i begrepet var en norsk borger både mann og kvinne.²⁴⁸

Forslaget til forandring i Formannskapslovene av 1837 ble debattert i Odelstinget i 1896. Innstillingen fra Justiskomiteen og Konstitusjonskomiteen, de to komiteene var slått sammen til én i dette tilfellet, ble basert på Qvams forslag. Den sammenslåtte komiteen la, i motivasjonen for paragraf 2, vekt på Kvinnestemmerettsforeningens anmodning om kvinnestemmerett på samme betingelser som menn, burde etterkommes.

Kvinnestemmerettsforeningen begrunnet sitt krav på tre måter. For det første var stemmerett blitt et krav blant kvinner. Det andre gikk ut på at for å fremme landets beste, måtte kvinner og menn arbeide sammen for hjemmene og samfunnet. Den siste begrunnelsen ble rettet som en bønn til stortingsrepresentantene om ikke å forskjellsbehandle den norske borgeren på grunn av deres kjønn.²⁴⁹ Siden komitéflertallet var enig i dette fikk paragrafutkastet følgende ordlyd: ”Stemmeberettigede ere de Indvaanere af Kjøbstaden/Herredet (Mænd og Kvinder)”²⁵⁰.

---

²⁴⁷ Jeg har likevel undersøkt debatten i Odelstinget, og kommet fram til at den ikke ville ha ført til en forandring i min framstilling. Det var et par representanter som mente at kvinnene måtte være tålmodige, og at veien til deres stemmerett lå gjennom å få kommunal stemmerett.

²⁴⁸ ”Dokument nr 2: Forslag til Forandring i Formandskabslovene af 1837” i bd 5: ”Dokumenter” i: *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1895: 2

²⁴⁹ ”Inst. O.III: Indstilling fra Justiskomiteen og Konstitutionskomiteen angaaende de af Repræsentanten Qvam i 1895 og 1896 fremsatte Forslag til Forandring af Formandskabslovene af 14de Januar 1837” i bd 6b

”Innstillinger O” i: *Stortingets Forhandlinger*, Kristiania 1896: 3

²⁵⁰ ”Inst. O.III” i bd 6b ”Innstillinger O” i: *Stortingets Forhandlinger* 1896: 17, 22

Realitetsbehandlingen tok til den 16. mai 1896 i Odelstinget. Før debatten ble satt i gang, leste stortingspresidenten opp en henvendelse fra ca 200 kvinner i Drammen, som gav sin støtte til Kvinnestemmerettsforeningens forslag om stemmerett på lik linje som menn.

Drammenskvinnene begrunnet dette med at de hadde tross alt samme plikter og ansvar som mennene, men de manglet stemmerett.²⁵¹ Jeg skal ikke gå inn i selve debatten om stemmerett her, jeg skal nøye meg med å si at i 1896 ble stemmerett for kvinner nedvotert, mens det ble vedtatt censusbegrenset kommunal stemmerett for menn.

I debatten var det få som trakk inn Brennevinsloven av 1894 og folkeavstemningen. Likevel var det tre av stortingsrepresentantene som nevnte folkeavstemningen. De tre var amtmann Qvam, skipsreder Peder Rinde (Venstre, Bratsberg amt) og forhenværende statsråd Wollert Konow (Venstre, Hedemarkens amt).²⁵²

Qvam mente det hadde blitt en slags reaksjon på at kvinner to år i forveien hadde fått stemmerett i spørsmålet om brennevinssamlag. Han sammenlignet dette med den amerikanske delstaten Wyoming hvor kvinnene i sivilrettslig, politisk og religiøs henseende var vedtatt likestilt med mennene. Reaksjonen på dette var at da den lovgivende forsamlingen i Wyoming trådte sammen igjen, kom forslagene om å redusere noe av likestillingen. Qvams argumentasjon var at de ikke klarte å redusere likestillingen, på grunn av kvinnenes holdninger til å bevare sine rettigheter.²⁵³ Qvam gikk ikke lenger i argumentasjonen sin enn at han stilte et spørsmålstegn ved at det samme kunne komme til å skje her i Norge. Motstanden mot å gi kvinnene kommunal stemmerett var en reaksjon mot den alminnelige stemmeretten i brennevinsavstemningene.

Skipsreder Rinde hevdet at kvinnene burde oppføres i listene, selv om de ikke skulle tvinges til å stemme. Rinde ønsket at prinsippet som ble innført i Brennevinsloven av 1894, om at hjemmesitternes stemmer skulle telles med, ikke burde videreføres til den kommunale lovgivningen. Rinde mente prinsippet ikke var godt nok fundamentert i det offentlige livet.²⁵⁴

Forhenværende statsråd Wollert Konow svarte på et debattinnlegg som gikk ut på at kvinner var reaksjonære i sin stemming, og at de ville føre dette med seg inn i det offentlige livet.

---

²⁵¹ ”Forhandlinger i Odelstinget ang Lov om forandringer i Formannskapslovene av 1837” i bd 8 ”Tidene O” i: *Stortingets Forhandlinger*, Kristiania 1896: 634

²⁵² <http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/1104.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=104&Periodetekst=44> (lest 01.02.11)

²⁵³ ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8 ”Tidene O” i: *Stortingets Forhandlinger* 1896: 639

²⁵⁴ *Ibid*: 651

Konow hevdet at kvinnene ikke var reaksjonære, men at de heller brakte inn et element av moral inn i avgjørelsen sin, de satte sine krefter inn på å hjelpe fram en forbedring: ”Det viste Samlagsnedstemningerne, hvor Kvinderne havde Stemmeret.”²⁵⁵

Innleggene brukte ikke Brennevinslovens stemmerettsparagraf som et eksplisitt argument for kvinnestemmerett. Selv om innleggene markerer støtte til vedtaket i 1894, blir stemmerettsparagrafen brukt til å illustrere andre poeng. Ellers var folkeavstemningsparagrafen fraværende i debatten. På dette tidspunktet hadde avstemningene vært i gang i nesten et år, første avstemningen ble holdt 10. oktober 1895. Jeg tror forklaringen på fraværet av stemmerettsparagrafen i Brennevinsloven skyldes to forhold. Det ene er at avstemningene hadde ikke blitt holdt ofte nok, slik at prinsippet om folkeavstemning i seg selv var ny og de ønsket mer erfaring før den kunne brukes som argument. Det andre forholdet er trolig at folkeavstemningene dreide seg om et sosialt spørsmål, og dermed ikke brukt i en politisk diskusjon. De to områdene ble holdt klart fra hverandre i debatten om folkeavstemningsparagrafen i 1894, og skillet eksiterte også i 1896.

I debatten om utvidelse av den kommunale stemmeretten, ble det lagt vekt på at kvinnene hadde fått økt innflytelse i kommunens ansvarsområder. Ettersom de sosiale spørsmålene lå nære de tradisjonelle kvinneområdene, som i spørsmål som dreide seg om barna og utdanning samt i fattigomsorg, burde kvinnene få være medbestemmende. Blant annet ble det etablert et nytt skolesystem i 1889, hvor kvinner ble gitt adgang til å være medlemmer av skolestyrene. Når det gjaldt velferden til barna ble det i 1896 bestemt at i barnevelferdsstyret skulle det være med kvinner.

Dette perspektivet finner vi igjen hos forhenværende statsråd Vilhelm Andreas Wexelsen (Venstre, Nordre Trondhjems amt).²⁵⁶ Hans innlegg er representativt i forhold til de som argumenterte for at kvinner burde ha stemmerett. Innlegget hans bærer preg av at samfunnet utviklet seg mot likestilling mellom kvinner og menn, og at derfor burde kvinner få stemmerett ettersom kvinnene også bar samfunnets plikter. Han begrunner sitt standpunkt med tre argumenter. For det første hadde kvinner fått adgang til den ”høieste Almendannelse”, og dessuten hadde hun fått delvis utnyttet de kunnskaper hun hadde tilegnet seg. For det andre hadde gifte kvinner fått en mer sikker stilling i ekteskapet. For det tredje

---

²⁵⁵ Ibid: 693

²⁵⁶ <http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/1104.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=104&Periodetekst=44> (lest 01.02.11)

hadde det blitt en økt vurdering av kvinnes arbeidsoppgaver og de bidragene hun stilte opp med for ”Trivsel og Velfærd”. Det klokeste var derfor å åpne for at kvinner kunne få stemme ved kommunale valg, fordi det var et område ”hvor hun har store direkte Interesser, og hvor hun ogsaa har Anledning til at udfolde sine eiendommelige Evner og Betingelser. Hvad det kommunale Skolevæsen angaar, er der allerede givet Kvinderne Medbestyrelsesret, ligeledes bør det være i Fattigvæsenet og paa andre Omraader”.²⁵⁷

Selv om kvinners innflytelse i de sosiale spørsmålene ble erkjent av stortingsrepresentantene, ble ikke stemmerettsparagrafen i Brennevinsloven eksplisitt nevnt. Argumentasjonen dreide seg om det sosiale spørsmålet, og slik sett ble folkeavstemningsparagrafen holdt litt utenfor, mens kvinners innflytelse i totalavholdsbevegelsen ble framhevet. En av mine forklaringer på fraværet av argumentasjon som støttet seg på Brennevinsloven av 1894, var at folkeavstemning var noe nytt og at det ikke hadde blitt utprøvd nok. I 1901 var folkeavstemningene inne i den andre femårsperioden, og da burde vel stemmerettsparagrafen kunne bli brukt som et argument?

STEMMERETTSDEBATT 1901

I 1901 var situasjonen annerledes for både Høyre og Venstre. Venstre hadde satt allmenn mannlig stemmerett på partiprogrammet alt i 1891, mens Høyre ikke hadde innført det samme på sitt valgprogram. Med den kommunale stemmerettsutvidelsen i 1896 og allmenn mannlig statsborgerlig stemmerett i 1898, var det tydelig at Venstre ville arbeide hardt for å få innført allmenn mannlig kommunal stemmerett i 1901. Alf Kaartvedt har skrevet det første bindet i Høyres historie, *Drømmen om en borgerlig samling 1884-1980*. Her viser han hvordan Høyre fikk en nyorientering mot slutten av 1890-årene. For det første var det et generasjonsskifte innad i Høyre. Da Emil Stang trakk seg tilbake fra politikken rundt århundreskiftet, fikk etterfølgeren Francis Hagerups syn på kvinnestemmerett feste i partiet. For det andre innså Høyre at en censusbegrenset stemmerett for kvinner kunne virke som en konservativ bremse i demokratiet.²⁵⁸ Men også kvinnesakskvinnene som sognet til Høyre bidro til nytenkningen innenfor partiet. Fra 1890-årene klaget høyrekvinnene over at partiet ikke ville føre opp stemmerett i partiprogrammet. Med den kommunale stemmerettsutvidelsen i 1896, hevdet høyrekvinnene overfor partiet at nå ”var kvinnene enda mer urettferdig stillet enn før”.²⁵⁹ Kvinnene ønsket at Høyre ville programfeste stemmerett for kvinner. Men Høyrekvinnenes

---

²⁵⁷ ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8 ”Tidene O” i: *Stortingets Forhandlinger* 1896: 707

²⁵⁸ Kaartvedt, Alf: *Drømmen om en borgerlig samling 1884-1918*. J.W.Cappelens Forlag As, Oslo 1984: 165

²⁵⁹ Kaartvedt: *Drømmen om en borgerlig samling* 1984: 164

forslag førte ikke frem, og da den kommunale stemmeretten ble tatt opp til stortingsdebatt i 1901, hadde Høyre fremdeles ikke oppført kvinnelig stemmerett på partiprogrammet.

Konstitusjonskomiteen

Ettersom den kommunale stemmeretten var løsrevet fra Grunnloven, ble det inkonsekvente stemmerettsregler etter innføringen av statsborgerlig allmenn mannlig stemmerett i 1898.

Dette påpekte ti stortingsmenn, som sendte inn et forslag om stemmerettsendringer i

Formannskapslovene. Av de ti stortingsmennene var åtte fra Venstre og to fra

Arbeiderdemokratene.²⁶⁰ Forslaget gikk ut på å innføre allmenn mannlig kommunal

stemmerett. Som en reaksjon på stortingsmennenes forslag, ble det utarbeidet fem forslag om kvinnestemmerett i tillegg til alminnelig mannlig kommunal stemmerett. Både

Landskvinnestemmerettsforeningen og Kvinnestemmerettsforeningen utformet begge forslag

om å inkludere kvinnene i de kommunale valg. Stavanger kvinnesaksforening sendte inn en

resolusjon om at ikke bare selververvende, men også gifte kvinner, burde få stemmerett ved

kommunale valg. De to siste forslagene om kommunal stemmerett for kvinner, ble utformet

av stortingsrepresentanter fra Venstrepartiet.²⁶¹ Det var Konstitutionskomiteen som utarbeidet

lovutkastet som ble debattert i Stortinget i 1901. Komiteens formann var

Stempelpapirforvalter Carl Berner (Venstre, Bergen), ordfører var redaktør Oddmund Vik

(Venstre, Stavanger og Haugesund) og som sekretær i komiteen var kirkesanger Olaf

Sveinsson (Venstre, Lister og Mandals amt). Komiteens øvrige medlemmer var gårdbruker

Aasulv Olsen Bryggesaa (Venstre, Lister og Mandals amt), Høyres August Hansen

(borgermester, Fredrikshald) og to representanter fra det Moderate Venstreparti:

smedformann Peder Hansen (Søndre Bergenhus amt) og utskiftningsformann Lars Konrad B.

Jelsa (Stavanger amt).²⁶²

Innad i komiteen var det stor uenighet om hvem som skulle være stemmeberettiget, og jeg

ønsker å legge vekt på to forhold som dreide seg om paragraf 2, stemmerettsparagrafen.²⁶³

---

²⁶⁰ ”Dokument 35: Forslag fra repræsentanterne Castberg, Aarnes, Abrahamsen m.fl. til forandring i formandskabslovene (stemmerettsreglerne)” i Bd 5: ”Dokumenter” i *Stortingets Forhandlinger* 1900/1901. De ti stortingsmennene var Johan Castberg (Arbeiderdemokrat), Thore Myrvang (Arbeiderdemokrat), Kai Møller, Sigmund K. Aarnes, Lars Abrahamsen, Hans L. Meisingset, Halvor Jacobsen, Oddmund Vik, Abraham Berge, Peder Nicolai Sjørnsen.

²⁶¹ ”Tillæg til dokument nr 35: Forslag angaaende komunal stemmeret for kviner” i Bd 5: ”Dokumenter” i *Stortingets Forhandlinger* 1900/1901

²⁶² Navnene er hentet fra: Lindstøl: *Stortinget og statsraadet* 1915: 578. De øvrige opplysningene her hentet fra: <http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/I104.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=104&Periodetekst=50> (lest 08.04.11)

²⁶³ Følgende er basert på ”Inds. O.VIII: Indstilling fra konstitutionskomiteen angaaende forslag til forandring i formandskabslovene (stemmerettsreglerne m.v)” i bd 6b: ”Indstillinger til odelstinget” i *Stortingets Forhandlinger* 1900/1901: 14-18

Det ene forholdet dreide seg om hvorvidt de vidtgående stemmerettsreglene skulle behandles i den inneværende stortingsperioden. Mens komiteens flertall (Berner, Bryggesaa, Sveinsson og Vik) mente det var riktig å ta for seg stemmerettsreglene i inneværende stortingsperiode, ønsket mindretallet (A. Hansen, P. Hansen og Jelsa) å utsette behandlingen av de radikale stemmerettsreglene med bakgrunn i at de ønsket en drøftelse og utredning av kvinnestemmeretten. Det andre forholdet dreide seg om kvinnestemmeretten. Berner, Bryggesaa og Sveinsson ønsket å innføre kvinnestemmerett på grunn av at det var ikke bare urettferdig for kvinner å stå utenfor, men det var også til skade for samfunnet. Bryggesaa og Sveinsson hevdet begge at de i prinsippet ønsket alminnelig kommunal stemmerett for kvinner, men at omstendighetene tilsa at en begrenset stemmerett var å foretrekke. Redaktør Vik, på sin side, var imot kvinnestemmerett på dette tidspunktet. Han ønsket å fremme allmenn mannlig kommunal stemmerett. August og Peder Hanssen samt Jelsa, minoriteten i komiteen, ønsket ikke å stemme for noen av forslagene.

Odelstingsdebatt

I Odelstinget ble komiteens innstilling drøftet. Komiteens forslag til paragraf 2 fikk følgende ordlyd for herredene:

Stemmeberettigede fra 1ste oktober det aar, da mandallet affattes, ere

- a. mænd, som have de i Grundlovens § 50 foreskrevne betingelser for stemmeret,
- b. kvinder som da have fyldt 25 aar, havt fast ophold i landet i fem aar, have norsk statsborgerret og ved det kommunale stemmeretsmandtals afslutning enten selv have betalt skat til stat eller kommune for det sidst forløbne skatteaar i følge ligning af antagen indtægt paa mindst 300 kroner eller leve i helt eller delvis formuesfællesskab med ægtefælle, der har betalt saadan skat

naar de i de to sidste aar have havt fast ophold i herredet og ikke ere i noget tilfælde som efter Grundlovens § 52 og 53 bevirker suspension eller tab af stemmeret.²⁶⁴

Det var to formannskapslover, én for herreder og én for byene, og paragrafene ble utformet likt, men med noen unntak. Hvor herredene satte i stand manntalene i oktober, ble det samme gjort i desember i byene. Inntektsgrensen ble satt til minst 400 koner i byene, mens grensen i herredene var på minst 300 kroner.

I debatten i 1894 gikk de vanligste argumentene ut på at kvinner måtte få stemme, fordi det var de som led under mannens alkoholmisbruk. I debatten om endringer av stemmerettsreglene i Odelstinget var det andre argumentet som hadde sin styrke.

Hovedargumentet for at kvinner burde få kommunal stemmerett dreide seg om at kvinnene

---

²⁶⁴ ”Indstilling til konstitutionskomiteen angaaende forslag til forandring i formandskabslovene (stemmerettsreglene m.v)” i bd 8: ”Tidene O” i *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1900/1901: 382

allerede hadde fått innpass i kommunale arbeidsoppgaver, som i skolestyrene, og det skulle være kvinner i vergerådet. I 1900 ble det åpnet for kvinnelig deltakelse i de lokale fattigstyrene. Hagemann legger vekt på i sin artikkel *To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway* at kvinner ble utnevnt som styremedlemmer på grunn av deres antatte feminine kompetanse og erfaring som mødre.²⁶⁵ På grunn av kvinnenes arbeidsoppgaver i kommunale ansvarsområder, var det god nok grunn til å gi kvinnene stemmerett. Gårdbruker Aasulv Olsen Bryggesaa (Venstre, Lister og Mandals amt) var en av de fremste talerne for dette synspunktet. Han mente det var viktig å foreta en skrittvis inkludering av kvinnene, derfor ønsket han en censusbegrenset kvinnestemmerett, både for de som betalte skatt og for de gifte kvinnene som levde i et formuesekteskap. Men han var ikke alene om å argumentere for kvinners begrensede kommunale stemmerett. Han fikk støtte av to høyrerepresentanter, nemlig professor og doktor Francis Hagerup (Kristiania, Hønefoss og Kongsvinger) og sogneprest Christoffer Knudsen (Tønsberg). Hagerup la vekt på at kvinnene tok aktiv del i det kommunale samspeillet gjennom skoleordningen, sykepleien, fattighjelpen og kirkevesenet, og dermed burde de også ha stemmerett. Hagerup poengterte at det var hans private standpunkt, og ikke Høyres synspunkt. Sogneprest Knudsen mente at ettersom kvinnene hadde utvidet sine ansvarsområder i kommunen, samtidig som det hadde blitt flere kvinner i samfunnsstillinger, var dette et selvsagt krav om stemmerett. Derfor var det også riktig å gi kvinner stemmerett.²⁶⁶

De fleste som inntok talerstolen argumenterte for å gi kvinner stemmerett. Det var bare noen få som uttalte seg imot. Borgermester August Hansen (Høyre, Fredrikshald) hadde sympati for tanken om at kvinner burde få stemmerett i kommunale valg, men ønsket at lovutkastet burde vært mer bearbeidet og utredet for at han kunne stemme for et slikt forslag. At kravet fra kvinnene selv hovedsakelig kom fra kvinner i byene, var også med på å avgjøre hans standpunkt mot komitéinnstillingens forslag. Redaktør Oddmund Vik (Venstre, Stavanger og Haugesund) mente at kvinnestemmeretten var en ny sak, som burde debatteres for seg. Han mente Odelstinget burde debattere alminnelig kommunal stemmerett for menn, og holde kvinnestemmeretten utenfor. Han var ikke imot kvinnestemmerett, men han mente det var viktigere å få gjennomført Venstres gamle programpost om alminnelig mannlig stemmerett. En representant som skiller seg ut i debatten er overrettssakfører Johan Henrik Kintzell Frøstrup (Høyre, Arendal og Grimstad) som hevdet at kvinnen, både av natur og oppdragelse,

---

²⁶⁵ Hagemann: "To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway" 2009: 131

²⁶⁶ "Forhandlinger i Odelstinget" i bd 8: "Tidene O" i *Stortingets Forhandlinger*. Kristiania 1900/1901: 385-388, 389-390, 393-394

var i større grad påvirket av sine følelser enn mannen. Han pekte på at et viktig politisk felt hvor følelsene ikke burde råde, var i finanspolitikken: ”Jeg tror derfor, at det vilde være et noksaa farlig eksperiment saa tungt beskattet, som vore kommuner nu er, at indrømme kvinderne kommunal stemmeret.”²⁶⁷ Frøstrup uttrykte også sin tvil om hvor positivt dette ville være for familielivet dersom kvinnene ble trukket inn i politikkenes strid og svik. Han innså selv at dette var et gammeldags syn, men det var hans uttalte standpunkt: kvinnene burde ikke få stemmerett. De fleste andre representantene ønsket spørsmålet om kvinnenes stemmerett tatt ut av lovgivningen denne gangen, fordi de så det som en egen sak.

I Brennevinsloven av 1894 ble det, som vi har sett, innført alminnelig stemmerett, hvor kommunenes menn og kvinner over 25 år fikk stemmerett. Samlagsavstemningene foregikk samtidig som den kommunale stemmeretten ble diskutert i Stortinget. Likevel var det bare én stortingsrepresentant som brukte Brennevinsloven som et argument i stemmerettsdebatten. Det var postmester og totalist Adam Hjalmar Egede-Nissen (Venstre, Hammerfest, Vardø og Vadsø).²⁶⁸ Hans innlegg dreide seg om å gå til kommunal kamp sammen med kvinnene:

Sluttelig vil jeg af personlig erfaring faa udtale, at de nobleste naturer har jeg for min part truffet blant kvinderne, og jeg har i den by, hvor jeg bor, staaet i kommunale kampe sammen med kvinder, og jeg har ikke seet andet resultat, end at i en sag, hvor kvinder gaves adgang til at stemme om at faa et onde væk fra den by, hvor jeg bor, der drev man det, man vilde have væk fra byen, ud af den.²⁶⁹

Her er det tydelig at det er samlagsavstemningene som Egede-Nissen henviser til. Holdningen til Egede-Nissen var at ettersom kvinnene fikk adgang til disse kampene, fikk de også det resultatet de ville ha, nemlig å få det onde vekk. Derfor var Egede-Nissen positiv til at kvinner skulle få stemmerett i kommunale valg, og han bruker sin erfaring som et argument for kvinners kommunale stemmerett.

I debatten ble det satt fram to hovedforslag. Det ene var forslaget fra Konstitusjonskomiteen, med alminnelig stemmerett for menn og censusbegrenset stemmerett for kvinner. Det andre forslaget var satt fram av Francis Hagerup. Han foreslo å bruke stemmerettsreglene fra 1896, og inkludere kvinnene på lik linje som menn. Forslaget innebar således en censusbegrenset stemmerett som var lik for både menn og kvinner. For å korte ned debatten, ønsket President Arctander å ha en votering om hvilket hovedforslag som skulle ligge til grunn for den videre

---

²⁶⁷ Ibid: 301-302, 383-384, 400

²⁶⁸ http://www.snl.no/nbl_biografi/Adam_Egede-Nissen/utdypning (lest 05.12.10)

²⁶⁹ ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8: ”Tidene O” i *Stortingets Forhandlinger* 1900/1901: 400

debatten. Med 47 mot 38 stemmer ble det vedtatt at det var komiteens innstilling som skulle legges til grunn for den videre debatten.²⁷⁰

Etter voteringen fortsatte debatten om hvorvidt kvinner skulle ha stemmerett eller ikke. Den allmenne mannlige stemmeretten ble lite debattert. Den 10. mai 1901 vedtok Odelstinget, med 48 mot 36 stemmer, allmenn mannlige kommunal stemmerett. I tillegg vedtok Odelstinget, med 68 mot 17 stemmer, at landets kvinner på over 25 med norsk statsborgerrett og som betalte skatt på en inntekt som var minst 300 kroner, eller som levde i et formuesekteskap med en ektefelle som betalte skatt av en inntekt på minst 300 kroner var stemmeberettiget ved kommunale valg. Endringen i formannskapslovene i kjøpstedene, ble enstemmig vedtatt den 11. mai 1901. I kjøpstedene ble skattenivået lagt noe høyere enn på landet, her gikk grensen ved skattbar inntekt på minst 400 kroner.²⁷¹

I *Drømmen om borgerlig samling*, legger Alf Kaartvedt vekt på at hørererepresentantene stemte fram kvinnestemmeretten som en motvekt til den allmenne mannlige kommunale stemmeretten.²⁷² I to av innleggene fra representanter kommer dette fram. I sitt innlegg, stadfestet gårdbruker Carl Herman Aas (Høyre, Buskerud amt) at han så ”i en saadan reform en betryggelse for, at den kommunale utvikling i fremtiden kan foregaa jevnt og rolig og sikkert”.²⁷³ Lensmann Albert Bøhn (Høyre, Akershus amt) hevdet at det var urimelig ikke å oppta kvinner blant de stemmeberettigede i kommunen. Høyres standpunkt ble lagt vekt på av venstrerepresentantene, blant annet uttalte ingeniør Gunnar Knudsen (Venstre Bratsberg amt) at han ble redd for Høyre når Høyre begynte å bli liberale. Den eneste grunnen til dette, hevdet Knudsen, var at Høyre måtte se et konservativt element i kvinnelig stemmerett. Knudsen hadde nok rett i at Høyre så en konservativ motvekt til den mannlige allmenne stemmeretten. Av de 27 hørererepresentantene stemte 23 av dem for censusbegrenset stemmerett for kvinner.²⁷⁴

I *Stortingets Forhandlinger* refereres det til at ”[d]a voteringens utfald fremkaldte bifaldsytringer fra galleri og loger, ytrede **Præsidenten** [Første-borgermester Sofus Arctander, Venstre, Nordlands amt]: Jeg tillader ikke nogen støi. Galleriet vil blive rømmet.”²⁷⁵ Dette var en debatt som mange fulgte med på, og ikke minst kvinnebevegelsen.

---

²⁷⁰ Ibid: 419

²⁷¹ Ibid: 434, 476-477

²⁷² Kaartvedt: *Drømmen om en borgerlig samling* 1984: 166

²⁷³ ”Forhandlinger i Odelstinget” i bd 8: ”Tidene O” i *Stortingets Forhandlinger* 1900/1901: 401

²⁷⁴ Ibid: 426, 401, 433-434

²⁷⁵ Ibid: 434

Derfor var det nok mange tilhørere på galleriet som jublet da Odelstinget vedtok en begrenset kvinnestemmerett.

Men loven ble stoppet i Lagtinget. Den 18. mai 1901 ble loven nedstemt med 16 mot 13 stemmer. Da ble det vedtatt å sende lovforslaget tilbake til Odelstinget med en henstilling om at Odelstinget skulle sende forslaget tilbake til Regjeringen for videre utredning. Dermed gikk forslaget tilbake til Odelstinget til annen gangs behandling. I Odelstinget ble Lagtingets anmerkninger, med 44 mot 41 stemmer, ikke vedtatt. Dermed ble loven oversendt Lagtinget igjen. Da Lagtinget skulle behandle lovforslaget for andre gang, viste det seg at to av representantene hadde skiftet mening i saken. Dermed ble loven også vedtatt av Lagtinget, med 15 mot 14 stemmer.²⁷⁶ Dermed ble allmenn kommunal stemmerett for menn innført samtidig med en censusbegrenset kommunal stemmerett for kvinner; seks år etter at Brennevinsloven åpnet for alminnelig stemmerett i samlagsavstemningene.

Ble folkeavstemningsparagrafen i Brennevinsloven av 1894 brukt som et argument i stemmerettsdebatten på Stortinget i perioden 1895-1901? Brennevinsloven og avstemningsparagrafen som eksplisitte argument var stort sett fraværende i debatten. I debattene i 1896 og 1901 var det tre representanter som nevnte Brennevinsloven i 1896 og én representant henviste til samlagsavstemningen i 1901. Som et eksplisitt argument kan det ikke sies at folkeavstemningsparagrafen brukt. Men ettersom kvinnenes innflytelse i de sosiale sakene ble vektlagt, kommer totalavholdssaken inn under det argumentet. Kvinnene deltok aktivt i totalavholdsforeningene og hadde en stor grad av innflytelse i foreningene. Dermed ble kvinnenes innsats likevel anerkjent av stortingsrepresentantene.

Gjennom samlagsavstemningene fikk kvinnene lov til å delta i en offentlig handling, de fikk lærdom i politisk handling, i tillegg til at de fikk økt politisk forståelse. Det er klart at ettertiden ser på dette som det første steget på en offentlig arena, men jeg setter spørsmålsteget ved hvor stort dette steget egentlig var.

NÅTIDENS TOLKNING – SAMTIDENS OPPFATNING

I sine arbeider, legger både Ida Blom og Gro Hagemann vekt på at kvinnene brukte de midlene som stod til rådighet for dem. I og med at kvinner var utestengt fra politikken, tok kvinnene i bruk sosiale foreninger for å fremme sin rolle i samfunnet. Men kvinnene brukte

---

²⁷⁶ ”Forhandlinger i Lagtinget” i bd 8: ”Tidene L” i *Stortingets Forhandlinger* 1900/1901: 104

også "the hidden channels of power", som var hjemmene og familien, for å oppnå politisk innflytelse.²⁷⁷ Dermed hadde kvinnene en arena å arbeide innenfor.

Når det gjelder stemmerettsparagrafen i Brennevinsloven av 1894 vektlegger Anna Caspari Agerholt i boken *Den norske kvinnebevegelses historie* at i forbindelse med det spesielle området om samlagsavstemninger ble den aller videste grad av alminnelig stemmerett innført. Både kvinner og menn over 25 år, og som var bosatt innenfor kommunens grenser, fikk stemmerett i de lokale folkeavstemningene. Kvinnenes innsats i totalavholdsbevegelsen, og deres arbeid for å fremme edruelighet, bidro til at det ble vedtatt alminnelig stemmerett. Likevel konkluderte Agerholt med at: "Kvinnesakens tilhengere forstod neppe hvilket fremskritt lovbeslutningen tegnet."²⁷⁸ I *To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway*, konkluderer professor Gro Hagemann på en annen måte. Hun legger vekt på at det var to ting som førte til den alminnelige stemmeretten i 1894, nemlig kvinnenes arbeid i totalavholdsbevegelsen, og totalavholdsbevegelsens ledere som rent taktisk så kvinnene som mer sannsynlige til å stemme for forbudet. "Nevertheless, this was considered a first and a decisive victory in the struggle for the full enfranchisement for women."²⁷⁹ Hagemann konkluderer med at den alminnelige stemmeretten i samlagsavstemningene ble sett på som den første og avgjørende seieren i kampen om stemmerett for kvinner.

En mellomposisjon finner vi hos historikeren Anne-Hilde Nagel, som hevdet at det ble tatt et nytt steg i kampen for kvinnestemmerett da reglene for stemmerett ble vedtatt i Brennevinsloven. Hun konkluderer med at ønsket om å få en mer restriktiv brennevinspolitikk neppe kunne gjennomføres uten ved kvinnenes hjelp, ettersom de var så sterkt engasjert i denne saken.²⁸⁰

Ettertiden har tolket stemmerettsparagrafen i Brennevinsloven som et nytt og stort steg i kampen for stemmerett. Men loven gav stemmerett til kvinnene innenfor bykommunens grenser, bygdas kvinner ble ikke inkludert i stemmeretten i 1894. Samlagene ble etablert i byene, der var i byene avstemningene skulle foregå sognevis og det var kommunens innbyggere som var stemmeberettiget. Hvordan var samtidens oppfatning?

Da Brennevinsloven ble debattert på Stortinget i 1894 var det få avisartikler som dreide seg om stemmerettsparagrafen. *Dagbladet* og *Norske Intelligenssedler* trykte lange referater fra

---

²⁷⁷ Blom: "The Struggle for Women's Suffrage in Norway" 1980: 14

²⁷⁸ Agerholt: *Den norske kvinnebevegelses historie* 1980: 186

²⁷⁹ Hagemann: "To become a political subject: Enfranchisement of Women in Norway" 2009: 131-132

²⁸⁰ Nagel: "Politisering av kjønn: et historisk perspektiv" 1995: 63-64

debatten i Stortinget. I *Nylænde* publiserte Gina Krog referater fra andre aviser, mens *Aftenposten* trykte lange referater fra debattene i Odelstinget og Lagtinget. Imidlertid trykker *Aftenposten* to artikler hvor den ukjente artikkelforfatteren får fram sin mening. Den ene var et langt referat av Odelstingets beslutning, og det legges vekt på modifikasjonene som blir innført i paragrafutkastet. At avgjørelsen skulle tas på bakgrunn av de stemmeberettigede og at folkeavstemningen skulle gjennomføres hvert femte år, gjør at alle innvendingene har mistet sin vekt, opplyser artikkelforfatteren. I de fleste av de små byene kunne et forbud gjennomføres, men i de større byene ”maatte saaledes en hel Hær bringes paa Benene”.²⁸¹ Likevel argumenterer artikkelforfatteren med at paragrafen har et svakt punkt, nemlig manntallene. Manntall må opprettes, og det må føres kontroll med folkeavstemningene, hevder artikkelforfatteren, ”men hvorledes føre Mandtal over alle disse Tusinder!”²⁸² Artikkelforfatteren la stor vekt på de konservative begrensningene som ble innført i Odelstinget. Men også i Lagtinget ble det innført begrensninger på folkeavstemningsparagrafen, noe som ble vektlagt i en artikkel fra 17. juli. Her skriver artikkelforfatteren: ”herved [er] yderligere Sikkerhed givet mod pludselige og uoverveiede Forrykkelser i det bestaaende”.²⁸³ Det var viktig for den liberale høyreavisen *Aftenposten* å få fram de konservative begrensningene som ble innført i folkeavstemningsparagrafen. Trolig var dette for å berolige sine lesere om at en avgjørelse gjennom folkeavstemning ville være en gjennomtenkt avgjørelse fra de stemmeberettigede.

Brennevinsloven av 1894 skulle tre i kraft den 01. januar 1896, men det ble gjennomført tretten avstemninger i 1895. I Aarrestads bok *Fra samlagsstriden* kan vi lese at det ble reist tvil om rettsgyldigheten av folkeavstemningene. Dette førte ikke fram, og det ble heller ikke trykket noen artikler om dette temaet i den perioden jeg har undersøkt.²⁸⁴ Resultatene fra 1895 ble derfor gyldige og resultatet av folkeavstemningen ble gjeldende for de kommunene som hadde avstemning. I avisene ble det fra 10. oktober stadig referert fra de forskjellige avstemningene. Særlig var det telegrammer, sendt inn til avisredaksjonene, som ble trykket. Gjerne var det de samme telegrammene som ble trykket i flere aviser. *Aftenposten* og *Dagbladet* trykket begge et telegram fra samlagsavstemningen i Gjøvik hvor det stadfestes at av ”de Fremmødende er størstedelen Kvinder, saa Totalafholdsfolket har grundet Haab om at

---

²⁸¹ Ingen oppgitt forfatter: ”Brændevinsloven” i: *Aftenposten, Aften*, nr 392, 06.07-1894

²⁸² Ibid: nr 392, 06.07-1894

²⁸³ Ingen oppgitt forfatter: ”Brændevinsloven” i: *Aftenposten, Aften*, nr 412, 17.07-1894

²⁸⁴ Aarrestad: *Fra samlagsstriden* 1896: 88, 110. De periodene jeg har undersøkt er: juli 1894, oktober 1895 og mai 1901.

Sejre/feire".²⁸⁵ Samme dag som samlagsavstemningen i Gjøvik foregikk, trykket *Aftenposten* artikkelen "Samlag eller ikke Samlag? Den første afstemningen". Her ble det lagt vekt på den store agitasjonskampanjen til totalavholdsbevegelsen, og hevdet at agitasjonen "i Styrke og Ihærdighed saa langt ifra staar tilbage for [...] en politisk Valgkamp".²⁸⁶ Senere i samme utgave står notisen om at samlaget i Gjøvik var blitt stemt ned. *Aftenposten* la altså vekt på at det hadde blitt drevet storstilt agitasjon i forkant av avstemningen, og at kvinnene møtte opp til avstemningen, noe som førte til samlagets nedleggelse.

"Den nye Brændevinslov" var en artikkel *Dagbladet* hadde på trykk den 1. oktober 1895.²⁸⁷ Artikkelen argumenterer for at Departementet skal gripe inn i situasjonen, og oppheve folkeavstemningsparagrafen. Det var kommunenes økonomiske perspektiver som artikkelforfatteren mente var god nok grunn til å få paragrafen opphevet. Bakgrunnen for dette, argumenterte artikkelforfatteren, var at kommunenes økonomi kunne bli vesentlig forandret på grunn av folkeavstemningene. Dersom samlaget ble nedlagt i en kommune, ville kommunen miste de få økonomiske fordelene det hadde av samlaget. En annen situasjon var det dersom nabokommunens samlag ikke ble nedlagt. Da ville omsetningen øke for samlaget og kommunene, fordi innbyggerne i nabokommunene kom til nettopp det samlaget for å handle alkohol. Dette ville få store konsekvenser for innbyggerne i kommuner uten samlag. For å få høye nok inntekter ville dermed kommunen måtte kreve høyere skatter av sine innbyggere. Men artikkelforfatteren la også vekt på to perspektiver til for å få Departementet til å oppheve paragrafen. For det første var det praktisk umulig å gjennomføre en folkeavstemning i de større byene. Kommunestyrene hadde ingen oversikt over alle som var over 25 år, og dermed måtte kommunestyrene ut med store omkostninger for å få oversikt i tillegg til å få manntallene i orden. For det andre ville totalavholdsbevegelsens arbeid med å få folk til å bruke stemmeretten til å stemme mot samlagene føre til et stemningsspørsmål. Artikkelforfatteren mente dette var et feilaktig grunnlag å ta en avgjørelse på. De to siste argumentene er de samme som ble brukt i Odelstinget da loven ble behandlet. Artikkelen fikk heller ingen motinnlegg, og dermed ble det heller ingen debatt om den i *Dagbladet*.

---

²⁸⁵ Referent: "Telegram" i: *Aftenposten Aften*, nr 640, 10.10-1895. Og: Korrespondent: "Samlagsavstemningen i Gjøvik" i: *Dagbladet*, nr 291, 10.10-1895. *Aftenposten* bruker ordet "feire" mens *Dagbladet* bruker "Sejre". Avisenes uthevninger.

²⁸⁶ Ukjent forfatter: "Samlag eller ikke Samlag? Den første afstemningen" i: *Aftenposten Aften*, nr 640, 10.10-1895

²⁸⁷ Ukjent forfatter: "Den nye Brændevinslov" i: *Dagbladet*, nr 282, 01.10-1895. Avsnittet er basert på denne artikkelen.

Mot slutten av oktober trykker *Dagbladet* to små innlegg. Det første kom på trykk den 22. oktober, og det andre 27. oktober. ”Kampen om Samlagene” var et brev som hadde blitt sendt inn til *Dagbladets* redaksjon, skrevet i Tønsberg 20. oktober. Brevskriveren stiller et spørsmålstegn ved hvilket resultat avstemningen ville få i Tønsberg. Igjen blir det lagt vekt på den storstilte agitasjonen som totalavholdsbevegelsen opprettet ved avstemningene, og brevskriveren konkluderer med at: ”Samlagets Fald er grundig forberedt fra Totalisternes Side.”²⁸⁸ Brevskriveren fikk rett i sine antakelser, samlaget i Tønsberg ble nedtemt, med 54 prosent godkjente nei-stemmer.²⁸⁹ I Risør, som det andre innlegget handlet om, var poenget å framheve mennenes betydning i avstemningene. Situasjonen i Risør var nemlig den at uavhengig av hvor mange kvinner som hadde stemt imot samlaget, var det mange nok stemmer fra de mannlige stemmeberettigede til å stemme ned samlaget likevel.²⁹⁰

Redaktør Hjalmar Løkens redaksjonelle artikkel i *Norske Intelligenssedler* den 10. oktober, med tittelen ”Folkeavstemning. Ogsaa kvinder”, poengterte at ”til ”folk” regnes denne Gang ogsaa – Kvinder.”²⁹¹ Avisen hyller avstemningene som en merkedag i det sosiale og politiske livet, i tillegg til at folkeavstemningen har blitt en del av de demokratiske institusjonene. Den redaksjonelle artikkelen avslutter med å legge vekt på at folkeavstemningen var ”kvindernes lovhjemlede deltagelse i vort offentlige liv.”²⁹² Ingen av de andre avisene legger så stor vekt på koblingen mellom Brennevinsloven av 1894 og kvinnes stemmerett, som i *Norske Intelligenssedler*. Dessverre er det også den eneste som handler om dette temaet. *Nylænde* trykket nettopp denne artikkelen fra *Norske Intelligenssedler* den 15. oktober. Gina Krog kaller artikkelen for ”10. oktober 1895”, og avslutter med å stadfeste: ”Thi det er kvinderne, som har vist Sig ivrigst i at møde frem for at Stemme, og deres Stemmer har gjort udslaget.”²⁹³

Gina Krog skrev sjelden selv om totalavholdssaken, Brennevinsloven av 1894 eller folkeavstemningene. Derimot trykket hun mange små innlegg hentet blant annet fra *Norske Intelligenssedler*. Imidlertid trykket Krog en artikkelserie gjennom november og desember 1895 med tittelen ”Den internasjonale afholdsbevægelse og dens ledere”. Gina Krog skrev blant annet om den amerikanske og den engelske totalavholdsbevegelsen, og særlig The

---

²⁸⁸ Ukjent forfatter: ”Kampen om Samlagene” i: *Dagbladet*, nr 303, 22.10-1895. Skrevet i Tønsberg 20.10-1895

²⁸⁹ Fuglum: *Kampen om alkoholen i Norge* 1972: 406

²⁹⁰ Ukjent forfatter: notis uten tittel. *Dagbladet*, nr 308, 27.10-1895. Samme notis: Ukjent forfatter: ”Mænd eller Kvinder?” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 252, 28.10-1895

²⁹¹ Leder: ”Folkeavstemning. Ogsaa kvinder” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 237, 10.10-1895

²⁹² Ibid: nr 237, 10.10-1895

²⁹³ Referat fra *Norske Intelligenssedler*, nr 237, 10.10-1895, trykket av Gina Krog i *Nylænde*, 15.10-1895, med tittel ”10. oktober 1895”: 250

Women's Christian Temperance Union (WCTU) ble lagt vekt på i artikkelserien. WCTUs leder, Frances Willard, fremmet også kvinners stemmerett. For Gina Krog ble nok dette viktig å understreke, blant annet skriver hun at: ”Der er saaledes en afdeling for *kvindestemmeret*, som hjælper frem denne sag i alle engelsktalende lande.”²⁹⁴ I Norge fantes det ingen tilsvarende avdeling innenfor Det Hvite Bånd.

Selv om Gina Krog ikke selv skrev innlegg om samlagsavstemningene, lot hun to innlegg komme på trykk. Det første var et innlegg skrevet av en kvinne underskrevet ”F.”. Hun var enig med at alkoholen var ødeleggende for hus og hjem, men hun argumenterte likevel for å beholde samlagene, fordi en alkoholiker alltid ville finne alkohol å drikke. Det interessante med innlegget til ”F.” er at hun stiller spørsmålsteget ved hvorfor mange menn i utgangspunktet begynner å drikke. Her er det to forskjellige forhold som hun vektlegger. Det ene var arbeidsforholdene. Etter en lang dag med vanskelig og hardt arbeid trengte rett og slett mannen sin dram. Det andre forholdet mente hun at skylden ofte lå i et dårlig stelt hjem. ”F.” argumenterte for at kvinnene måtte sørge for å stelle hjemme, slik at mannen trivdes i hjemmet.²⁹⁵ Ut av innlegget hennes kan det virke som om hun ønsker å bekjempe alkoholisme med å la samlagene ha kontroll over salget, mens kvinnene skal arbeide i hjemmene slik at mannen velger ikke å drikke alkohol.

Motinnlegget ble ført i pennen av ”P.H.”, som startet sitt innlegg med å hevde at ”F.” aldri hadde hatt noen i sin familie som hadde ødelagt seg selv eller andre gjennom alkoholmisbruk. ”P.H.” tar avstand fra det ”F.” har skrevet, og utdyper all elendighet de fattige hjem kan oppleve gjennom en ektemanns eller en fars alkoholmisbruk. ”P.H.” oppfordrer derfor å bruke den stemmeretten som kvinnene hadde fått og stemme ned samlagene: ”Nei, lad os rydde væk, hva vi magter. Og derfor siger jeg: Væk med samlagene! Og – mere stemmeret for kvinder!”²⁹⁶ Det var altså ikke en enstemmig kvinnebevegelse som ønsket å stemme ned samlagene. Det var klart at det var kvinner som ønsket at samlagene skulle fortsette med sine salg, mens andre kvinner ønsket å avskaffe samlagene. Jeg tror de kvinnelige innbyggerne i byene var like delt i dette spørsmålet som mannfolkene var. Imidlertid var det mange kvinner som deltok i folkeavstemningene, og majoriteten av dem stemte imot samlagene.

---

²⁹⁴ Redaksjonen ved Gina Krog: ”Den internationale afholdsbevægelse og dens ledere” i: *Nylænde*, 01.12-1895: 298

²⁹⁵ Undertegnet ”F.”: ”Samlagenes nedleggelse” i: *Nylænde*, 15.11-1895: 275-276

²⁹⁶ Undertegnet ”P.H.”: ”Mere om samlagenes nedlæggelse” i: *Nylænde*, 15.12-1895: 300-302. Sitatet er hentet fra s 302.

En rask oppsummering av situasjonen i 1894 og 1895 viser at kvinners stemmerett i de lokale folkeavstemningene ikke ble skrevet så mye om i avisene eller tidsskriftene. Sett under ett var det flest referat som ble publisert. Det ble trykket lange referat fra Odelstingsdebatten og lagtingsdebatten i 1894, og korte telegrammer fra avstemningene i 1895. Dette styrker Anna Caspari Agerholts argumentasjon om at tilhengerne av kvinnelig stemmerett ikke forstod hvilket framskritt som ble tatt da loven ble vedtatt i Stortinget. Hadde situasjonen snudd i 1901 etter nesten seks år med samlagsavstemninger? Ble folkeavstemningene vektlagt som et argument for kvinners stemmerett?

I 1901 var det allmenn mannlig kommunal stemmerett og censusbegrenset kvinnelig kommunal stemmerett som debatten i Stortinget dreide seg om. I *Aftenposten* ble det trykket referat fra stemmerettsdebatten i Odelstinget og Lagtinget, men ellers holdt avisen seg unna å trykke innlegg og artikler om stemmerettssaken. *Dagbladet* gjør det samme som *Aftenposten* og trykker referater fra Odelstingsdebatten. Men i *Dagbladet* kommer det også til uttrykk frustrasjon over at Lagtinget ikke vedtar Odelstingets beslutning. I den redaksjonelle artikkelen som var på trykk den 20.mai 1901 skriver redaktør Anton Omholt om den skuffelsen og harmen som det norske folk nå måtte kjenne. I artikkelen ble det lagt vekt på at Odelstingets beslutning hadde vakt oppmerksomhet fra utlandet, og Norge ble omtalt som et foregangsland. ”Seirer Lagtingets Standpunkt, blir det hele en flau Affære”, slår Omholt fast i lederen.²⁹⁷ Redaktøren i *Dagbladet* uttrykte at Odelstingets beslutning om kvinners begrensede kommunale stemmerett burde opphøyes til lov.

Norske Intelligenssedler følger samme linje som både *Dagbladet* og *Aftenposten*, og trykker referater fra Odelstinget og Lagtinget. Likevel skiller *Norske Intelligenssedler* seg fra de to andre avisene ved at de trykker flere ledere og artikler som handler om kvinnestemmerett i tidsrommet 10. til 29. mai. Det er kvinnestemmeretten som er i fokus, den mannlige stemmeretten blir ikke debattert. Dette har sin forklaring i at allmenn mannlig stemmerett ble innført i 1898, mens den mannlige kommunale stemmeretten fremdeles var censusbegrenset. I 1901 var innføring av mannlig stemmerett i kommunale valg en formalitet. *Norske Intelligenssedlers* standpunkter følges i en rekke redaksjonelle artikler, som alle handler om kvinnestemmerett. Den 10. mai legger redaktør Løken vekt på at ettersom kvinnene nå etter all sannsynlighet får stemmerett i kommunale anliggender ”er der skeed noget i vort samfund. Aarhundredes Fordom er endelig brut.”²⁹⁸ Den redaksjonelle artikkelen går ikke konkret inn

---

²⁹⁷ Leder: ”Stemmeretten” i: *Dagbladet*, nr 135, 20.05-1901. Avisens utheving.

²⁹⁸ Leder: ”Stemmerett for Kvinder” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 107, 10.05-1901. Avisens utheving.

på hva som har skjedd, eller hvilke forandringer som ligger til grunn for at begrenset stemmerett for kvinner skal innføres. I den redaksjonelle artikkelen for 11. mai er det vantro som preger redaktør Løken: ”Har virkelig Kvinder her i Landet kommunal Stemmeret fra nu af? Det er som en Drøm!”²⁹⁹

Som vi vet ble dette skrevet i tidsrommet rundt Odelstingets behandling av loven. Da loven kom opp til behandling i Lagtinget, vedtok Lagtinget å forkaste Odelstingets beslutning. I *Norske Intelligenssedler* blir dette et tema for de redaksjonelle artiklene skrevet i tidsrommet 18. til 22. mai: ”Denne Lagtings Opptreden kommer vel som en Overraskelse på alle og sætter den i Største Fare den Stemmeretsbeslutning, som frisinnede Folk [...] har glædet sig over.”³⁰⁰ For redaktøren i *Norske Intelligenssedler* var Lagtingets beslutning en uforståelig skandale. Motstanden mot Lagtingets beslutning blir vektlagt gjennom flere ledere, blant annet trykkes det en leder som også viser andre bladets motstand mot Lagtingets beslutning.³⁰¹ Den redaksjonelle artikkelen, publisert 22. mai, var skrevet som en kritikk til Venstre. Her legges det vekt på Venstres flertall i Stortinget, og dermed var det ikke høyrerepresentantenes motstand som satte en stopper for kvinnestemmeretten, men motstanden fra venstrerepresentantene som ville føre til lovens forkastelse.³⁰² Da Odelstinget vedtok å opprettholde sin beslutning, vakte ikke vedtaket store overskrifter i *Norske Intelligenssedler*. Men i den redaksjonelle artikkelen ”I den ellefte Time!” legges det vekt på at stemmeretten var et rettferdighetskrav.³⁰³ Støtten til Odelstingets beslutning skinner klart igjennom, og avisen la stor vekt på at kvinner burde få stemmerett. Med en gang Lagtinget vedtok Odelstingets beslutning var *Norske Intelligenssedler* tidlig ute med å trykke artikler med spørsmål om kvinnene burde danne et eget parti, eller om kvinner burde settes på de eksisterende partienes valglistene.³⁰⁴

Fra 1896 ble et nytt tidsskrift for kvinner, *Urd*, utgitt. *Urd* ble utgitt hver lørdag. Redaktør var Anna Bøe, og utgivere var Cecilie og Anna Bøe. I 1901 oppfordret *Urd* sine lesere om å bruke stemmeretten som et middel til å utøve rettferdighet, ved å hjelpe de fattige i samfunnet.³⁰⁵

---

²⁹⁹ Leder: ”Kvindestemmeretten” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 108, 11.05-1901

³⁰⁰ Leder: ”Stemmeretssagen, Lagtinget ikke vedtatt Odelstingets beslutning.” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 112, 18.05-1901

³⁰¹ Leder: ”Stemmeretssagen. En Æressag.” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 113, 20.05-1901. Og: Leder: ”Mer om Stemmeretten. Fra andre Blade.” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 114, 21.05-1901.

³⁰² Leder, underskrevet ”Demokrat”: ”Venstre og stemmeretten.” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 115, 22.05-1901.

³⁰³ Leder: ”I den ellefte Time!” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 116, 23.05-1901

³⁰⁴ Ledere: ”Stemmeretssagen i orden”, ”Kvinderne særskilt Parti?” og ”den praktiske side” i: *Norske Intelligenssedler*, nr 118, 120 og 121, 25.05-1901, 28.05-1901 og 29.05-1901

³⁰⁵ Redaksjonen ved Anna Bøe: ”Stemmeret og sommerliv” i: *Urd*, nr 22, 01.06-1901. Skrevet i Kristiania 28.05-1901

Denne tråden tok lege Einar Møinichen opp i et innlegg. Han presiserte at han tilhørte dem som gledet seg over at kvinnene nå hadde fått stemmerett, og ønsket at kvinnene skulle samle seg om å fremme renslighet. Ved at kvinnene begynte sitt arbeid om å innføre skolebad og folkebad, ble renslighet brukt til å forebygge sykdommer. Dette mente Møinichen var et tema som kvinnene burde være opptatt av, blant annet viste kampen mot brennevinet og tuberkulosen at dette var et prosjekt som kvinner generelt samlet seg om.³⁰⁶

Menneskevennen publiserte artikkelen ”Kvinderne med” etter Odelstingets beslutning første gang. Det er en redaksjonell artikkel, og sannsynligheten er stor for at det er Sven Aarrestad som har skrevet den. Artikkelen tar for seg det positive ved at kvinnene fikk stemmerett. For det første var ikke kvinner lenger utestengt fra det offentlige livet, dermed var urettferdigheten på stor vei fjernet. For det andre var kvinnene levende opptatt av sosiale saker, som drikketraffikken og usedelighet, og dermed ville kvinnenenes styrke kampen mot de sakene som ”forpester vort liv og ødelegger saa meget baade for folk og land. Derfor er det med glæde, vi hilser kvinderne velkommen i det offentlige liv”.³⁰⁷ Mot slutten av artikkelen går forfatteren inn på hvordan totalavholdsbevegelsens arbeid med å få innført alminnelig stemmerett i folkeavstemningsparagrafen i Brennevinsloven av 1894 ”brudt aabning i den mur, som stængte kvinderne ude fra deltagelse i det offentlige liv [...]”. Uden denne aabning i muren havde neppe en beslutning som den, odelstinget nu har vedtaget, kommet saa snart.”³⁰⁸ DNTs tidsskrift *Menneskevennen* tok en stor del av æren for Odelstingets beslutning om å innføre censusbegrenset kommunal stemmerett for kvinner i 1901. Hvordan kommer dette til uttrykk i *Nylænde*?

I *Nylænde* ble det selvsagt skrevet mye om stemmeretten i 1901, om hva stemmeretten innebar, hvordan kvinner skulle arbeide for å få kvinner valgt inn i kommunestyre, og oppfordring til kvinnene om at de måtte bruke sin stemmerett. I et referat fra Landskvinnestemmerettsforeningen ble det startet en debatt som indirekte berørte Brennevinsloven av 1894 og den alminnelige stemmeretten som ble innført med den. I Landskvinnestemmerettsforeningens årsmøte ble det satt fram et forslag om å innføre en minnedag som det kunne gjennomføres aksjoner på. Det var oppgitt seks datoer som ble debattert: *16. juli 1845* da gifte kvinner på 25 år ble tillagt samme grad av myndighet som menn oppnådde i 18-årsalderen, *31. juli 1854* da det ble innført samme arverett for begge

---

³⁰⁶ Møinichen, Einar: ”Kvindestemmeretten” i: *Urd*, nr 27, 06.07-1901: 316-317

³⁰⁷ Redaksjonen ved Sven Aarrestad: ”Kvinderne med” i: *Menneskevennen*, nr 55, 14.05-1901

³⁰⁸ Ibid: nr 55, 14.05-1901

kjønn, 11. april 1863 da forskjell i myndighet hos begge kjønn ble utslettet da enker ble erklært for fullmyndige, 24. juli 1894 da stemmerett ble innført for menn og kvinner i samlagsavstemninger, 14. april 1897 da kvinner ble ansett som stemmeberettigede til behandling av spørsmål angående frivillig høytidsoffer og det siste forslaget var Camilla Colletts fødselsdag den 23. januar.³⁰⁹ Datoene ble diskutert på møtet i Landskvinnestemmerettsforeningen, og diskusjonen fortsatte i *Nylænde*. Blant annet var pinseaften en kveld som mange foretrakk som en demonstrasjonsdag. Dette var Dorothea Strøm Andersen fra Larvik ikke enig i. Den 7. juli 1901 skrev hun et langt innlegg til *Nylændes* redaksjon. Strøm Andersen tilbakeviste også alle de nevnte datoene og begrunner med å hevde at ”Enhver af de dage, der er knyttet til disse love, er merkedage for os kvinder, for saavidt som vi er vaagne for vort ansvar, for vor ret og pligt lige over for vort samfund. Men hvilken af dem er den viktigste?”³¹⁰ Her la hun vekt på at det alltid vil finnes delte meninger om hvilken dato og lov som ville være den viktigste. Dette gjør at Strøm Andersen konkluderer med at ingen av de nevnte datoene ville ha noen samlende kraft for kvinnene ”udover nogen længre fremtid [...]. Thi de danner kun trin paa stigen opover til det samfund” hvor det i prinsippet skulle bli likestilling mellom kjønnene.³¹¹ Det var ingen andre i året 1901 som gikk inn på de opprinnelige datoene, den debatten som fant sted i *Nylænde* dreide seg om pinsekvelden var riktig kveld å gjennomføre demonstrasjoner på. Det var delte meninger, blant annet mente Gina Krog at pinsekvelden var den beste dagen å gjennomføre aktiviteter på.³¹² Da året 1902 stod for tur, var dette spørsmålet enda ikke avgjort.

Ut av innlegget til Dorothea Strøm Andersen ser vi at hun har den oppfatningen om at lovene dannet trinn på en stige mot et likestilt samfunn. Dermed uttrykker hun indirekte at Brennevinsloven av 24. juli 1894 utgjør et trinn mot likestilling og stemmerett. Sett sammen med den redaksjonelle artikkelen i *Menneskevennen* der det gis uttrykk for at totalavholdsbevegelsen var med på å lage et hull i muren som stengte kvinnene ute fra det offentlige samfunnet, kan det hevdes at samtiden trolig ikke så folkeavstemningsparagrafen som noe stort framskritt. Stort sett ble ikke folkeavstemningsparagrafen nevnt i avisene

---

³⁰⁹ Lange, Petra Castberg: ”Aarsberetning for Landskvindestemmeretsforeningen 1900” i: *Nylænde*, 15.04-1901

³¹⁰ Andersen, Dorothea Strøm: ”Ikke pinsekveld. Til Nylændes redaksjon!” i: *Nylænde*, 01.08-1901: 230. Skrevet i Larvik 07.07-1901

³¹¹ Ibid: 01.08-1901: 231

³¹² Gina Krog: ”Jo, pinsekveld!” i: *Nylænde*, 15.09-1901: 281-283

utenom at alle menn og kvinner fikk stemmerett.³¹³ Hvordan kan vi tolke innføringen av alminnelig stemmerett i Brennevinsloven av 1894?

NÅTIDENS TOLKNING

Det var få i samtiden som så hvor viktig stemmerettsparagrafen faktisk var. Erttertiden har imidlertid tolket dette som et stort skritt mot kvinners stemmerett. Jeg velger å støtte både Hagemanns tolkning om at kvinnestemmeretten i Brennevinsloven var en avgjørende seier i kampen om kvinners politiske stemmerett, og Agerholts tolkning om at kvinnesakskvinnene neppe forsto hvilket framskritt stemmerettsparagrafen i Brennevinsloven var. Kvinner i byene ble tildelt stemmerett i folkeavstemningene og kvinnene brukte stemmeretten sin. Likevel gis det ikke uttrykk for at avstemningsparagrafen ble brukt verken som et argument eller som et krav i stemmerettsdebatten, derfor kan det settes spørsmålstegn ved hvor stort steget egentlig var. I 1896, da man debatterte en kommunal stemmerettsutvidelse, var det et markert fravær av Brennevinsloven i argumentasjonen. Folkeavstemningene var kommunale, de foregikk sognevis, i tillegg til at både menn og kvinner var stemmeberettiget. Men debatten på Stortinget i 1896 brukte heller ikke avstemningene for å fremme utvidelsen av den mannlige stemmeretten. I 1901, da den kommunale stemmeretten var oppe til debatt nok en gang, ble heller ikke Brennevinsloven brukt som et argument. Det er tvert imot et stort tomrom, i og med at ingen pekte på den erfaringen som både kvinner og menn fikk i avstemningene.

Aarrestads lederegenskaper og taktiske framgangsmåte viste seg å være viktig for betingelsene for Brennevinsloven av 1894. For det første ønsket Aarrestad å politisere alkoholspørsmålet, for å kunne oppnå en endring i samfunnet. Han utformet sin egen strategi, *Aarrestadlinjen*, som konsentrerte seg om brennevinet. Brennevinet skulle monopoliseres hos samlagene, og samlagenes overskudd skulle i størst mulig grad gå til statskassen. Aarrestad utformet strategien i 1880-årene, og i 1894 ble hovedlinjene vedtatt i Brennevinsloven. For det andre var totalavholdsbevegelsens arbeid utrolig viktig, fordi det førte til at totalavholdssaken fikk en bred oppslutning i Norge. Det ble en bevissthet rundt alkoholproblematikken og hva som kunne gjøres for å forhindre alkoholmisbruk. Totalavholdsbevegelsens sterke stilling førte også til at kvinner fikk muligheter innen bevegelsen. Kvinnene hadde stemmerett og valgbarhet, og dermed deltok i styrenes ledende verv. I arbeidet med basarene fikk kvinnene viktige roller, blant annet med å produsere

---

³¹³ Jeg har undersøkt noen av de store avisene og tidsskriftene. Som Aarrestad viser i *Fra Samlagsstriden 1895*, ble det skrevet mer i de lokale avisene. På grunn av tidshensyn har jeg ikke undersøkt lokalavisene. Ettersom det er få undersøkelser som har blitt gjort på lokalbasis, både når det gjelder aviser og totalavholdsbevegelsens stilling i lokalsamfunnene, er det grunnlag for videre forskning her.

håndarbeid for salg, men også i selve gjennomføringen av basarene. De kvinnelige reisetalerne ble viktig for totalavholdsbevegelsen, og spesielt viktig var de i forhold til samlagsavstemningene. Mange kvinner brukte nok sin stemmerett etter oppfordring av en kvinnelig foredragsholder som Elisabeth Edland eller Ida Wedel-Jarlsberg.

Men det var ikke bare totalavholdsbevegelsen som utfordret kvinnenens tradisjonelle stilling i samfunnet. Nagel hevdet at de sosiale foreningene var med på å fremme kvinners likestilling på en indirekte måte, fordi de gjorde kvinner synlige i offentligheten gjennom sitt arbeid i de forskjellige organisasjonene.³¹⁴ Dette mener jeg også gjelder for samlagsavstemningene. De var med på å åpne øynene til mange kvinner, som fikk erfaring gjennom å bruke stemmeretten. Den erfaringen tok de med seg inn i andre områder av livet, og dermed fikk Brennevinslovens paragraf 6, om hvem som skulle ha stemmerett, en indirekte virkning for kvinnesaksbevegelsen. Det er heller ikke usannsynlig at gjennom sitt arbeid i totalavholdsbevegelsen og gjennom samlagsavstemningene, ble det lettere for mange kvinner å bli medlem i en av de politiske kvinnebevegelsene. Med Brennevinsloven av 1894 ble det derfor åpnet for nye arbeidsoppgaver og nye utfordringer for kvinnene. De kvinnelige reisetalerne fikk en styrket stilling. Mens de før holdt foredrag om totalavholdssaken, skulle de kvinnelige reisetalerne etter 1894 oppfordre kvinner til å bruke stemmeretten i samlagsavstemningene. Totalavholdsbevegelsens bruk av reisetalere bidro til å gjøre kvinnene synlige i det offentlige livet. Blant annet ble Elisabeth Edland en viktig pioner. Edland holdt ikke bare foredrag om totalavholdssaken, hun holdt også taler om målsaken og om kvinnesaken.³¹⁵ På grunn av Edlands posisjon som foredragsholder, gjorde hun det lettere for de som talte etter henne. I totalavholdsbevegelsen virket både Ida Wedel-Jarlsberg og Birgithe Esmark som reisetalere. Men det åpnet også for at andre kvinner kunne tale offentlig.

Hans Try legger vekt på i *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge* at kvinner fikk erfaring i organisasjonsarbeid fordi de forskjellige organisasjonene gav kvinner tidligere demokratiske rettigheter enn i kommune og stat.³¹⁶ I totalavholdsbevegelsen er også dette et poeng. Det var jo strid om kvinnenens stilling i DNT i 1880-årene, nettopp i de årene hvor kvinnene kunne gjøre bruk av sine rettigheter. Uansett bidro mange av kvinnenens arbeidsoppgaver til erfaring, utdanning og skoling i foreningsdriften og dermed også i offentlige anliggender. Det var jo

---

³¹⁴ Nagel: "Politisering av kjønn: et historisk perspektiv" 1995: 59

³¹⁵ Aarrestad, Sven: *Elisabeth Edland – et liv i det godes tjeneste*. Kristiania 1920: 13-20, 49

³¹⁶ Try, Hans: *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge*. Alvheim og Eide Akademisk Forlag, Øvre Ervik 1985: 14-15

ikke bare i totalavholdsbevegelsen som kvinner fikk en slik skolering, også i misjonsforeninger og andre organisasjoner hadde kvinnene en sterk plass.

Brennevinsloven av 1894 gjorde det mulig for alle kvinner og menn og delta direkte i arbeidet med et samfunnsspørsmål. Her fikk kvinner og menn som fra før av ikke hadde hatt politisk stemmerett, ta del i det offentlige samfunnet, ved å avgi sin stemme. I *Nylænde* den 1. april 1894 ble det publisert en artikkel, ”Fra landsbygda”, skrevet av en mann med initialene J.O.T.:

Jeg har lenge havt mine tanker egne tanker om kvindernes stilling, og jeg syns det er for galt, at de ikke skal ha mere indflytelse paa lovgivningen. De maa ha politisk stemmeret; mit arbeide for afholdssagen har bragt mig mere og mere paa den tanke. Det anerkjendes stilltiende, at kvinderne staar moralsk høiere end mændene, ikke sandt?³¹⁷

Totalavholdsbevegelsens arbeid åpnet på mange måter folks øyne når det gjaldt kvinner og stemmerett. Den amerikanske lederen for Det Hvite Bånd, Francis Willard, fremmet kvinners stemmerett, fordi hun var av den mening at gjennom stemmerett ville kvinnene få innflytelse på lovgivningen. På den måten kunne kvinnene få bukt med alkoholproblemene. Dermed ble også Det Hvite Bånd, som organisasjon, en slags politisk organisasjon selv om det ikke ble jobbet aktivt for å fremme de politiske rettighetene.

Brennevinsloven av 1894 kom innunder det Nagel kaller ”de nedstemte forslags fase”.³¹⁸ Ved å vektlegge at kvinnebevegelsen fulgte to forskjellige linjer, én radikal linje hvor Gina Krog ble frontfigur, og én moderat linje som fulgte en skritt-for-skritt-linje, gir Nagel bildet av at Brennevinsloven var en seier for den moderate linjen.³¹⁹ I 1890-årene ble deler av samfunnet åpnet for kvinnelig deltakelse, blant annet var skoleanliggender og fattigomsorg viktige områder. Med Nagels faseinndeling, mister folkeavstemningsparagrafen i Brennevinsloven av 1894 noe av sin verdi. Selv om folkeavstemningsparagrafen ikke ble brukt som et argument i den videre stemmerettsdebatten, ble den vedtatt av Stortinget i 1894, før det var allmenn mannlig stemmerett. Når det gjelder den moderate kvinnesakslinjen, finner jeg ingen bevis for at seieren skyldtes kvinnesakskvinnene. Derimot er det kvinnene i totalavholdsbevegelsen med sine ledere som Ida Wedel-Jarlsberg, Ignate Carlsen, Torjus Hanssen og Sven Aarrestad og hans støttespillere som fikk i gang debatten om folkeavstemning. Dersom totalavholdsbevegelsens kvinner ikke hadde deltatt aktivt i arbeidet med å fremme edruskap, hadde de mest sannsynlig heller ikke blitt inkludert i de stemmeberettigede. Gjennom mange

---

³¹⁷ Underskrevet ”J.O.T.”: ”Fra landsbygda” i: *Nylænde*, 01.04-1894.

³¹⁸ Nagel: ”Politisering av kjønn: et historisk perspektiv” 1995: 62

³¹⁹ Ibid: 63

tiår med hardt arbeid mot alkoholen, ble kvinnene belønnet med direkte innflytelse i avgjørelsen om det skulle være brennevinssamlag eller ikke i kommunen. Aarrestad blir for ettertiden stående som en pioner i så måte, på grunn av hans mange roller som komitémedlem både i Monopolkomiteen og i Næringskomiteen, som politiker og totalavholdsleder klarte han sammen med sine støttespillere å få vedtatt en lov med alminnelig stemmerett så tidlig som i 1894. Derfor er jeg av den mening at Nagel undervurderer effekten av Brennevinsloven, samtidig som hun har helt rett. I samtiden fikk Brennevinsloven liten omtale, og i forhold til statsborgerlig og kommunal stemmerett fikk den lite eller ingenting å si. Men Brennevinsloven representerer noe nytt i den demokratiske utviklingen i Norge. For det første var den med på å gi kvinner stemmerett noen år senere, for det andre ble folkemeningen ilagt større vekt enn kommunestyrene. For det tredje fikk kvinner delta i en offentlig handling, samtidig som de fikk direkte innflytelse i en sak som nok mange kvinner var opptatt av. På grunn av dette mener jeg, i likhet med Dorothea Strøm Andersen, at Brennevinsloven ble et trinn på en stige opp mot et nytt samfunn hvor menn og kvinner ble mer jevnbyrdige på den politiske arenaen. Sagt med Viggo Ullmanns ord: Det ble en grunnvoll som kvinnestemmeretten kunne bygges videre på.

KILDE OG LITTERATURLISTE

KILDER

ARKIV

Privatarkiv 419 – Det Norske Totalafholdsselskab

- Aa 0001: DNT Forhandlingsprotokoll 1862-1884
- Aa 0002: DNT Forhandlingsprotokoll 1898-1921
- Aa 0004: DNT Forhandlingsprotokoll for hovedbestyrelsen 1879-1890
- Aa 0005: DNT Forhandlingsprotokoll for hovedbestyrelsen 1890-1909
- Ab 0033: Generalmøter og Landsmøter. Fullmakter 1881-?
- Dc 0245: Journal 1878-1888 (brevjournal)
- Dc 0246: Journal 1888-1904
- Ef 0662: DNT Saksarkiv Sven Aarrestad (om jernbanesaken og monopolsaken)
- Ef 0663: DNT Saksarkiv Sven Aarrestad (monopolsaken del 2 og marinesaken)
- Ef 0656: DNT Saksarkiv Sven Aarrestad (korrespondanse 1883-1892, 1888-1889, 1889-1890, 1892-1893)
- Ef 0657: DNT Saksarkiv Sven Aarrestad (korrespondanse 1890-1900, kladdebøker 1890, korrespondanse inngående 1890)
- Ef 0658: DNT Saksarkiv Sven Aarrestad (korrespondanse inngående 1890, 1890-1892, 1893-1894)
- Ef 0664: Manus om folkeavstemning 1910
- Ef 0665: Notatbok, avisartikler med mer 1880-1898
- El 0712: div manus – ”totalafholdssagen 1893”
- El 0714: sak vedr Kampens avdelingslag + div avisutklipp og foredrag
- X 0779: Div trykksaker 1880-1970
- X 0780: Div Trykksaker 1880-1970

Privatarkiv 397 – Det Hvite Bånd (Norske Kvinners Totalavholdsforening)

- A 0001: Sentralstyreprotokoll 1892-1899
- A 0007: Landsmøteprotokoll 1895-1911
- A 0011: Foreningsprotokoll 1892-1903

Indredepartementet, 2. Indrekontor A, Alkohollovgivningen

- Boks 0139: Lovarbeid 1892-1894
- Boks 0140: Lovarbeid 1893-1894

Privatarkiv 233: Otto og Randi Blehrs arkiv

- Gd – L 0131: Kampen for kvinners stemmerett ca 1898-1917. Camilla Collett-festlighetene 1893-1913
- Fd – L 0031: Til O.A. Blehr fra fru Randi Blehr (1898)-1899 og udatert
- Ga – L0118: Holmgren (avsendere)

STORTINGETS FORHANDLINGER

Stortingets Forhandlinger 1894

- Bd 3: *Prop.O.*: ”Oth.prp. nr. 33: Angaaende Udfærdigelse af Lov om Bændevins Salg og Udskjænkning”, ”Bilage”, og ”Indstilling fra den ved Finantsdepartementet Skrivelse af 28. November 1888 nedsatte Komite til Behandling af Spørgsmaalet om Indførelse af Brændevinsmonopol m.v.”
- Bd 6b: *Indstillinger O.*: ”Indst O.XIV: Indstilling fra næringskomiteen no.2 angaaende forslag til lov om brændevins salg og udskjænkning”

- Bd 8: *Tidende O*: ”Ang. Lov om Brændevins Salg og Udskjænkning”. Odelstingets første behandling: 1063-1227. Odelstingets andre behandling: 1434-1439
- Bd 8: *Tidende L*: ”Ang. Lov om Brændevins Salg og Udskjænkning”. Lagtingets første behandling: 241-293. Lagtingets andre behandling: 294

Stortingets Forhandlinger 1895

- Bd 5: *Dokumenter*: ”Dokument nr 2: Forslag til Forandring i Formandskabslovene af 1837”
- Bd 8: *Tidende O*: ”Indstilling fra Konstitutionskomiteen angaaende tvende af Repræsentanten Qvam fremsatte Forslag til Forandring i Formandskabslovene af 1837”: 366

Stortingets Forhandlinger 1896

- Bd 5: *Dokumenter*: ”Dokument nr 1: Forslag til Forandring i Formandskabslovene af 1837”
- Bd 6b: *Indstillinger O*: ”Inst O.III: Indstilling fra Justiskomiteen og Konstitutionskomiteen angaaende de af Repræsentanten Qvam i 1895 og 1896 fremsatte Forslag til Forandring af Formandskabslovene af 14de Januar 1837”
- Bd 8: *Tidende O*: ”Ang. kommunal Stemmeret”. Odelstingets første behandling: 698-740, 847-883, 900-903. Odelstingets andre behandling: 1266-1269
- Bd 8: *Tidende L*: ”Ang. kommunal Stemmeret”. Lagtingets første behandling: 213-240, 253-294. Lagtingets andre behandling: 400-405

Stortingets Forhandlinger 1897

- Bd 5b: *Dokumenter*: ”Dokument 93: Forslag om Stemmeret og Valgbarhed i Kommunen for Kvinder paa de for politisk Stemmeret for Mænd gjældende Vilkaar”.
- Bd 6b: *Indstillinger O*: ”Indst. O. nr 100: Indstilling fra Konstitutionskomiteen angaaende et fra Kvindestemmeretsforeningen fremsat og af Rinde m.fl. vedtaget Forslag om kommunal Stemmeret for Kvinder paa de for politisk Stemmeret for Mænd gjældende Vilkaar.”
- Bd 8: *Tidende O*: ”Indstilling til Konstitutionskomiteen angaaende et af Kvindestemmeretsforeningen fremsat og af Rinde m.fl. vedtaget Forslag om kommunal Stemmeret for Kvinder paa de for politisk Stemmeret for Mænd gjældende Vilkaar”: 1327-1328

Stortingets Forhandlinger 1898

- Bd 5: *Dokumenter*: ”Dokument 110: Grundlovsforslag”
- Bd 7-8: *Tidende S*: ”Indstilling fra Konstitutionskomiteen angaaende de på Stortinget i 1895 fremsatte Forslag til Forandring i Grundlovens Betingelser for Stemmeret”: 485-509

Stortingets Forhandlinger 1898/1899

- Bd 5: *Dokumenter*: Undersøkt. Ingen resultater
- Bd 8: *Tidende O*: ”Indstilling fra konstitutionskomiteen angaaende syv forskellige forslag til forandring i formandskabslovene”: 1302-1303

Stortingets Forhandlinger 1899/1900

- Bd 5: *Dokumenter*: Undersøkt. Ingen resultater
- Bd 8: *Forhandl. i Odel. og Lag.*: Undersøkt. Ingen resultater

Stortingets Forhandlinger 1900/1901

- Bd 5: *Dokumenter*: ”Dokument 35: Forslag fra repræsentanterne Castberg, Aarnes, Abrahamsen m.fl. til forandring i formandskabslovene (stemmeretsreglerne)”, ”Tillæg til dokument 35.”
- Bd 6b: *Indstillinger O*: ”Indst. O. VIII: Indstilling fra konstitutionskomiteen angaaende forslag til forandring i formandskabslovene (Stemmeretsreglerne m.v.)

- Bd 8: *Tidende O.*: ”Indstilling fra konstitutionskomiteen angaaende forslag til forandring i formandskabslovene (stemmerettsreglene m.v)”. Odelstingets første behandling 299-479, Odelstingets andre behandling: 507-522
- Bd 8: *Tidende L.*: “Lov om forandring i formandskabslovene”. Lagtingets første behandling: 55-104. Lagtingets andre behandling: 104-105

AVISER OG TIDSSKRIFTER

Aftenposten: juli 1894, 10.- 20. oktober 1895, 18.- 25. mai 1901

Dagbladet: juli 1894, oktober 1895, mai 1901

Nylænde: årgang 1894, 1895, 1901

Norske Intelligenssedler: juli 1894, oktober 1895, mai 1901

Menneskevennen: mai 1901

Urd (utgitt fra 1896): mai 1901

LITTERATUR

Aarrestad, Sven: *Elisabeth Edland – Et liv i det godes tjeneste*. Kristiania 1920

Aarrestad, Sven: *Fra samlagsstriden 1895*. Det Norske Totalafholdsselskabs Forlag, Sandefjord 1896

Aarrestad, Sven: *Spredte trekk fra kampen om forbudet i Norge*. Forfatterens forlag, Arendal 1933

Aarseth, Ivar Th.: *Totalafholdsbevægelsen i Norge*. Det Norske Totalafholdsselskabs Forlag, Kristiania 1902

Agerholt, Anna Caspari: *Den norske kvinnebevegelses historie – ny utgave med innledning av Kari Skjønberg*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2. Opplag 1980

Austad, Kristiane: *100 år i Norge: Det hvite bånd – for Gud – heim og alle folk*. Oslo 1989

Blom, Ida: ”En nasjon – to kjønn. Norge fra 1880-årene til 1913” i: *Historisk Tidsskrift*, bind 72, nr 4. Universitetsforlaget 1993

Blom, Ida: ”The Struggle for Women’s Suffrage in Norway, 1885-1913” i: *Scandinavian Journal of History*. Vol 5. Stockholm, Sweden 1980

Brøvig, Gunnar: *Pressgruppepolitikk i norsk avholdsbevegelse 1880-1895*. Avhandling til magistergraden i statsvitenskap ved Universitetet i Oslo. Oslo 1956

Foldøy, Brit Marit: *Frivillig organisering blant kvinner i Stavanger fram til 1. Verdenskrig*. Hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen. Våren 1982

- Fuglum, Per: "Norge i støpeskjeen 1884-1920" i: *Norges Historie bd 12*. Cappelen forlag, Oslo 1978
- Fuglum, Per: *Brennevinsforbudet i Norge*. Tapir Forlag, Trondheim 1995
- Fuglum, Per: *Kampen om alkoholen i Norge 1816-1904*. Universitetsforlaget, Oslo – Bergen – Tromsø 1972
- Haave, Kristoffer: *Sven Aarrestad – Et riss av livsverket hans*. Det Norske Totalavholdsselskap, Oslo 1944
- Hagemann, Gro: "De stummes leir? 1800-1900" i: (red) Blom, Ida og Sogner, Sølvi: *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Cappelen Akademisk Forlag, Oslo 2005
- Hagemann, Gro: "To become a political subject: Enfranchisement of women in Norway", i: (red) Sulkunen, Irma: *Suffrage, Gender and Citizenship- International Perspectives on Parliamentary Reform*, Cambridge Scholars 2009
- Halvorsen, Anders.: *Det norske Totalavholdsselskap 1859-1909*. Christiania 1909
- Indrehus, Kjell: *Alkoholmonopolet i Norge inntil 1920*. Landsrådet for edruskapsundervisning, Oslo 1955
- Jensen, Lars O.: *Godtemplarordenen i sine grundtræk*. Loge "Alltid Fremad"s forlag, Christiansund 1892
- Kaarbø, Guro: *Kan kvinden være afholdsarbeider?* Kristiania 1892
- Kaartvedt, Alf: "Drømmen om borgerlig samling 1884-1918" i: Francis Sejersted (red) *Høyres historie*", bind 1, Oslo 1984
- Krogshus, G. og Jon Rian: *Godtemplarordenen i Norge 1892-1927. Første bind: Norges Storlosje*. IOGTs Norske Forlag, Trondhjem 1928
- Kvale, Anne Johanne: "Pionerkvinnene i Det Kvite Band skrev søge – på mange felt" i: Austad, Kristiane (red): *100 år i Norge: Det hvite bånd – for Gud – heim og alle folk*. Oslo 1989
- Lindstøl, Tallak: *Stortinget og statsraadet 1814-1914 efter offentlig foranstaltning. Bd 2*. Kristiania 1915
- Midtbø, Arent (red): *Alles vel er vårt mål. 21 profiler i Norsk edruskapsrørsle*. Oslo 1946
- Midtbø, Arent: "Ignate Carlsen". I: Midtbø, Arent (red): *Alles vel er vårt mål. 21 profiler i Norsk edruskapsrørsle*. Oslo 1946
- Mjøsund, Johan M.(red): *Godtemplarordenen i Norge 1927-77*. Norges Storloge av IOGT, Oslo 1976

Nagel, Anne-Hilde: "Politisering av kjønn: et historisk perspektiv" i: (red) Raaum, Nina C: *Kjønn og politikk*. Tano, Oslo 1995

Næss, Hans Eyvind (red): *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Universitetsforlaget AS, Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø 1987

Steen, Sverre: "De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati". I: *Historisk tidsskrift nr. 34*, Oslo 1946-48

Steinhamar, Anna: *Kvindens stilling til afholdssagen og samlagenes nedlæggelse*. Drammen 1897

Sulkunen, Irma: "Suffrage, Nation and Political Mobilisation – The Finnish Case on an International Context" i: (red) Sulkunen, Irma: *Suffrage, Gender and Citizenship: International Perspectives on Parliamentary Reforms*. Cambridge Scholars Publishing 2009

Try, Hans: *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge. Forskningsoversyn og perspektiv*, Alvheim og Eide Akademisk Forlag. Øvre Ervik 1985

ANNEN LITTERATUR

Aarrestad, Sven og Andreas Lavik: *Samlagsspørgsmaalet. Nogle ord i de byer, hvor der iaar skal foregaa afstemning*. Det norske totalafholdsselskabs forlag, Kristiania 1895

Aarrestad, Sven: *Den nye Brændevinslov, med nogle orienterende bemærkninger*. Det Norske Totalafholdsselskabs Forlag, 2. utgave, Kristiania, 1896

Astrup, Johannes Hanken Parelius: *Frances E. Willard. Grunnleggeren av Det hvite Bånd*. Det hvite Bånds Forlag, ny utgave. 1962

Dahl, Ottar: *Voteringer med navnopprop i Stortinget. Register med henvisning til stortingstidene*. Bind 1:1857-1900. Historisk institutt, Universitetet i Oslo 1972

Danielsen, Rolf: *Det norske storting gjennom 150 år. Bind 2: Tidsrommet 1870-1908*. Gyldendal norsk forlag, Oslo 1964

Hagemann, Gro: "Det moderne gjennombrudd 1870-1905" i: *Aschehougs Norges Historie*, bind 9, Oslo 1997

Hovdenakk, Sindre: *Alt er politikk. Hagbard Berner og hans tid*. Det Norske Samlaget, Oslo 2007

Mjeldheim, Leiv: *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880- åra til 1905*. Universitetsforlaget, Oslo 1984

Slapgard, Bjarne: *Sven Aarrestad: ein folkefører*. Trondheim 1933

Slapgard, Bjarne: *Sven Aarrestad ein folkefører*. Globus-forlaget AS, Trondheim 1933

Stuksrud, Brit Connie: *"Kvinnen- mannens medhjelper og vakreste smykke" en konservativ lokalavis' syn på kvinnerollen i tiden 1890-1913, belyst gjennom Hortens lokalavis, Gjengangeren.* Hovedoppgave UIO, høsten 1983

Sørli, Erling: *Avholdsfolkets samarbeid gjennom femti år.* Avholdsfolkets landsnemnd, Oslo 1945

Thue, Inger-Johanne: *Kvinnestemmerettsdebattene i Stortinget 1890-1913.* Hovedfagsoppgave UiO, Oslo 1972

INTERNETTSIDER

<http://arkivportalen.no/arkivportalen-web/site/aktor/detaljer;jsessionid=401935fe6952d69761c129804bfb?aktorId=no-a1450-01000000257987> (lest 20.01.11)

<http://www.hviteband.no/?side=203&t=Historikk> (lest 04.01.11)

<http://www.iogt.no/iogts-historie.139119.no.html> (lest 12.04.10)

<http://www.regjeringen.no/nb/dep/aid/dok/nouer/1995/nou-1995-24/4/3.html?id=427596> (lest 15.11.09)

<http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/I104.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=104&Periodetekst=35> (lest 27.01.11)

<http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/I104.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=104&Periodetekst=41> (lest 27.10.10.)

<http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/I104.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=104&Periodetekst=44> (lest 01.02.11)

<http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/I104.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=104&Periodetekst=50> (lest 08.04.11)

<http://www.samfunnsveven.no/cms/polsys/I113.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=&ChildItem=&State=&UttakNr=113&Periodetekst=41> (lest 17.01.11)

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Adam_Egede-Nissen/utdypning (lest 05.12.10)

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Elisabeth_Edland/utdypning (lest 11.10.10)

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Oscar_Nissen/utdypning (lest 20.09.10)

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Stevelin_Urdahl/utdypning (lest 06.12.10)

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Stevelin_Urdahl/utdypning (Lest 26.04.10)

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning (lest 25.05.10)

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Sven_Aarrestad/utdypning (lest 28.09.10)

http://www.snl.no/.nbl_biografi/Torjus_Hanssen/utdypning (lest 13.09.10)

<http://www.snl.no/Aftenposten> (lest 26.04.11)

http://www.snl.no/B1%C3%A5_B%C3%A5nd (lest 12.04.10)

<http://www.snl.no/Dagbladet> (lest 26.04.11)

http://www.snl.no/Norske_Intelligenz-Seddeler (lest 26.04.11)

<http://www.systembolaget.se/OmSystembolaget/Systembolagets-historia/alkoholens-historia/>
(lest 21.04.11)